नं० ४४६४-घ

पारस्करसूत्रव्याख्यापूर्विका प्रयोगपद्धतिः

पारस्करसूत्रव्याख्यापूर्विका प्रयोगपद्धति:

नं० ५५६५-घ

पत्राणि १४१

55659

F = 141

[illegible]

...म: शिवाय। इष्टापूर्त्तं विधिपा [illegible] दिदितं यज्ञभुजां सुखं। अग्निं त्रयी वनः स्मार्त्तं देवानामधिदैवतं। पानश्च न कृत गृह्य [illegible]
...पूर्व की। प्रयोगपद्धतिं कुर्वे वासुदेव। दिसम्मतां। अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म्म॥ अथ श्रौतकर्म्मविरमेना [illegible] न्तरं
न:श्रौतानि कर्म्माणि विहितानि स्मार्त्तानि विषयानि। अतो [illegible] नो गृह्ये आवसथ्ये स्मार्यस्थालीपाकान् गृह्यस्थाली [illegible]
[illegible] गृह्यस्थालीपाकानां कर्म्म क्रिया अनुष्ठा नमिति श्या [illegible] व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः। तत्रादावाधान [illegible]
कर्म्मणां माघानणो विधिः प्रथमकण्डिका यतो तत्र आवसथ्याधानादि सर्वकर्म्म [illegible]
[illegible] विकृतम् [illegible] अथ यजमान [illegible] [illegible]
दियांशियद्ध [illegible] वासनं प्रागग्रान् उदगग्रान् [illegible] कुर्याद् [illegible] पावित्र्यपवाय्यनस्य शुद्धायी भूमौ सम्भाविनं [illegible]
लमं डनेल पनि लिख्या तत्र पनिसमुच्चयत्रिमिद्धं [illegible] पांशून पसा [illegible] पलिप्य गोमयोदकेना खादिर [illegible]
[illegible] निनास्फोनत्र [illegible] गग्रोत्तदक संस्थाः स्थंडिलपनिमाण [illegible] कृत्वा [illegible] [illegible]

हलेखिनाभ्योलेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्यामणिकाङ्गिनम्मुख्यानिपिथ्याअग्निमुपसमाधायकर्म्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्त्तं श्रौतं वा
श्चात्माभिमुखं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमा स्तीर्य्य तस्याग्रे दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मणे वरणादियज्ञियदारुनि
र्म्मितमासनपीठं आस्तीर्य कुशेषु श्रीवृतां तत्रवरणजनतान्यां पूर्वसंपादितं कर्म्मसाधनं ब्रह्माणं तदभावे अयं ब्रह्मभजनकः
प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुखं आसीनोऽस्मै गन्धानु लेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिः संपूज्य अमुककर्म्मार्त्विक निष्पत्त
त्रमेत्वममुकगोत्रामुकशर्म्मन्विप्र ब्रह्मत्वं अ ब्राह्मवे निवृत्यामवामीत्युक्तवंतमुपवेश्य प्रणीयं अपङ्गुलिशोधनं
याः अग्नेश्चत्त्वरतः प्रागग्रं कुशेनासनद्वयंक ल्पयित्वा वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरंगुलखा
तं च मसृणं सव्यहस्तेनकृत्वा दक्षिणहस्तेनोद्धृतपात्रस्थोदकेनपूरयित्वा पश्चिमासने निधाय पालाश्यपूर्वासनेस्थापये। विल्वाप
निस्तीर्य्य अग्निं बर्हिर्मुष्टिमादाय ईशानादि प्रागग्रैर्बर्हिर्भिः उदकसंस्पर्शमन्त्रैः परिस्तरणं कृत्वा। अथर्ववेदमाधायावच्छि
पवापर्यन्तं श्रयाजनं तावत्पदार्थान् हृदं प्रावक्ष्यमाणं मन्त्रं ब्रह्मणः पश्यात् दाशस्य साधन द्रष्टा। पवित्रछेदनानि त्री। पा

त्रुणानि। पवित्रे साग्रे अनन्तर्गर्भे द्वे कुशतरुणे। प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं करतलसम्मितखातं पद्मपत्रा-
कृतिकमलमुकुलाकृति वा। आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशाङ्गुलविला प्रादेशोच्चा। तथैव चरुस्थाली। सम्मार्जन-
कुशाग्रयः। उपयमनकुशाः त्रिप्रभृतयः। समिधस्त्रिस्रः पालाशः प्रादेशमात्र्यः। स्रुवः खादिरो हस्तमात्रः अङ्गुष्ठपर्वमात्र-
खातपर्णिः हवर्तुलप्रकनः। आज्यं गव्यं। चरुश्चेद्व्रीहितंडुलाः। षट्पंचाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं पूर्ण-
विकृत्ने। हृत्पुत्तषाहारपरिमितमवराद्धं तंडुलाद्यन्नं पूर्णपात्रं दक्षिणावरो वा यथाशक्ति हिरण्यादिद्रव्यं
पवित्रे कृत्वा प्रथमं त्रितिः कुशतरुणैः अग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य। प्रोक्षणीः संस्कृत्य प्रो-
क्षणीपात्रे प्रणीतामन्त्रे विधिनिधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणी-
षु निधाय दक्षिणेन प्रोक्षणीपात्रमुद्धृत्याप्य सव्ये हस्ते कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य। यथार्थं वस्त्रोद्य-
मर्थवंति प्रयोजनवंति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रोक्षणीभिरङ्गिनासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्यानि

श्री

स्रुवाज्यं। आसादितमाज्यं आज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य वज्रश्चेद्वज्रस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादितां स्रुचं
न्प्रक्षिप्य। अविशेषेत्पात्रत्वाज्यं वस्त्राधिश्रयति तद्गत्वन ततः श्रयवत्तमेवं युगपदग्नावानीय पात्रपर्यग्निकार्यात् ज्वलदुल्मुकेन दक्षि
णांशा न्यपवर्ग्य समन्तात् भ्रामयेत् स्रुवं प्रतप्य दक्षिणेन स्रुवमादाय सव्ये समग्रो स्रुवमग्रेनापायित्वा सव्येपाणौ कृत्वा दक्षिणेन
सम्मार्गाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं सम्मृज्य मूलैरग्र मारभ्य अग्रमामूलपर्यन्तं। अभ्युक्ष्य प्रणीतोदकेन निधाय स्रुव द
पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात्। आज्यस्रु क्षाणां आज्यमुत्पूयवत्ततः पूर्वेणैव यास्मै तत्र ततः स्थापयित्वा
त्पूयाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीवारश्च उपस्थाप्य ततः स्थापयित्वा। आज्यमग्नेः पश्चादानीय वज्रं वानीय। आज्यस्थाली तत्रा
निधाय। एवं विवाहादीनप्यन्यानपि हवींषु उद्वासयेत् दर्भेषु तानी पूर्वेणोद्वासितानां पश्चिमतो हविषश्च उद्वास्यानयनमितियो
ज्ञिकसंप्रदायात्। उत्पूय पूर्ववत् पवित्राभ्यां। अवेक्ष्य अवलोक्याज्यं। प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् पवित्राभ्यामुत्पूय उपयमनान् कुशानादा
य दक्षिणपाणिना मेक्षीवासव्ये निधाय समिधस्तिस्र आदाय तिष्ठन् समिधः प्रक्षिप्य पर्युक्ष्य जानुकृत्य अग्नेः प्रोक्षणपूर्वकम्

वैतस्य पवित्रेण दक्षिणहस्तकरगृहीतेन अग्निमीशानादिकं दगपवर्गं परिषिच्य प्राङ्मुखः याज्ञा आघारादीन् संप्रवृक्षनणार्थ पात्रं प्र
णीतानाम्मार्मध्ये निदध्यात्। एषएव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमेषु पत्निसमूहनादिपर्युक्षणपर्यन्तो विधिनेव नमंत्राः। धीयत्र क्वचित् खन
3 लौकिके स्मार्त्ते वाग्नौ होमस्तत्र बोद्धव्यः दिनवाः। आवसथ्याधानं दानकाले। आवसथ्याग्निसाध्यानि कर्म्माणि विधास्यामः तत्प्रतिजाना
ति। अथ मसूत्रे सूत्रकृज्जापानध्वनिणयतोदनन्त्र स्याधानविधिं व्याख्यास्यन्नुपक्रमते। आवसथ्यास्य गृह्यस्य अग्नेराधा
नमावसथ्याधानं तद्दानकाले विवाहकाले व त्रर्थीकर्म्मानन्तरं कार्यां। प्राक्चतुर्थीकर्म्मणः पत्न्या जार्यात्विस्याक
यात्रे स्मार्यस्यैव आधानं ?विकामः विवाहको ग्निर्वोपासनाग्निरित्याश्वलायनादीनां पक्षः नहि विवाहहोमं
वदमाप्याः संस्थानकं मन्यंतो अस्माकं तु आवसथ्याधानं दानकाल इत्यानस्याग्निसंस्कारस्य पानक्षत्र आचार्येणापृथगभिध
नादन संस्कारसंस्कृतोग्निर्नोपासनः। दायाद्यकालपक्षोपि। एकेषामाचार्याणां मतं दायाद्यकाले ब्राह्मणे पित्र्यं धनं वि
भागकाले अविभक्तो हि पितृधन सर्वेषां ब्राह्मणाद्यधर्म्मसाधनत्वेन विनियोगानर्हे वाद्य धनविनियोगसाध्यं हि श्र

वसथ्यादिकर्म्मानुष्ठानं। अतोऽग्न्यारम्भतां विप्रक्रान्तां आधाने अधिकारः। इति ते जामनि प्रायः। आग्राहकस्य दानकालो। एवं व्याव
स्थितो विकल्पः। एवं कृत विवाहस्य विप्रकृष्य नस्य च आधाने अधिकारमनिश्चयद्दानी आहनणपक्षे आधानमाहाविश्य
स्य च कूपथार्थं हादस्मिमा हृत्पवा त्वष्ठा रथपवनवस्रं वी। तत्राव सथ्याधानं कनिष्ठनु ग्रहकालानिक्रमाभावेऽपि निःशाग्र

अभ्याधानार्थापदिष्टमासानि यिन तत्र वा
गामयापलिप्तेषु वादशेषा असनगपविश्य
विधाय मातृपूजापूर्वकं मौम्युदयिकं श्राद्धं

यादिककाले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः धौतान्तः सपत्नीकः
अग्रेहल्पादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्प्य
यथाक्तं कुर्यात्। कालातिक्रमे तु यावत्पश्चात्पत्नीतानि निर्मर्विप्रज

नम्कानावदग्निकृच्छ्राणि वा दद्याम्यं दघाघय। विधि इति विवन तत्र आनिकाल संवस तसंख्याप्राजापत्य कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं कृत्वा
विधिनाव निर्वाल दशब्रोप्राति प्राजापत्यं गोदानं दत्वा नदल्लापनन्मूल्यं निष्कमेकं अर्धं तदर्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनमस्तु
नग यत्री जपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्र [illegible] विधाय होमं सायं प्रातर्होमं वत्पद्मा

इतिवक्तुमप्ययपर्याप्तं अतिक्रांतद्दिवसानां गणयित्वा ब्राह्मणेभ्योदद्यात्त्रस्थाख्यां आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तेतावद्व
र्षं निरग्निरजनितद्दुरितक्षयायप्रतावंति प्राजापत्यव्रतानि वनिष्पेतदशक्तो प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेनप्रतिप्राजापत्य
मकैकांगां ब्राह्मणेभ्योहं संप्रददे एवमन्यपशुगोमूल्यप्रदानद्वादशब्राह्मणभोजनअयुतगायत्रीजपगायत्र्यातिलाहुति
सहस्ररूपेष्वन्यतमं गृहणीयं । ततः अग्रावा | ध्यायिनं कर्मसिन वैब्राह्मणं गंधपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्य
४ र्च्यामुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदामुक | शाखाध्यायिनं आवसथ्याधानं कनिष्पत्त्यर्थं तेनाहं त्वां वृक्षकर्वेन ब्रह्म ४
णमेभिर्गंधपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वाम | हं वृणेवृतोस्मीति तेन वाच्यं केविद्ब्राह्मणं मधुपर्केणार्चयंति । कर्त
श्चाविशेषात् । ततः पत्न्या सह आहतवाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपलिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तद्दक्षिणपि
श्चाद्ब्रह्मणा सहसमृद्धस्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्नीतोसौ होतव्यपस्पर्द्
तीयवर्गसमेव कृपशोः पशुनिःसमृद्धरूपनदलाभे गोमिलादिसूत्रवचनात् । अग्न्याधानादङ्क्या जितो ब्राह्मणानथ

द्वावक्कन्नपाकाद्वा लक्षणमहानसाद्वाभ्यालपामग्निंगृह्णीयात्तथैव गृहमागत्य पतिसमूहनादिभूसंस्थानसंस्कृतेस्थंडिलेप्रा
मुखउपविश्यात्माभिमुखमग्निंनिदध्यात् ततोब्रह्मोपवेशनादिब्राह्मणभोजनांतंवक्ष्यमाणंकर्मकुर्यात् तत्र विशेषः पप
नवत्यार्त्वमिति सूत्रकृता पूर्वपक्षं उपन्यस्य शानंतं सम्मतः इति कर्कोपाध्यायेनाप्यनिरूपितवान् अतो ना(?)णयपक्षमाह।
अरणिप्रदानमकोपकेआचार्याः अरणिप्रदा नंप्रशब्दः उपशब्दार्थेअरणीप्रदानं उपादानंकारणं उत्पत्तिस्थानं यस्य
अग्नेः सोऽरणिप्रदानस्तमरणिप्रदानमग्निम। दधीतेति मन्यन्ते। पंचमहायज्ञाइतिश्रुतेः। पंचमहायज्ञानांस्त्रोतस्य
उ(?)आनणेयेनावत्तुधानं युक्तमित्याभिप्रायः। ततोब्रह्मोपवेशनादिआज्यभागान्तंकर्मकृत्वा ॥ ॥ अग्न्याधेयदेवता
भ्यः स्थालीपाकं कृ(?) श्रपयित्वाज्यभागौ विष्टास्यापाकस्य(?) जुहोति तत्र मंत्राः अग्नेपवमानाग्निमद्भ्यम्मे वरुणतवा याभियन्तशातम
याश्च्याग्नेउत्तमं नवतश्च इत्यष्टौमंत्राः अग्न्याधेयस्याग्नेन(?)स्यदेवताः अग्निः पवमानो २ अग्निः पावको ३ अग्निः शुचिनं दितिश्च ।
अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकं पचेत् अपयित्वायथाविधि पक्त्वा आज्यभागौ ह्याग्नेयसौम्यौ आघारपूर्वकौ हुत्वा स्या

अनेन आकूतयो होमाः आज्याकूतयश्चाः आज्याकूतीर्जुहोति वन्नो अग्न इत्यादिनिर्वपनमन्त्र इत्यन्ता। मिनष्टमिनष्टानिक्र॥२॥
प्रत्येकमष्टौ। ननु आग्न्याधेयदेवताभ्य आकूतीर्जुहोती तिविस्पतीति किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्यः इत्युक्ते बह्वीनां देवता।
यस्यापनाये निवशानन्तु बहुवचनमस्त्वेवाकूत शंका। पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वाच्छ्वाग्नेरेका अदिति। द्वि
तीयतिथ्येवाग्न्याधेयदेवत इति द्वयानिवदेवता वंमाभूदिति पुनर्ग्रहणात् बह्वीनां देवतानां विशिष्टस्य देवतानां तत्र
मितिइन्द्रमहेन्द्राविकरणे जैमिनीयन्निर्दिष्टी नवारम्भाज्यभागाविष्टेति किमर्थं पुनर्ग्रहणं आद्यानाहीनां बुद्ध
शानां क्रमेणोपतिष्ठमानेन वा इत्युच्यते आख्या। कूतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याकूतीनि स्थाने विसर्जनायां ग्रहण
णंत्र मंत्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थं पुनस्तादेवमुपतिष्ठात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्य आकूतीर्जुहोतीत्युक्तं पुनस्तासामू
र्ध्वं कस्य आग्न्याधेयदेवताहोमस्य अष्टौ जुहोति। यथा एवमुपतिष्ठाशा पवं तथा वन्नो अग्न इत्यादिना क्रमेणोपतिष्ठाऊ
र्ध्वं जुहोत्यष्टौ। किंस्विदाकूतीकाभ्यः आग्न्याधेयदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः। कस्य स्थालीपाकस्य वनोः स्थालीपाकस्यापवयव

५

लक्षणा षष्ठी। स्विष्टकृतेत्वा सूत्रं स्विष्टकृतेवा मध्ये अष्टूर्द्धहोमात्स्थाली पाकस्य कृत्वा। वशब्दात् अयास्यग्ने र्घषट्कृतमित्यनेन
मंत्रेणाज्याहुतिं जुहोति। ननु स्विष्टकृते इति किमर्थं सूत्रं। प्राग्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्यादिति विवक्षमाणत्वात्। अत्र ब
न्यत्पदविषः सङ्गवात्। प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृद्धामवेदास्युपाया। स्यग्रेनिति आज्याहुतेः महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राशर्थी बर्हि
र्ह्रुत्वा प्राश्नातिनतो ब्राह्मणभोजनं। बर्हिः परि
श्रपमाकीर्ह्रितं। तत्किं कृतशेषः अन्यद्वा किं विव
स्रुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्व्वस्य होमनिषेधा
स्तरणार्थं अग्नेरपरिक्षिप्य प्राश्य। तिमन्त्रयति अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात्प्र
हूयते। पाकयज्ञेष्ववत्तस्य सर्व्वहोमो कृत्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः
हुतशेषस्यैव प्राशनविधानात् सर्व्वसामाहुतीनां होमद्रव्यं स्रुवेण
स्रुवेण हुतशेषस्यैव प्राशनविधानात् तत्सर्व्वसामाहुतीनां होमद्रव्यं स्रुवेण शे
स्रुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्व्वस्य होमनिषेधा
षितं संस्रवबन्तप्रसिद्धं पात्रांतरे प्रक्षिप्यते। तत्प्राशयामि तिनन्वनुहुतवशपदैव चितपादिवचनाद्वैश्वदेवात्प्राक् स्थालीपाकात्कृष्णान्
षितं संस्रवबन्तप्रसिद्धं पात्रांतरे प्रक्षिप्यते तत्प्राशयमिति। नन्वहुतवेशपदेव चित्यादिवचनाद्वैश्वदेवान्प्राक् स्थालीपाकाद्वुध्यन्
प्राश्नंलत्रव संस्रवप्राशनं विहितं तत्कथं माध्याह्निके वैश्वदेवादिकर्म्मण्यपि विकारः। इति चेदुच्यते। शेषप्राशनस्य कर्म्मांग
त्वेन विधानात् अप्राशने कर्म्मणो वैगुण्यापत्तेः। नोत्तरकर्म्मापि विकारनिवृत्तिः। बर्हिर्होमस्य विधानसामर्थ्यादिप्राशनस्य प्रवृत्तिः।

नान्येषु कर्म्मसु ॥ ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ ततः समाप्ते कर्म्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात् ॥ ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो वा भो-
जनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुल्यत्वात् एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्यानुष्ठितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तं ॥ इ-
ति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्रावसथ्याधानैकनिष्पन्नकालातिक्रमाभावे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके
काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः सपत्नीकः गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासन उपविश्य अग्रे हस्त्यादिदे-
६ शकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्प्य विनायकमातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् ॥ आकाला ६
तिक्रमेत्तु यावन्त्यब्दान्यतीतानि निवर्त्तनेर्द्धि प्रजन्मनः तावन्ति कृच्छ्राणि वर्त्तनेऽभ्युदयात् यथाविधि इति वचनात् अतिक्रान्तसंव-
त्सरसंख्याप्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिनावनिर्वाहे तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दद्यात् तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तद-
र्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं अयुतगायत्रीजपं गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षया अन्यतमं विधाय होम्यं सायं प्रातरौ-
मद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिनिवर्त्तितमपर्याप्तं अतिक्रान्तदिवसानां गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ नित्यकाम्यं आवसथ्याधानमुख्यकालाति

क्रांतेनावद्वर्षनिम्नग्निवज्रनितडुनितत्क्षयायप्राजापत्यप्रत्यातावत्रिप्राजापत्यव्रतानि निवनिघ्योतदशक्तोप्राजापत्यप्रत्याम्ना ॥ १
यत्वेनप्रतिप्राजापत्यमेकेकांगां ब्राह्मणोन्याहं संप्रददे एवमन्यप्रष्टपिवाकयमूल्यनीयं तद्यथा ॥ आवसथ्याक्षनमुख्यकाला निक्रां
तेनावद्वर्षनिम्नग्निवज्रनितडुनितत्क्षयायप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिजा पत्यं एतावतीनां गवां मूल्यमिदमेतावत्सुवर्णं
ब्राह्मणोन्याहं संप्रददे प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वे नैतावतो ब्राह्मणोऽन्येऽजपिष्यो आवसथ्याक्षनमुख्यकाला निक्रांतेना
वद्वर्षनिम्नग्निवज्रनितडुनितत्क्षयायएतावत्प्रा जापत्यप्रत्याम्नायत्वेन गायत्र्याएतावत्प्रयुतानि जपिष्ये तद्द्वरूपता
वत्रितिलाढ्कनिसहस्राणि दास्ये हिरिणां वंहे तज्ञाय श्रितेहं समिद्वृत्यं दघात तद्यथा ॥ आवसथ्याक्षनमुख्यकाला नि
क्रांतेनावद्विनसंवंघिसायं प्रातर्दोमिद्व्यंएतावत्पतिमाणंदघिद्व्यंवायंवद्रव्यं वाऽन्यमहं संप्रददे दविनंदुलयवानाम
न्यतमं ब्राह्मणेन्याहं संप्रददे तन्मूल्यं द्रव्यमेतावत्पतिमाणंवा ॥ होम्यं दघादिति वचनात् इत्युत्तनयमला घादिकर्म्मद्रव्यं दाननि
वृत्ति: ॥ छरक्षापिस्मरणं ॥ इषघा दिरवं प्रस्तात्रं प्रतिप्राजापत्यमेकेकीनिष्कमशी तिनत्रिकाय निमित्ते ॥ अयुत हवो गायत्री

गा।।९।।४

अ कल्पिष्ये। गायत्र्या तिलहोमसहस्रं वा। द्वादशब्राह्मणान् भोजयिष्ये सुवर्णं द्विसुवर्णं द्विद्विसुवर्णमूल्यं वा॥ ततः स्वशाखाध्यायिनं
क मसतद्वहं ब्राह्मणं गंधपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदामुकशाखाध्यायिनं त्वा
म स्थापा स्नानं कल्पिष्ये कृता। कृता वरं करुवेन ब्राह्मणेभ्यो चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारनैवेद्यमहं वृणोमीति। स्त्री तिलेन वाच्यं कोविदं
मा णं म शुपर्क्कणार्थं यंति। अथ विशेषः॥ ततः पत्न्या सहाहतवाससी परिधाय गृह्याग्न्यायतनदेशे स्थंडिलमुपलिप्य 3
पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा तद्देशे पिष्टयब्राह्मणासहस्र मृदं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिनिर्घोषैः
ता मादावेशपस्पवङ्कपशोर्थहोरा। स्वस्त्यान्नमने नत्रअम्बरीपादुक्या जिनब्राह्मणस्य गृहाद्वा पक्वान्नपाकाद्वा ब्राह्मणमहानसाद्वा
स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारान् संस्कृतस्थंडिले प्राङ्मुखमुपविश्य आत्माभिमुखमग्निं निद
ध्यात्। इत्याहवनीयप्रयोगः। अथ अरणीयप्रयोगः गृह्याग्न्याधानं जातेष्ठेयंडमानव्रुणोहृति। अश्वत्थायः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः॥
तस्यैव प्राङ्मुखी शाखायां वोदीचीवोर्ध्वगा पिवा। अरणी ग्रन्मयी तद्यायान्नमय्यवोत्तरारणिः। सानवद्धमवंवात्र मोविलीनप्रशस्यतो सैम

२ सर्वन

पर्णपने

त्रः मूलोप्यः शम्यामशमीगर्भान्त्रियते। अर्णेहरे वश मीगर्भाच्छेदेद्वावलंबितः। वक्त्रं द्विंशत्यंगुलादीर्घो विस्तरेण षडंगुलः। वक्त्रंगुलमु
खं चास्याणीयाज्ञिकैः स्मृता। मूलादष्टांगुलं त्यक्त्वा अग्राद्वादशांगुलं। अंतरं स्वयं निःस्पात्त्रमध्योक्तनाशनः। मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्रा
णि कंधरा बाहू पर्व मी। अंगुष्ठमात्राण्येतानि च्छिद्राण्यपि च कल्प्यते। अंगुष्ठमात्रं हृदयं अंगुष्ठमुदरं तथा। एकांगुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ च स्फिचौ
वयुग्घकौ। करुजङ्घ वपादौ च वक्त्राश्रकैर्यथाक्रमं। अर्णेरवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः। यत्रकुत्र मितिप्रोक्तं देवयोनिः स
म्यते। तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणहेतवे। प्रथममन्मथ घोष नियमोने नैव ध्रुवा। अष्टांगुलः प्रथमं स्यात् बात्रं स्याद्वाद
शांगुलं। ॐ विली द्वादशावस्यादेतन्मथनयंत्रकं॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तमनश्मकं। व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्तेन मथ्यो
क्तताशनः। अथ चात्र कुण्डप्रमेयार्थं गाढं कृत्वा किंचिद्दणः कृत्वा कालकृष्णमनण्णपादिकं संपादयेत्। कालेमाघादिपंचमासानामन्यतम
मासे कृत्तिकारोहिणी मृगशिरः फल्गुनीद्वयहस्तानामेकतमे नक्षत्रे विलायां शुभतिथौ वंद्यशुद्धेगृह्य प्रमादवीत
मुख्यकालातिक्रमे तु पुनराधाने विशेषः। उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तो दत्तहोमप्रद्रव्यः। स्नानादि पूर्वकं संकल्पादिमातृपूजाश्र।

द्दत्रसदनगणाहतवासःपरिधानादिकृत्वा।शालायांयजमानउपविशति।यजमानस्यदक्षिणाङ्केपत्नी।अथब्रह्माअरणीआदायअ
यनाभ्युणिंपत्न्यैअरणीयजमानायदद्यात्।तौवाचंयम्याग्निसाधनभूतेइमेअरणीआवाभ्यांपरिगृहीतेतत्रयमघनाद्ययंतत्र
दूरस्थावत्वंइयमेविलीदुमानिखुवादीनिपात्राणिपरिगृहीतानि।तिपरिगृह्णीतः।ततोमथनदेशेशंकुंद्वादशांगुलंखादिरंवृ
धाप त्तमूलमस्त्रकेनिखायतत्रकृपाशंआसुवमाद्धेत्र यादशाङ्गुलरज्जुंतंशंकौतत्रात्रेसंवेष्टप्रदक्षिणपरिक्रमणेनपरिलिख्य
तत्रपरिसमूहनादिभूसंस्कारान्कृत्वाआरम्भाय मंथनमातनोति।तद्यथा।प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्यतत्रोदग्ग ८
८ ग्रामघनारणिंनिधायतत्पृष्ठेतदुत्तरारणिंवध्र ध्नारण्यासक्षलक्षणमंथनप्रदेशेप्रमंथमूलंनिधायचात्रायबोविलीयु
दाग्रानेत्रेणवाद्वंत्रिवृद्वेष्टयित्वागाढंबद्ध्वापश्चिमाभिमुखोपविश्यापत्न्यामंथयेत्यावदग्निरुत्पत्तिः।पत्न्यामंथनासामर्थ्ये
अन्योब्राह्मणोःमंत्रयोर्मंथयति।एवंयजमानासामर्थ्येअन्योपियंत्रंभ्रामयति।ततोजातमग्निंमृन्मयेपात्रेशुष्कगोमयपिण्डप्र
णीपनिनिर्हितन्तूलसमुत्री।पश्चात्दक्षिणस्यांसंधुक्ष्यप्रज्वाल्यपूर्वसंस्कृतदेशेआदध्यात्।तत्रब्रह्माउपवेशनादिदेवनानियमानैपर्यु

मथीत

ऋणान्तं कृत्वा स्रुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणान्वारब्धः प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यायन् प्रांचमूर्द्धं कुर्वन् संततमाज्येन अग्नेरु
त्तरप्रदेशे पूर्वाघारमाघारयति। इदं प्रजापतय इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रान्तरे प्रक्षिपेत्। तथैवेन्द्राय स्वाहेति अग्नेर्दक्षिणा
प्रदेशाग्रतः घारं। इदमिन्द्रायेति त्यागं विधाय। अग्नये स्वाहेत्यग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं कृत्वा इदमग्नय इति दक्षिणपूर्वा
त्पक्का तथैव सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे मे) स्पमाज्यभागं कृत्वा इदं सोमायेति स्वं त्यजेत्। समिद्धतमे वाग्निप्रदेशे
आघारावाघारौ सर्वाहुतीर्जुहुयात्। अथाष्टौ सर्वाहुतिः मः। त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने इमम्मे वरुण तत्त्वायामि ये ते शतम् अयाश्चाग्ने
हुत्वा मेनिवतन्न इत्यनाभिरग्नेरनिरवदानिः प्रत्यृचं उदुत्तमम्। आज्यभागौ कृत्वा यथादैवतं वत्त्यागं कृत्वा स्थालीपाकस्य जुहु
यात् तद्यथा। त्वन्नो अग्न इत्यादि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां। स त्वन्नो अग्ने मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां।
इमम्मे वरुणाव कस्वाहा। इदं वरुणाय। तत्त्वायामि प्रमोषीः स्वाहा। इदं वरुणाय। ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
वितता महान्तः। तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो।

मन्त्रज्ञाः स्वर्केष्वपः। केचित्तु इदं वरुणायेति। अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया असि। अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेष
जं स्वाहा। इदमग्नयेऽयसे इत्यमंत्रादित्यस्यामस्वाहा। इदं वरुणाय। प्रवनन्नः शिवो भव तमघनः स्वाहा। इदं जातवेदोभ्यां। केचिदिद
१ मग्निभ्यामिति। अथ स्थालीपाकेन वतनस्योऽग्नाविषयदेवताः। अग्नये पवमानाय स्वाहा। इदमग्नये पवमानाय। अग्नये पावकाय स्वा
हा। इदमग्नये पावकाय। अग्नये शुचये स्वाहा। इदमग्नये शुचये। अदित्यै स्वाहा। इदमदित्यै। इत्यग्न्याविषयदेवताभ्यः। ततः
पूर्ववदाज्यनाहुतिहोमः। ततो ब्राह्मणावाचनम स्तनार्द्धात् स्रुवेणावत्तमादाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इत्यमन्त्रकं नाऽऽहुतिं जुहुयात्। ९
५ इदमग्नये स्विष्टकृते। अथानध्याऽऽप्यनः। अ यास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणोऽत्यरीरिचं देवा गातुविदः स्वाहा। इदं दे
भ्यो गातुविद्भ्यः इति सर्वत्र पक्षः। अथ व्याहृतिविधः। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछंदो अग्निर्देवता। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छंदो
वायुर्देवता। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छंदः सूर्यो देवता। व्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। इदमग्नये। इदं भूर्वा। ॐ भुवः स्वा
हा। इदं वायवे। इदं भुवः इति वा। ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय। इदं स्वः इति वा। त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने अयाश्चाग्नेस्य ने शतं ते

पंचमंत्राः प्राजापत्यं। तानवाङ्कृतीर्कृत्वा बर्हिर्द्दर्भिः कृत्वा संस्रवं प्राश्य पात्रस्य पवित्राभ्यां मुखं मार्जयित्वा पवित्रे अग्नौ प्रक्षिप्य प्रणी
ता अग्नेः पश्चिमतो निनीय अग्नावादित्य पूर्णपात्रवनयेत् अन्यत्तस्य ब्रह्मणे दक्षिणात्वेन दानं कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानं। तथा
स्मृत्यंतरात् कात्रयो विंशति ब्राह्मणभोजनं। अत्र मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिर्बर्हिर्होमः प्रणीताविमोक इत्येते च यान् पदार्थानामप्य
कारमतः पृथक्कर्म सूत्रे न भवंति वचनाभावात्॥ आवसथ्याधानेऽपि बर्हिर्होमो वचनात् कृत इत्यावसथ्याधानं। ततः
माणिकावश्मतं पंचमहायज्ञ सायंप्रातर्होमा निमित्तं च श्राद्धं च चतुर्थी तद्दिन एव कार्यं। ततः प्रभृति दंपती। अथ पुन
राधाननिमित्तानि लिख्यन्ते। ततः कृतावसथ्याधानो पत्नीयजमानावग्निं परित्यज्य यदि ग्रामसीमामतिप्र
वसेयातां तामेकरात्रीं तत्र प्रातरागत्याग्निं मथित्वा उक्तविधिना ब्रह्मोपवेशना॥

ॐ अथपुनराधाननिमित्तानि लिख्यन्ते। तत्रह्युतनावसथ्याक्नौपत्नीयजमानावग्निंपवित्यजपयदिग्रामसीमामतीत्यवसेयात।
मकांनात्रिंतत्रप्रातनागत्याग्निंमथित्वोक्तविधिनाब्रह्मोपवेशनादिब्राह्मणभोजनांतमाधानंकुर्यात्तत्रहोमलोपेत्रप
कतंत्रेणसायंप्रातर्होमंकुर्यात्तत्वक्तुहोमलोपेप्येवं। अथयदिक्ष्वतनाधानोयजमानःप्रजार्थीकामार्थोवोद्वहेत्तत्रअन्य
अरणीसंपाद्यप्रातर्होमंविधायदिवाविवाहेकृत्वा।श्चावतुर्थीकर्म्मणिहोमंत्यक्त्वातदंतेअतिक्रांतहोमद्रव्यंदत्वापंचमेह १०
१० निपुनराधानंयथाक्रमित्येकःपक्षःप्रातर्होमंकृत्वादिवाविवाहंसंपाद्यसद्यश्चतुर्थीकर्म्मविधायातद्दिनएवावसथ्याधानमि
तिद्वितीयः। अत्रपक्षद्वयेपिपूर्वाग्निरूपाःस्फोटितयानावसथ्येदहनंअन्यानप्यानाधानंपात्राणितान्येवयत्तुछंदोगपरिशिष्टो
सदाशोयःपुनर्ह्यानाकथंविकारणंतत्राहयद्युच्छेदग्निमाकचतुर्थिकेहोमोस्यविधीयतेनाग्न्यावसथ्ययद्धोमोलौकिकेनकदाचनानि

घाहिताग्नेर्यं कर्म लौकिकाग्नौ विधीयत इति प्रज्ञनाशनाभावप्रतिपादनं नष्टदोषविषयं । अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्याः मरणे अनुपि
पात्रैः सहावसथ्येन तं दाहयित्वा । शौचान्ते पुनराधानं । एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थीकर्मानन्तरं पुनराधानं ।
अग्न्युपशीने होमकालद्वयातिक्रमे । गृहपतौ प्रोषिते प्रमादात्पत्न्या ग्रामान्तरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः प्रवासे प्रादु
मकालादनागमने पुनराधानं । केचित्तु उपघातया । माग्निसन्निकौ तिष्ठन्त्यामन्यासां पत्निसहितानां केवलानां वा कार्यवशाद्
मान्तरे स्थितापत्न्यां वा अग्निसंनिधौ तिष्ठति सर्व । सां पत्नीनां ग्रामान्तरगमनेनाग्निनाश इत्याहुः । तथा पत्न्या अग्निं विना समुद्र
गानघातिक्रमे नष्टे नहिताय स्वाग्निना सहिता । या भयं विना सीमातिक्रमे कर्मार्थहरणादन्यत्र शकटं विना शम्यापातद्वहि
त्रिकृत्वः सन्तः प्रत्यक्षाग्निहरणे प्राजापत्यपत्रस्वदक्षो व्यत्यये नान्यत्र प्रायश्चित्ताचरणाद्दहिः पत्न्या अश्वपादस्कन्धारणात्पुनर्विवाहवदाधानं ।
उदकेनाग्न्युपशमने शिक्यतो अग्न्युद्धाहनेऽन्यत्र तस्यारणिसमारूढस्य वा । अनेकनामदेयशतयोजनगामिनदीयोजनाधिकारण्य
२ मध्यमानस्य हूयमानस्याग्नेर्मन्थनयन्त्रोत्थापनाद्दहनाशसंवत्सरमेकं यजमानस्य होमाकरणे २ मिं द्वितीयं क्रोशमात्रः

मिनदीमंतरणेवासर्वत्रसीमातिक्रमणेश्चाद्यंतसीमातिक्रमणेवापत्नीयजमानयोरन्वारंभाभावेश्चकनगर्द्दभकाकशृगाल
श्वकुक्कुटमर्कटशूद्रांत्यजमहापातकिशवसूतिकारजस्वलानेतोमूत्रपुरीषमदोऽश्रुश्लेष्मशोणितपूयास्थिमांसमज्जाद्या
प्रभृतिनिरिमध्यैःप्रत्यक्षस्पर्शनेसमानोपितस्यवाग्नेःस्पर्शेत्रीन्यस्ता।त्रितंततंपञ्चहोमकरणेपुनराधानंतथाग्नेनपहरणेप्रादुष्क
रणाद्दूर्ध्वंपूर्ववा।शांतग्नोमंथनेप्राग्नद्येऽग्निजन्मा नावलौकिकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्तअजदक्षिणकर्णकुशस्तम्बजलानाम
न्यतमेऽग्निस्थानेप्रकल्पितेसूर्यास्तमयेउदय वाजानेपुनराधानं।अग्निनाशंगत्वाअग्निमथित्वापूर्वाग्निंद्दष्ट्वामथितम ११
११ ग्निर्मथ्यंतेयानिनिनिमंत्रेणानएपोऽसमानोप्या पूर्वग्निहोमादिकंविदध्यात्।यदात्रलौकिकाग्नास्यात्तमानिधायहोमी
कृत्वामंथनेप्राग्नद्यद्वितीयहोमकालात्तृतीयाद्वाअग्नेजन्माभावश्चेदापुनराधानंअतोपिताग्नोरणपोऽग्नीशेऽन्यस्यवापुनराधा
नं।अस्मसमानोपितयोस्रुपकरणविनाशेद्वितीयांहिवामंथनेनप्रायाःप्रतिपत्तिनावमाध्येदाहः।यदापुनरजस्रलक्षणेनमंथने
नवामं।थनायोग्यजवत्तमन्वदाऽन्योऽरणीशुल्कीवादर्शपक्षादिकमर्मनिर्घर्षजीर्णमरणिद्वयंसकलीकृत्यतस्मिन्नग्नौप्रक्षाल्यदक्षि

णादक्षिणेनानूलनमुत्तरतानामणिंसव्यहस्तेनप्रनापणिंरद्दीखादीसेनोखानयत्तउदुक्यखाग्नेप्रविशद्धयो। निमन्यंदेवयद्गांवोढवेज्ञानवेदा
श्रनणेपा श्रनातिमन्तुसंक्रमंश्वजीर्णानिनुमजीर्णया। निष्ठुदेश्वश्रयंतपोनिन्नरविवियाइत्यतोमन्त्रोऽजपित्वामंथनयंत्रंनिक्षयाग्निंमथि
त्वामूसंस्थाप्तपूर्ववर्किस्थानेनिधायपूर्णाहुतिंवदाज्यंसंस्कृत्यानादिष्टहोमंकुर्यात्॥ अथपक्वहोमविधिःतत्रयजमानस्पश्रामयादि
विशेषात्रींघ्रगमनघृत्रंशयवनापावेयुत्तरगृह्यवास अन्पाश्वपित्रयाद्यापन्मुहोमानांममासोजवनितघृथा॥ प्रतिपदिसायंके
लश्राहुतिपतिमाणंहोमद्रव्यंवत्तुईशकवपक स्मिन्पात्रेकृत्वाग्नयेस्वाहेतिजुहुयात्पुनस्तथैववत्तुर्दशकवाहोमद्रव्यंट
हीवाप्रजापतयेस्वाहेतिजुहुयात्पूर्ववद्धोम द्रव्यंवत्तुर्दशकवपकत्वपात्रेनिधायसूर्यायस्वाहेतिप्रातर्जुहुयात्तथैववदा
मद्रव्यमादायप्रजापतयेस्वाहेतिजुहुयात्। ततोदक्षिणेनपाणिनाप्रग्राम्युत्तरतामनणिंरद्दीखासव्येनाखनामस्त्रउपरिष्य
नयनश्श्रयंत्रेयो। निवितिमंत्रेणाग्निंसमारोप्यारणीमनयेत्॥ अथपौर्णमास्याममावास्यायांवाप्रामायाप्रातनरण्याग्निंनिर्म
थ्यकुंडेनिक्षिप्यावसनथ्याग्निंवैश्वदेवादिकंकर्मविधायसायंकालेसायंहोमंप्रातःकालेप्रातर्होमंकुर्वापक्वादिहोमंकुर्यात्॥

एतावतापियद्यापन्ननिवर्त्ततेतदोक्तविधिनापुनःपक्षहोमान्कुर्यात् ॥ तृतीयेपक्षेतु आपदन्तरहतत्वेपिनपक्षहोमविधिः किंतु
क्रमेणापिपृथगेवसायंप्रातर्होमान्विदध्यात् ॥ ततोप्यापदन्तरहतत्वेपुनरुक्तविधिनापिपक्षेपक्षेहोमसमासंकुर्यात् ॥ नतृती
12 यपक्षेपर्वणिदेवापन्निमित्तंतदादिश्यपर्वसप्याह्नप्रातर्होमपर्यंतानांहोमानांसमासंकुर्यात् ॥ नपक्षांतरगतानां ॥ कात्यायनोपि
होत्रेनपक्षद्वयमेवपक्षहोमनियमः ॥ अपितु आपदन्तरहतत्वेयावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेणनिरंतर
पक्षहोमाःसमस्येती त्येकःप्रकारः ॥ प्रकारांतरंतुसायंकालेसमिदाधानपर्युक्षणानंतरमाकूतिपरिमाणंहोमद्र
१२ व्यंअग्नयेस्वाहेतिकृत्वापुनस्तथैवसूर्यायस्वाहेतिकृत्वाआकूतिद्वयपर्याप्तंहोमद्रव्यमादायप्रजापतयेस्वाहेतिस
कृत्कृत्वाद्रुतिसायंप्रातर्होमयोःसमासंयावदापदमावर्त्तयेत् यदातुआपदोपगतत्वंभवतितदासायंहोमेनैवक्र
मेणविधिनाप्रातर्होमानांसमासंकुर्यात् ॥ एवंपक्षहोमसमासेकृतेयथाकालेआपन्निवृत्तिस्तदाप्रत्यहंसायंप्रातर्होमा
कृतानपितुकुर्यात् ॥ नवेतिकात्यायनमतेतेषांहोमसमासःसायमुपक्रमःप्रातरपवर्गः ॥ इत्युत्सर्गः ॥ आपदिशेषस्तु

प्रातरुपक्रमाः पूर्वाह्णाः पराह्णादिकालाः अनपेक्षा अपि वाह्वयाः यतः तत्रापकालपुनस्कारणेव दोमसमासोपक्रमो युज्यते ॥ ॐ ॥
अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः । पिण्डपितृयज्ञपद्धतिर्लिख्यते । अमावास्यायामपराह्णे श्राद्धपाकाद्देवदर्वीपात्रनिर्णेजनीतं विधा
यप्राचीनावीती नीवीं बध्वा दक्षिणामुखो ऽग्निसन्निधावुपविश्य पाद्यपिण्डपितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये तत्राग्निं कव्यवाहनं सोमं पितृमतं
अमुकगोत्रास्य यजमानपितृपितामहप्रपि तामहानमुकामुकामुकशर्म्मणः श्री ह्वियेः पिण्डैर्यक्ष्य इति प्रतिज्ञाय ।
म्यपाद्दक्षिणेनाग्नं दक्षिणाग्रैः कुशैरग्निं परि स्तीर्य पात्राणि सादयेत्पश्चादग्नेर्दक्षिणा संस्थानि तत्र स्रुवं चरुस्थाली
उलूखलमुसलशूर्प्पमुदकमाज्यं मेक्षणं स्फ्यं अपात्रं सकृदाच्छिन्नानि व्रीहीन् सूत्राणि वेति । ततो ऽग्निमपरेण पूर्णां
स्रुवं व्रीहीन् गृहीत्वा वाहनतोऽग्नेः कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय व्रीहीनुलूखले निक्षिप्य मुसलमादाय तिष्ठन् दक्षि
णामुखः पत्नीः कृत्वाऽवहन्याद्यावद्व्रीहयो वितुषा भवन्ति । ततः शूर्पेण निष्पूय पुनरुलूखले निक्षिप्य सकृत्फलीकृत्य पुनः शू
र्पे कृत्वा निष्पूय सोदकायां चरुस्थाल्यां तण्डुलानोप्याग्नावधिश्रित्य प्रदक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वा पश्चिमेन चरुमपयत्ग्नि

तमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणेन तद्वास्य पूर्वेणाग्निमुत्तरेण तत्रानीय स्थापयेत्ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन चरुमादायाग्न
ये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् इदमग्नये कव्यवाहनाय नेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वा
हेति जुहुयात् इदं सोमाय पितृमते न इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणेन ततः पश्चाद्दक्षिणामुख उपविश्य सव्यं जान्वा
13 च्योपलिप्य स्फ्येनापहता असुरा रक्षांसि वेदि षद इति दक्षिणायतां लेखामुल्लिख्योदकमुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युल्मुकं ले
खाग्रे निक्षिप्य पुनरुदकमुपस्पृश्य पात्रमादाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वे १२
१२ त्येवं पितामहप्रपितामहाभ्यामवनेजनं दत्वाप मूलं सकृदाछिन्नान् दक्षिणाग्रान् लेखायामास्तीर्य तत्रावनेजनक्र
मेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं स्वधा नम इति पिंडं दत्वा इदं पित्रे न इति त्यागं विधायैवं पितामहप्रपितामह
भ्यां प्रत्येकं पिंडं दत्वात्र पितर इत्यर्द्धर्चं जपित्वा पराङावृत्य वायुं धारयन् तमनाद् उदङ्मुख आसित्वा निवृत्यामीमदन्तेत्यर्द्धर्चं
जपित्वा पूर्ववदवनेजनं नीविं विस्रंस्य नमो व इति प्रतिमंत्रमंजलिं कृत्वा गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्य एतद्व इति प्रति पिंडं सूत्रं

णिदृष्टो ॐ मिति पिण्डेष्वपो निषिच्य पिंडानुत्थाप्य स्थाल्यामवघ्राय विजिघ्रन्ति सहर्त्तृ। छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्यादकं स्प
ष्टावम्य पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धमातन्वेदिति पिंड पितृयज्ञः। कुत्तृंकृत्को घसंयुक्तो हीनमंत्रो जुहोति यः। अप्रवृद्धे सधूममेवासोऽयं
स्यादन्यजन्मानि स्थूल्पेत्तृत्त्वे सस्फुलिंगे वामावर्त्ते जियानको अङ्को ह्योरवसंपूर्णे सूक्ष्मो न भवति पावको कृष्णार्च्चिर्विषिष्टुङ्गं विनयालिं
तिमेदिनी। श्राद्धनिगुंडया घघ्नुतस्यनाशो भवे हुवं। इदं ब्राह्मणपुनाणो। ॐ नमः शिवाय। षडर्घ्या भवन्ति। षट्पुत्रघाः अ
घर्याग्नं घर्या भवन्ती निशेषः केन आचार्यो अ विक्रु विवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति। आचार्यमुपनयनपूर्वकं वेदाध्याय
कः। ऋत्विक्श्रौतस्मार्त्तादिकर्म्मार्थं वृत्तो ब्रह्म दिः विवाह्यो वरः राजा अभिषेकादिगुणवान्प्रजापालनेरक्षितः क्षत्रि
यः। प्रियः उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा मित्रवा स्नातको ब्रह्मचर्यात्समाहृत्तः। आचार्यस्यार्घ्यः नान्यस्या तथा वमतः। तं प्रतीतं घृष
र्मणे ब्रह्मदायहृतं पितृ श्रग्विणं तल्पश्रासीनमर्हयेत्प्रथमं गवेनि इत्येतो प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः प्रतिसंवत्सरमागतानेता
आचार्यादीन् अर्घेण पूजयेयुर्नार्घ्याक्रियमाणोऽप्यृत्विजः यक्ष्यमाणाः यज्ञं कनिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजः याजकार्थं पुनः अर्ह

२६

यथुनित्यनुषंगः॥ ॥प्रतिसंवत्सरनियमः। कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह। आसनमाहार्याहसाधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंत
मिति। आसनं वा न णो दिदात्त्मयं पिगादि आहार्यमनुवचनैनानाप्य। आह ब्रवीति। अर्चकः किं इति। एवं भवान्पूज्यः साधु कुर्वीय
था भवतितथा आज्ञां तिष्ठन्। अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो भवंतमर्चनीयं यावत् अर्चयिष्याम इति वक्तव्यवचनं आचार्यपुत्रादिसदृ ६४
शस्यापेक्षं तथा वक्ष्यति। यत्र वा अर्हणा गच्छेदिति सर्वगृह्याइव वैनत्र वेष्टितं इति। आन् त्रि विष्टरं पद्यं पादार्थमुदकमर्घ्य
मावमनीयं मधुपर्कं इत्यर्घ्यान्यर्हणोपकरणा। लिङ्गदधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन। आहृतं इति आनयं त्रिय १४
१४ ऽमानपुरुषाः विष्टरादि मधुपर्कपर्यंतान्य र्हणोपकरणानि। तत्र विष्टरं पंचविंशतिदर्भतृणमयं कूर्चं पद्यं प
र्ष्यामाक्रमणीयं न कूलकृणं द्विनीयं विष्टरं। पादार्थमुदकं। पादप्रक्षालनार्थं ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णं। अर्घ्यं गंधपु
ष्पाक्षतकुशतिलसर्षपदूर्वादिद्रव्यान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकं। आचमनीयं आचमनार्थं कमण्डलुसंभृतं जलं। मधुपर्कं द
धिमधुघृतं कांस्यपात्रस्थं तत् अपनयणं कांस्यपात्रेणाच्छादितं। अन्यास्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि। अन्यः अर्चकादपरः विष्टरो वि एभ:१४

घ्नः इत्येवमेकैकं त्रिस्त्रिः त्रीन्त्रीन्वा सामान्याह विष्टरप्रभृतीन्। पद्यंपादार्थोदकार्घाचमनीयमधुपर्कान्। विष्टरं प्रतिगृह्णाति। प्रत्यङ्मुखे
नयजमानेन निहितादर्भश्चासन। त्यक्षिमप्राङ्मुख स्विष्टरत्वर्घ्यः पूर्वे क्लिन्नचरणं विष्टरं वृक्षो पाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते। वर्ष्मोस्मीति मंत्रा
न्नेपनं विष्टरमुदगग्रमासने निधायाभ्युपविशति। पादयोरन्यं विष्टरमासीनाया। विष्टरमासीनायापाद्यायान्यं विष्टरं यजमानः प्र
द्यं वदद्दाति। सवतं पूर्ववत्प्रतिगृह्य प्रक्षालित पोः पादयोर्न वस्त्राद्व वर्ष्मोस्मीत्यनेन मंत्रेण निदधाति। सव्यंपादं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं ततो अन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्तो यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामं
चरणं प्रक्षाल्य इतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिश्चे र्घ्यः। यदि ब्राह्मणो र्घ्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य वामं प्रक्षालयति।
विराजो दोहोसीत्याहत्तेनेन मंत्रेण। अर्घं प्रतिगृह्णाति। ततो अर्घ इत्यनेनात्रिरुक्तो यजमानदत्तमर्घं आपस्थयुष्मा निमित्यनेन मंत्रेण
प्रतिगृह्णाति। निनयन्नभिमंत्रयते समुद्रं वइति। प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाभिवंद्य निनयन्भूमौ प्रवाहयन्नभिमंत्रयते समुद्रं
वइति मंत्रेण। आचामेत्यामागान्निति। ततआचमनीयमिति त्रिरुक्तो यजमानदत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्य आमागं न यशसेत्यने

नमंत्रेणावमनीसकृत्प्राश्नाति। ॐ लंतत्तस्मान्नेमावमनंकरोति। मित्रस्यत्वेतिमधुपर्कंप्रतीक्षते। ततोमधुपर्कइतित्रिरुत्पेनोक्तेयज
मानहस्तगतंमुद्घाटिनंमधुपर्कंमित्रस्यत्वेतिमंत्रेणार्घ्यंप्रतीक्षतेपश्यति। देवस्यत्वेतिप्रतिगृह्णाति। देवस्यत्वेतिमंत्रेणयजमानह
स्तंमधुपर्कंदक्षिणहस्तेनप्रतिगृह्णाति। सव्येपाणौकृत्वादक्षिणस्यानामिकया। त्रिःप्रयौतिनमःश्यावास्यायेतिमंत्रेणअनामिका
१५ तंमधुपर्कंवामहस्तेनिधायदक्षिणस्यपाणेःअ नामिकांगुल्यात्रिवारमालोडयतिनमःश्यावास्यायेतिमंत्रेणअनामिका
गुष्ठेनवात्रिर्निरुक्षयति। अनामिकावअंगुष्ठअ अनामिकांगुष्ठंतेनत्रिवारंनिरुक्षयतिपात्राद्बहिर्निर्गमयतिवकारान्तःअ १५
तिसंयवनंनिरुक्षणं। तस्यत्रिःप्राश्नातियन्मधु नोमधव्यमिति। तस्यमधुपर्कस्यएकदेशमेकदेशमादाययन्मधुनोम
धव्यमित्यादिनामंत्रेणसकृत्प्राश्यपुनस्तेनैवमंत्रेणउच्छिष्टंपरंद्वितीयंप्राश्य। तथैवतृतीयंप्राश्नाति। मधुमतीर्निर्व्राक्रम्य
वांमधुवाताऋतायतइतितिसृभिर्ऋग्भिःप्रत्यृचंप्रतिमंत्रंवापूर्ववत्त्रिःप्राश्नाति। पुत्रायांतेवासिनेवोत्तरतआसीनायोच्छिष्टंदद्यात्सर्वंवाप्र
श्नीयात्प्राग्वासंचरेननियेद्वामधुपर्कस्यशेषप्रतिपत्तिमाह। पुत्रायसूनयेअन्तेवासिनेउपनयनप्रभृतिविद्यार्थिने। अथवार्

कुलवासिने शिष्याय वा। कथंभूताय नन्नन्तआसीनाय उच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् अथवा सर्वं निनयेत्॥ यद्वा प्राक्
पूर्वस्यां दिशि असंचरे जनसंचारवर्जितदेशे तत्यजेत्। अत्र पूर्वपूर्वसंचरेतत्रैवान्तं प्रतिपत्तिं कुर्यात्॥ आचम्य प्राणान्संमृश
ति वाङ्म आस्य इत्यादिभिर्मन्त्रैः। तद्यथा आचमनं सकृन्मन्त्रेण ततस्त्रिरावम्य पवं सर्वत्र स्मार्ते आचमनं कर्त्तव्यं वा। वाङ्म आस्ये इति मुखं वा
अणो। नसोर्मे प्राण इति तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां युग पद्दक्षिणादिनासारंध्रे। अक्ष्णोर्मे चक्षुरिति अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यु
गपच्चक्षुषी। कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मध्यमाभ्या स्यादक्षिणोत्तरौ कर्णौ वा। बाह्वोर्मे बलमस्त्विति कनिष्ठया बाहू। ऊर्वोर्मे
ओजोऽस्त्विति युगपद्धस्तेनोरू। अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह संविति शिरःप्रभृति निपादान्तानि सर्वाण्यङ्गान्युप
स्पृश्याहमस्म्यालभते। आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह प्रत्याह। आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकस्तस्मै अ
र्घ्याय यथासंख्यं गृहीत्वा यजमानः गौर्गौर्गौः आलभ्यतामिति प्राह अब्रवीत् ततोऽर्घ्यः प्रत्याह माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्य
मादित्यानाममृतस्य नाभिः। प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट मम चामुष्य च पाप्मानं हनामीति वि

घालभेत। ततोर्घ्यः मातारुद्राणामित्यादिवचिष्टेत्युंतंमंत्रंपठित्वा मम अमुकशर्म्मणो यजमानस्य पाप्मानंहनोमीतिपठ
तियदिगामालभेत। अथयद्युत्सृष्टकेदू। अथवा अर्घ्यायदिगांउत्सृष्टुंइच्छेत्तदा मम अमुकशर्म्मणोयजमानस्य पाप्मान
नंमुंचउत्सृजततृणान्यत्ति इतिब्रूयात्। ॐमित्युंतंरूपांशु पठित्वा गउत्सृजनतृणान्यत्ति इतिब्रूयादित्युंतंउच्चैः पठेत्। नत्वेवामांसोर्घःस्या
16 १९ शत्रुशद्धःपक्षव्याहृतेनैअर्घःअमांसःपश्वालभ | वर्जितानैवमवेत्। अत्रयद्यघालभेतयद्युत्सृष्टकेदित्यनेनसूत्रेणगवाल
नस्यविकल्पंविधायपंनत्वेवामांसइत्यनेनना | वालंभं अर्घमात्रेनियमेन विधत्ते तथा वसतिद्वयोःस्मृत्योर्नविधायेन १९
अप्रामाण्यप्राप्तेव्यवस्थामाह। अथप्रियकर्मसि | विवाहं कुर्वन्नेत्येवब्रूयात्। अथ प्रियश्चयज्ञो। अथ विवाहं विवाहे कुर्वन्नि
विदुत्सृतगवालंभं पाप्मानंहनोमीत्यस्यांतेइत्येवंवदेत्। अन्यत्र पाप्माहतः। पाप्मानंहनोमीतिवाविकल्पनान्यत्रेतिभावः
यद्यप्येवंमधुपर्केगवालंभ आचार्येणोक्तःतथापि अस्वर्ग्यवाह्लोकविद्विष्टत्वात्कलौनविधेयः अस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टंधर्म्म
मप्याचरेन्नत्विति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषुनिषेधदर्शनात्। यद्यप्यसहकर्म्मविप्रस्यसोमेनयजेनकृतार्घ्या एवैनंयाजयेयु
२८

निनियमप्यनत्तत्र नियममाह। त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा। उत्तराः श्रोत्रियर्षीणां ताम्रपुत्तरादीनीति पूकतिषु
त्रिषु त्रिषु तथाहि तत्र नाडस्त्रविवाह इति त्रीणि। उत्तराः श्रवणाद्य निष्ठा इति त्रीणि। तथा उत्तरा नानेवल्पष्ठिन्यद्र इति त्रीणि। स्वातौ मृगशि
रसि रोहिण्यां वा एतेषां नक्षत्राणामन्यतमेत्यर्थः। कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सामान्येनोक्तं। तत्र विशेषमाह। तिस्रो ब्राह्म
णस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्य स्यैवं ब्राह्मणस्य द्विजातस्य स्ववर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेणेति तिस्रो ब्राह्मणी क्ष
त्रिया वैश्या विवाह्या भवन्तीति द्वे क्षत्रिया वैश्ये राजन्यस्य विवाह्ये भवतः। एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवतीति वर्णा
नुपूर्व्यग्रहणादनुक्रमान्न निषिद्धः। सर्वेषां शूद्रामप्येके मंत्रवर्ज्जं। सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके वि
वाह्यां मन्यंते। तत्र विशेषः मंत्रवर्ज्जं मंत्ररहितं यथा भवति तथा। अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मंत्रवर्ज्जि
या निषेधात् शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मंत्रवर्ज्जक्रिया नास्ति किंतु मंत्ररहितां क्रियामात्रमिति गम्यते। ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणये
न विकानां मन्त्रवद्धोमादिकर्म कुर्वन्तीति दशाध्यायीयपक्षेण मन्यंते शूद्राविवाहं। ततः शूद्रायाः धर्मकार्येषु नविकानानुक्तौ

नोऽग्नाधिकारादृते निवेशनामान्नमपनोय विंदतेनन्तु धर्म्मो योनिनिश्रुक्षकानयाश्रेह इतिवचनात्रेअतो नमपणार्थं गृह्यापनिणयनं पञ्चो
पवंसनिषण्णासस्वीक्षासंवसनदीक्षानंतरं अग्निं विवाप्रथमं ननाममाश्रुपेया दिनिनिषेधः उपपद्येत। प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य वि
18 षयः यदि नामोढानस्याश्रमदा अग्निवितः कथं तत्प्रथमगमनं प्रतिषिद्धेन। तस्माद्गृह्यापनिणयनं लेगार्थं इच्छया कुर्यन्नी
न शास्त्रातिक्रमः। धर्म्मप्रजानन्यर्थो हि विवा हः। प्रासंगिकमभिधायेदानीं प्रकृतमाह। तत्र पुण्याहे निश्चयेनांवा
सः परिधापयति जनांगच्छ परिधत्स्व वासो भ वाकृष्टीनमभिशस्तिपावा। शतं च जीव शरदः सुवर्चा न यि वसूत्रानभुमी १८
१८ व्ययस्वा युष्मतीदं परिधत्स्व वासः इति सूत्रं अथाग्निस्थापनानंतरं पत्नीं कुमारीं वासः अहतं सदृशं वस्त्रं परिधापय
ति परिहितं कानयानि वनः। जनांगच्छेति मंत्रं पाठयित्वा। कुमारीं वध्वं यूं परिधत्ते। अथ तृतीयं या अकृंतं नवयं या अतनं व न या अथ
वीधं नननिनोतनंध ना ध्वादेवीऊं रसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः इति सूत्रं। अथ अन्तरीयपरिधानानंतरं उत्तरी
यं वासः परिधापयति कृष्णोपा अहतं त्रिनि मंत्रमुख्का। अत्र परिधापयतीति णिजं तस्य कानितार्थवाशपरिधत्स्व वासइ

श्रं

तिमंत्रस्यापि तदर्थवासःपरिधापयिताऽन्यः इत्यवगम्यते। स किं वरः अध्वर्युर्वा इति संशयः। तत्राध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिवि
पत्निजायाबलात् अध्वर्युः परिक्षपयितेति विज्ञानम्। तस्मात्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वियोगान्नाबाध्य समाख्यया हि अध्वर्योः कर्म
श्रुयोगात् समाख्या च वेदयोगाख्या न च स्मृतिर्निर्वेदनस्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यात् न पुनर्वेदमूलत्वेन अतः समाख्याया अन्य
वरस्य कर्तृत्वं पाकयज्ञेषु। अतो वर एव परि क्षपयिताग्नेतु पूर्णपात्रं दक्षिणा वरो वेति पाकयज्ञेषु प्रतिक्रियार्थं
दक्षिणा। अयतो मा वद दक्षिणा प्रतिक्रेतव्या भावेनोपपद्यते अतश्च दन्यथा ह्यनुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यतां।
नैतदेवं। अन्यस्य वरणं कर्तुं विधीयमानत्वा त् प्रतिक्रियार्थं दक्षिणा अवरणस्योपपत्तेः। किं वा वचनाभावे पत्नः पत्न
स्यकर्मकर्तृत्वप्रवर्तितो नात्र वचनमस्ति पाकयज्ञेषु अतोऽन्यकर्तृत्वविषयिकी। अतो न च समाख्यापि नास्ति न तु स्मृतीनां वे
दमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्तं कर्म तद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यतामेवं यतः स्मृतयो निश्चितवेदमूलाः। अतो न
ज्ञायते किं वेदमूलमिदं कर्म। यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्ता कल्प्येत। मंत्रलिंगविनियोगेऽपि पत्नकर्तृत्वा कथं सामामनुज्ञ

तानवा। प्रजापतिष्ट्वा। नियुनक्तु महां। अमोहमस्मी त्यादिसानः पूषा। शिवतमेत्यादयो वैवाहिकमंत्राः आत्मलिंगाः तेषपतिकर्तृत्वे विनियुक्तं
नो। तस्मात्पाकयज्ञेषु ब्रह्मयं यजमानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धं। अत्र वरापि वा सखी पतिघ्नी पतिकामस्यैय शासामेति मंत्रा स्यां। अथैनौ
समंजयति समंजंतु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ। सम्मातरिश्वा संधाता समुदेष्ट्री दधातु नौ। इति सूत्रं। अथ वध्वा परिधानानंतरं
परस्परं समंजेथामिति प्रेषेण कन्यापितापत्नी। वधूवरौ समंजयति संमुखौ वरः कुमार्यै करोति। तत्र वरः समंजंतु विश्वेदेवा।
इत्यादिकं मंत्रं वरः कन्यासंमुखीभूतः पठति। अत्र कन्यादानप्रयोगो लिख्यते। तत्र कन्यापिता प्रवृत्तौ कृतिसूत्रणा। नघषा। अमुक
१९ सगोत्रस्य अमुक प्रवरस्य अमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकसगोत्रस्य अमुक ३ प्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकसगोत्रस्य १९
अमुक ३ प्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पुत्राय इति वरपक्षे। अमुकगोत्रस्य अमुक ३ प्रवरस्य अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुकप्र
वरस्य अमुकशर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पुत्रीं इति कन्यापक्षे। एवमेव पुनर्वाक्यमुच्चार्य अमुक
सगोत्राय अमुक ३ प्रवराय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे। इतरवरपक्षे वर्म्मणे। अमुकसुताय अमुकदासायेति

४कर

विशेषण्अमुकगोत्रांअमुकप्रवरांअमुकनाम्नीमिमांकन्यांप्रजापतिदैवतांयथाशक्त्यलंकृतांपुत्राणांकन्यादानफलकामः
मार्यांविनन्तुभ्यमहंसंप्रददे इतिसकुशानजलेनकन्यादृश्वंवरस्यहस्तेदद्यात्ब्राह्मणाश्चद्यौस्त्वाददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णातुइति
मंत्रेणप्रतिगृह्णीयात्ततःकोदादितिकामस्तुतिंपठेत्ततःकृतेतत्कन्यादानप्रतिष्ठार्थंसुवर्णंगोमिथुनंवादक्षिणांदद्यात्अत्र
वासादन्यद्दपियोतकत्वेनसुवर्णेनजततास्य। महीध्यस्यग्रामादिकन्यापितायथासंभवंददातिअन्येपिवाभवाल्यः
यथासंभवंयोतकंप्रयच्छन्तिकिंवनयोतकंहा मांतेप्रयच्छन्ति।अत्रदशावानतोव्यवस्थापित्राप्रदत्तामादायगृहीवाति
कामति।पित्राऽज्ञातकेनप्रदत्तांसंकल्पयेत्त्वांआद्य। यप्रतिग्रहविधिनाप्रतिगृह्यगृहीव्याहृत्त्वानिःक्रामतिगृहमध्याद्
मंडपाद्वाअग्निसमीपंगत्वायदसिमनसत्यादिनामंत्रेणकत्वाबंधुकिंदविड्लंततोअत्रपित्रेत्युपलक्षणं।पितापितामहोभ्रा
तासकुल्याजननीतथा।कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरइतियाज्ञवल्क्येनअन्येषामपिकन्यादानअधिकारिणामनणा
ग्नअस्थेनासमीक्षयति।अथनिःक्रमणानंतरंएनौवधूवरौपरस्परंसमीक्षेथामितिप्रैषेणकन्यापितासमीक्षयतिसमीक्षणं

कानयति तत्र समीक्षमाणो वरः अघोरचक्षुरित्यादीन् निर्दिष्टाइत्येतान्मंत्रान्पठति ॥४॥ प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैको ऽपरोऽथ आचार्यः
अग्नेः प्रदक्षिणं कानयित्वा वासः परिधानं समंजनं समीक्षणं च मन्यंते। पश्चादग्नेर्जनीकटं वा दक्षिणपादेन प्रवर्त्य प्रविशति
समीक्षणानंतरं अग्निं प्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुखस्तु पविशति। दक्षिणतो वधूः किंकटं वा दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपू
लिकां कटं वा तृणमयं प्रस्तरं प्रवृत्य प्रक्रम्य पत्नी लंघयत्यर्थः दक्षिणपादेनतु लंघयन्रवलिखा। अनया संख्यापर्यवासवक्र
२० क। अत्रा न च आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्र। अत्र वैवाहिक २०
होमप्रसंगेन सर्वकर्मसाधारणी परिभाषोक्ता रोत्पादवार्यः। तद्यथा ब्राह्मणाद्दक्षिणवाहो दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धे कर्त
रि आघारसंज्ञके आज्यहुती यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये मनसा त्यागमपि इन्द्राय स्वाहा। इदमिन्द्राय।
आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञको होमौ यथा अग्नये स्वाहा। इदमग्नये। सोमाय स्वाहा। इदं सोमाय। महाव्याहृतयः भूराद्याः त्रि
स्रो यथा ॐ भूः स्वाहा। इदमग्नये इदं भूर्वा। इति त्यागः। तथैव भुवः। स्वः। इदं वायवे इदं भुव इति वा। इदं सूर्याय इदं स्व इति
ॐ स्वः स्वाहा

वा सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञिकाः पंचाज्ज्यः यथा। त्वन्नो अग्न इत्यादि प्रसमुमुग्ध्यस्म स्वाहा। सत्वन्नो अग्ने अवमो भवोतीनेदिष्ठा स्वाहा। इदमग्नीवरु
णाभ्यां। द्वाभ्यां त्यागः। अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया असि। अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजं स्वाहा। इदम
ग्नये। ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः। तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा। इदं वरु
णाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः। उदुत्तमम् इत्यादि अदितये स्याम स्वाहा इत्यन्तं। इदं वरुणाय। प्राजा
पत्यं प्रजापतिर्देवताको होमः। यथा। प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये। स्विष्टकृद्वा। स्विष्टकृद्धोमश्च यथा। अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते। एकादशः सर्व्वत्र। यः। एतदङ्गिपाद्यः सर्व्वत्रोपतदाधानादि स्विष्टकृदवसानं सर्वत्र। सर्व्वगृह्या
मात्मकेषु कर्म्मसु नित्यं यत्र होमा प्रावस्त्रनाम्नि यथाग्न्याधानाग्रहणालांगलयोजनपायसप्राशनभोजनेषु अन्ते विहितस्य
स्विष्टकृद्धोमस्य कर्म्मविशेषो स्थाने तन्त्रमाहा। प्राग्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यद्वदाज्यहविर्निर्महाव्याहृतिभ्यः प्राक्स्वि
र्वं स्विष्टकृद्यागो भवति। वैघदिग्भाज्यभागस्यकाशादन्यदपि वरुप्रभृतिद्वितीयं भवति। केवलाज्ययागे सर्व्वाङ्गविशेषं भवति

सर्व्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तमेतदावापस्थानं विवाहे। सर्व्वप्रायश्चित्तं चत्त्रा अग्न इत्यानुपूर्व्वं ... मित्यं तं आकूतिपूर्व्वकं प्राजापत्यः
प्राजापत्याकूतिः। सर्व्वप्रायश्चित्तं च प्राजापत्यश्च सर्व्वप्रायश्चित्तप्राजापत्ये तयोर्मध्ये तत्सर्व्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरं पुनरावापस्य
स्थानं कस्मिन् कर्म्मणि विवाहे। आवापस्थानं। आवापः अन्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्म्मणः कर्म्मान्तरे प्रक्षेपः। आवापस्य आगन्तु
कत्वेन अन्तानिवेशायुक्तान्याह नत्विष्टस्यार्थः। नमेवावापमाह। राष्ट्रभृत इच्छन्। सूत्रं। विवाहे वैवाहिके होमकर्म्मणि राष्ट्रभृ
तः राष्ट्रभृत्संज्ञकाः आहुती आवपेदित्यध्याहारः द जयाभ्यातानांश्च। सूत्रं। जयाश्च अभ्यातानाश्च तथा अभ्यातानाख्याः जयाभ्या २
२१ तानांश्चा आवपेत् किं कुर्व्वन् इच्छन् राष्ट्रभृत् कुर्य्यात्। तानहोमफलं कामयमानः। किंप्रमाणमिति विज्ञानतो कर्म्मणोद्भवैः दिति
वचनात् सूत्रं। येन कर्म्मणा यस्मिन् कर्म्मणि तिष्ठेत् प्रक्रान्ते तेन यत्फलं भवति। विजानन् विदन् तत्कर्म्मफलमिच्छन् तास्मि कर्म्मणि तत्कर्म्म
आवपेदिति वचनात् आक्षेपतः इत्यर्थः। तत्र राष्ट्रभृतो यथा। ऋताषाड् ऋतधामा अग्निर्गन्धर्व इत्यादिका द्वादश मन्त्राः राष्ट्रभृत्संज्ञकाः। चि
त्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पूर्णमासश्च बृहच्च रथन्तरं च प्रजापतिर्जयान् इन्द्राय

हृष्टप्रायश्चिदुग्रः पृतनाजयेषु तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इह हव्यो बभूव स्वाहा । सूत्रं । विहव्यं वेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां
कविदिष्टित्वितदसांप्रतं कुतः अनभ्युक्तानि देवतापदानि किंतु मंत्रा एते मंत्राश्च यथाम्नाता एव प्रयुज्यंते । अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावतु
इंद्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरंतरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चंद्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोपां समुद्रः स्रो-
त्यानामन्नं साम्राज्यानामधिपतिं तन्मावतु सोमो म ओषधीनां सविता प्रसवानां रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां
मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः पितामहाः परे वरे तताः ततामहाः इह मावंतु अस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रे स्यामा-
शिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहेति । सूत्रं । अभ्यातानानसंज्ञका ह्येते अष्टादश मंत्राः । सर्वत्रानुषज-
ति । अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहा इत्यंतेषु अष्टादशसु मंत्रेषु प्रतिमंत्रं यथालिंगं यथावचनं स मावतु इत्यादि देवहू-
त्यां स्वाहेत्यंतं वाक्यैकदेशं अनुषजति संयुनक्ति । अग्निर्भूतानामित्यादि परंमृत्यवे इति विकेप्राशनांत इत्यंतं सूत्रं । अग्निर्भूतानामित्यादिकाः पर-
मृत्यवित्यंताः पंच मंत्राः परंमृत्यवे इति च जुहुयादेके आचार्याः परंमृत्यव इत्येतमाज्ञप्ति प्राशनांते संस्रवप्राशनांते जुहुयादिति ।

तिउदकस्पर्शः। ५॥ कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्रांल्लाजानंजलिनांजलावावपति तांजुहोति संहतेन तिष्ठती। सूत्रं। कुमार्याइ
कन्यायाः भ्राता शमीपलाशमिश्रान् लाजान् शमीपत्रयुक्तान् इत्यर्थः। तिष्ठन्त्या। निज्ञं अंजलिना कृत्वा वध्वा अंजलौ आवपति। निक्षिप
ति। तान्जुहोति तान् अंजलिस्थान् लाजान् संहतेन मिलितेन। अंजलिना जुहोति विवाहहोमे प्रक्षिपति तिष्ठती ऊर्ध्वा। अर्यम
णंदेवामित्यादि इयं श्रेष्ठा इत्यंतं सूत्रं। अर्यमणं देव मितिप्रथमां। इयं नार्युपब्रूतइ ति द्वितीयां। इमांल्लाजानावपामि तितृतीयां।
अथास्य दक्षिणं हस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृहीत्वा। मि तेसौभगत्वायेत्यादि गृभ्णुयाम शरदः शतमित्यंतं सूत्रं। अथ लाजाहोमानं २२
२२ तरं अस्य अस्याः कुमार्याः दक्षिणं हस्तं गृह्णाति सुदक्षिणहस्तेन आदक्षो कीदृशं हस्तं सांगुष्ठं अंगुष्ठेन सहितं। अथैनामश्म
नमारोहयत्युत्तरतोग्नेर्दक्षिणपादेनातिष्ठेममित्यादिपृतनायतइत्यंतं सूत्रं। अथ पाणिग्रहणानंतरं पत्नीं वध्रूं अश्मानं दृषदं उत्त
रतोग्नेः स्थिरं मा एनां दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयति। आरोहेममित्यादि पृतनायतइति मंत्रेण। अथ गाथां गायति। अथ अश्मारोहणा
नंतरं गाथां गायति। गाथां मामाहासरस्वतिप्रदमवेत्यादि कांतस्मंयथाइत्यंतं। अथ पति कामनस्तुभ्यमग्नइति। अथ गाथायां समाप्ता

यांश्चाग्निं प्रादक्षिण्येन परिक्रामतो वधूवरौ तत्र मंत्रः । तुभ्यमग्रे पर्यवहन्नित्यादिकस्य प्रजया सह इत्यंतस्य मंत्रस्य वचनपवितस्यांते ।
अत्र हस्तग्रहणादि परिक्रमणांतं तु कर्म्म स्मृत्वा एवं मंत्रानुरूपं गतिः पूर्वं हित्वा परं लाजादि । एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः वा सहृदयं अपरं
पुनरपि लाजादि क्रमार्थं प्राक्तेषां न भूयः परिक्रमणात् त्वं कर्म्मविवर्ति । चतुर्थं शूर्प्पकोणेन या सर्वं लाजानावपति भगाय स्वाहा
इति ततः तृतीयं परिक्रमणानंतरं क्रमायोगा । शूर्प्पकोणेन या शूर्प्पस्य कोणेन सर्व्वाः शिष्टाः लाजाः क्रमार्थे
जलो भ्राता वपति निक्षिपति ताः लाजाः निधि तीः कुमारी भगाय स्वाहा इति मंत्रेण चतुर्थं होमं होति । ततः समाप्त इत्युक्ती
चतुर्थं परिक्रमणं वधूवरौ कुर्वतः । तेन तथा इ त्रीं इतरथा वृत्तिकारणस्य व्यवायस्य अभावात् ब्रह्मा आग्नेयं तत्र गमनादि
इतरथा वृत्तिकारणं क्रतवः इति विघ्नविपाकशास्त्रविदां च यथापूर्वमिति परिभाषा सूत्रात् तेन परिक्रमणं कुर्वतो वधूवरौ ब्रह्म ६३
अप्राम्नायेन गच्छेतां । किं प्रविशेतां प्राजापत्यं ऊर्ध्वा प्रभुवं उपविश्य प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मा च स्वै इदं प्रजापतये इति
न पादं विधाय । अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयति एषैका मिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायो भवाय पंच पशुभ्यः
श्री.२

नयत्विति सर्वत्रानुषजति सूत्रं। अथ प्राजापत्यहोमानंतरं पत्नीं वधूं उदीचीं उ
त्कृष्य मः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्विति सर्वत्रानु
दङ्मुखीं सप्तपदानि प्रक्रामयति। सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेनकानयति तत्र नारोत्रं रं वनः। कथं नु तांत्रिः पति णि) तांत्री वा ना २ य मः
प्रादक्षिण्येन आनीतामिद् इति व्यवहितेन संबंधः कुतः पादक्रमादर्थक्रमो बलीयान् २३ इति न्यायात्। एकमिषइत्यादि भिः सप्तभिर्मंत्रैः
२३ तयथा। एकमिषे विष्णुस्त्वानयत्विति प्रथमः। मंत्रवधूं एकैकं पदं तु दद्यादिति। तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वानयत्वि तिमंत्रांते द्विती
यांत्री। त्रिणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वानयत्विति तृतीयं। चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानयत्विति चतुर्थं। पंच पशुभ्यः २३
विष्णुस्त्वानयत्विति पंचमं। षड्ऋतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्विति षष्ठं। सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्वि
२१ त्युक्तं सप्तमं। विष्णुस्त्वानयत्विति एतावन्मंत्रभागं सर्वत्र एकमिषइत्यादिषु सर्वेषु मंत्रेषु अनुषजति संबध्नाति। निष्क्रमणप्र
भृति उदकुम्भं स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतो अग्नेः प्राङ्मुखः स्थितः। तत्र तत्र एकपदां निष्क्रमणप्रभृति यावत् प्रक्रमा दाप्रहीवा निःक्रामतीत्य
दितः आनन्यकश्चित् जलपूर्णं कलशं स्कन्धे निधाय वध्वा नयाः पृष्ठतः आगत्य अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थितः आक्रो

६२

स्राप५

धांविन्यङ्क्ष्वत्र ततः। तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचतीत्यादिश्चापो हिष्ठेति व तिसृभिः इत्येतावत्सूत्रं। ततस्तस्मात्कुंभस्थितादुदकाद्भाजनस्थात्।
नादाम्रादिपल्लवसहितेन हस्तेनोदकमादाय एनां वधूं मूर्द्धनि शिरस्यभिषिंचति वरः आपः शिवा इत्यादिना षड्ऋचमित्यंतेन मंत्रेण।
पुनरप्यथ वोदकमादाय आपो हिष्ठेत्यादिश्चापोऽनयथ्य वन इत्येताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः। अभिषिंचतीति वकारादनुषज्यते। अथ
नांऽ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति। अथ अभि षकाद्युपनि सूर्यमुदीक्षस्वेति निखिलेन सूर्यमेनां वधूं वर उदीक्षयति सूर्यस्य
निरीक्षणं कारयतीत्यर्थः। सा च वरप्रेषिता स तीतच्चक्षुरिति मंत्रेण सूर्यं निरीक्षते दिवा विवाहपक्षे। अथास्य दक्षिणांऽ
समभिहृदयमालभते। अथ सूर्योदीक्षणानंत यं अंसमिद्गतिषद्ध्यर्थवत्तुर्थी अस्या वध्वाः दक्षिणमंसमभि दक्षिणस्कंधोर्ध्वस्य।
पाणिहस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते वरः स्पृशति। मम व्रते ते हृदयं दधामीत्यादिना नियुनक्तु मह्यमित्यंतेन मंत्रेण। अथैनाम
भिमंत्रयते सुमंगलीरित्यादिना विपश्यतेत्यंतं सूत्रं। अथ हृदयालंभनानंतरमेनां वधूं वरोऽभिमंत्रयते सुमंगलीरित्यादिना।
मंत्रेण। अत्र शिष्टसमाचारात् उत्तरत आयतनात् हिरण्यनिष्कानि लिंगात् वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयंति। ततो हि दृढपुरुषमन

थपशावोदया ऽनुमुम्स्रागानश्रानडुहनोह्रितवर्म्मण्युपवेशयतिइहगावइति । सूत्रं । ततः तांवस्त्रंहृढपुत्रुपफलवारकश्चिनुमात्र
ऊनमध्यकृत्वाथप्राक्पूर्वस्यांवादिशिउदक्उदीच्यांवादिशिपूर्व्वकल्पितश्रनडुद्युम्नसर्व्वतः परिहृतश्रागारेगृहतत्रवपूर्व्वमाश्रीणिश्रान
डुहश्रार्षभेना हितला हितवर्णविर्म्मणिश्राजिनप्राग्ग्रीवाकृत्वनलोम्नि । उपवेशयतिइहगावइत्यादिना । निषीदविल्पस्यमंत्रस्यपाठगात ।
2५ कवनआमातेवहृढपुत्रुषइत्याकृः । तत्पकुञामा । तंवधूसुहृदिपमंत्रमुक्त्वावर्म्मण्युपवेशयति । ततश्रागात्पयथास्थानमुपवि
शपवत्रसाचार्यः स्विष्टकृद्धामीविधायसंस्रवंधा । शपब्रह्मणेपूर्णपात्रवनयमन्पतत्वदक्षिणावेनदत्वाध्वकीयावार्यायब्राह्म २८
२८ णः परिणीतागांवनंददाति । क्रमियथाइदमदाय । मंददातिविशपश्वदर्श्नी । यस्याग्निनजवइज्ञातानविज्ञायेनवापिता । नापयच्छत
तांकन्यपुत्रिकाश्रमर्मशकियाहृलिमवुवचनाइश्रद्वारूमसीपरिणयनंप्रतिषिद्धं । तदतिक्रम्पयदिकश्चित्रमुद्वहतततदातस्याःपुत्रि
कालवदोषपरिहारायएकनयथुनश्राधिर्कीगवाशतंततपित्रदृष्यात्उद्वहत्या ग्राममेववनैवकुर्युः । श्रत्रविवाहग्रामशब्दवाच्यानीथश्रो
लव्हृद्दानाश्रीणांश्मशानेश्रवा । क्यकुर्युः । श्रङ्कनापर्पणाद्रितवदना । विघमर्प्रतिपादकी । कस्मात्त्रविवाहश्मशानयोःग्रामप्रविराना ।

दितिवचनात्। तस्मात्त्रयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः। विवाहे श्मशाने च ग्रामं धृक्कुलवृद्धा स्त्रियः प्रविशन्तानुशास्त्राणि विज्ञेकर्तृत्यामावस्य
दृष्टोनेदं निवचनात् इति स्मृतेः। न केवलं स्मृतेः श्रुतेश्च। कासांश्रुतिः। तस्मात्त्रयोर्ग्रामः प्रमाणमिति। यतः धृक्कुलवृद्धा स्त्रियापूर्वं प्रभुपाल्य
पमानं सदाचारं स्मरन्ति। तस्मात्तयोः विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणं सदाचारवाचनमित्यर्थः। अत्रानितक्रवदर्शयति। दिवाविवाह
भवतदा। अत्रमितसूर्यस्य किकवमीरघडूति प्रघ्रणवधूकवंनामका। विशेषदर्शयति। नाचोविहिताहस्सदाचारदानानंतरमेव।
गृह्यथा। अवमसीत्यादिसंडीविशनदःशानमित्यंत वरणप्रछिनमंत्रवधूअवमीरुना। सायद्यपिनपश्यत्यश्यामीत्यवधूयात्रा। सा
वधूर्यादिकवनेशलतथापिपश्यामिडूलेवंदेव। नविपनीतां त्रिरात्रमक्षारालवणा। शिनोस्यातामधःशय्याती। विवाहदि
नमानम्यत्रिरात्रंवी। णिअहारात्रा। णिअक्षारालवणाशिनौ। अक्षारानंव अलवणंचअक्षाराः लवणंतत्र अश्नीतइत्यर्थः शीलौ। अक्षाराः
नै लवणाशिनोस्यातां भवतौ। अधः भूमानखट्वायां शयीयातौ। संवत्सरं त्रामिथुनमुपयातां द्वादशरात्रंषड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः। संव
त्सरंवर्जयावत्रमिथुनमनिगमनंनापय्यातांनापगच्छेतां अथवा द्वादशरात्रं अथवा षड्रात्रं। यद्वा त्रिरात्रं अंततः संवत्सरा। दिपक्षा

णम्मन्तत्रिरात्रमित्यर्थः। संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता विज्ञेयाः। संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षः। अयमेव चतुर्थीक
र्मानन्तरं पंचम्यादिरात्राववनिगमनेवं चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्यानार्य्यामेवं नसंहृतं विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्म्मणः॥ ४॥ इति सूत्रा
र्थः॥ अथ पद्धतिः। अथ प्रकृतं विवाहकर्म्माह। तत्र प्रथमपद्धति मातृपूजापूर्वकं कन्यापितास्वपित्र्यः पुत्रविवाहनिमित्तं नान्दीमुखं श्राद्धं
विधाय। विवाह्यं पुत्रं मंगलतूर्यवेदघोषेण क न्यापितृगृहमानयति। कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्याविवाहनिमित्तकं
पितृभ्यो नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय मंडपद्वारसम गतं वरं अभ्युत्थानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपर्केणार्चयेत्। तद्यथा। अर्घयिता २५
२७ आसनमानाय्य तस्यासनस्य पश्चान्निषण्णं अर्घ प्रतिसाधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ब्रवीति। ततः अर्घकमुदकं पात्रं वि
ष्टरं पाद्यं पादार्थं तस्यासनस्य पश्चान्निषण्णं अर्घयिता साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तं। इति ब्रवीति। ततः अर्घकमुदकपात्रं विष्टरं पा
द्यं पात्रे मुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं तत्समीपमानयन्ति। अथार्घयिता पर्कं विष्टरमादाय तिष्ठति। अन्यः कश्चित्प्रत्यक्षेण विष्टरो
विष्टरो विष्टर इति त्रिः प्राह। प्रतिगृह्णातु इत्यर्घस्य हस्तयोः ददाति। अर्घं च बध्नासि समानानामुद्यतामिव सूर्य्यः। इमं तमभिति

ष्टामि यमाकश्चातिदासतीत्यनेन मंत्रेण विष्टरमासने विन्यस्य तदुपर्युपविशति। ततोऽन्येन पाद्यं पाद्यं पाद्यमिति श्राविते पादार्थमु
दकमर्घयिताऽर्घ्याय प्रतिगृह्णातामित्युक्त्वा समर्पयति। अथार्घ्यः स्वपात्रं भूमौ निक्षिप्यांजलिना जलमादाय विराजो दोहोऽसि वि
राजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः इति मंत्रेण ब्राह्मणो दक्षिणं पादं प्रक्षाल्य तथैव वामं प्रक्षालयति। क्षत्रियादयस्त्वर्घ्याः
सव्यं प्रक्षाल्यानेनैव विधिना दक्षिणं प्रक्षालयन्ति। ततः पुनर्विष्टरो विष्टर इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्णातामिति यजमानेन दत्तं
विष्टरं प्रतिगृह्य वर्ष्मोऽस्मीति मंत्रेण पादयोरधस्तात् निदधाति। ततोऽर्घोऽर्घोऽर्घ इत्यन्येन श्राविते अर्घयिता प्रतिगृह्णातामित्यु
क्त्वाऽर्घ्यायार्घं आपः स्थ युष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नवानीति मंत्रं पठितवते प्रयच्छति। अर्घ्यश्चार्घं प्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यन्तमानीय स
मुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत। अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इत्यनेन मंत्रेण निनयन्नभिमंत्रयते। अथाचम
नीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यन्येन श्राविते अर्घयिताऽर्घ्याय प्रतिगृह्णातामित्युक्त्वाऽऽचमनीयं प्रयच्छति। अर्घ्यश्च प्रतिगृह्य
आमाऽगन्यशसा संसृज वर्चसा। तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामिति मंत्रेण सकृदाचम्य स्मार्त्तमाच

मनं करोति। अथ मधुपर्क्कः। मधुपर्क्को मधुपर्कं इत्यन्येनोक्तो यजमानः हस्ते स्थितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे इति मं
त्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति मंत्रेण अंजलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधा
य दक्षिणस्य पाणेरुपकनिष्ठिकया अंगुल्या नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामीति मंत्रेण सकृदालोड्य भूमौ स
कृत् अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिप्य पुनर्द्विर्वारमालोडनं निरूक्षणं च कार्यं। ततो यन्मधुनो मधव्यं परम
ं रूपमन्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानीति मंत्रेण अनामिकाङ्गुष्ठाभ्याम
दाय त्रिः प्राश्नाति। मधु वाता ऋतायत इत्या घाभिस्त्रिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं त्रिः प्राश्नाति वा। प्राशितशेषं पुत्राय शिष्याय
२६ वा दद्यात्। सर्वं वा भक्षयेत्। पूर्वस्यां वा दिशि असंचरप्रदेशे प्रक्षिपेत्। ततस्तमेन निर्विघ्नं वम्य। वाङ्म आस्येऽस्त्विति कनिष्ठिकाग्रेण मुखं स्पृ
शति। नसोर्म्मे प्राणोऽस्त्विति दक्षिणवामनासारन्ध्रे। अक्ष्णोर्म्मे चक्षुरस्त्विति चक्षुषी। कर्णयोर्म्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणश्रोत्रसम्मृ
श्य पुनः कर्णयोर्म्मे श्रोत्रमस्त्विति वामी। एवं बाह्वोर्म्मे बलमस्त्विति दक्षिणेतरेनावबाह्वोः। ऊर्वोर्म्म ओजोऽस्त्विति युगपदूरू। अरिष्टानि मे

ज्ञानि तत्तूष्णीं वामे सहसंश्रि निशिनः प्रभृती निपादांतानि सर्व्वाण्यंगान्युपनाभ्यां हस्ताभ्यामालभेत। एवमावांतोदकायप्रवद्ध हस्तायजमानः। गो
गौर्ग्गौर्वा लभ्यतामिति निष्क्रम्य सा शानितानोर्घ्यः माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मा गा
मनागामदितिं वधिष्ट मम च अमुकशर्म्मणोऽस्य च पाप्मानं हनामीति गवालंभपक्षे प्रनिष्क्रम्य तत्र सर्गपृक्तेन माता रुद्राणामित्यादिना
प्राह तत्तमित्युपांशूक्त्वा ओमुत्सृजत तृणान्यत्तु प्रनिष्क्रम्य आशानितावनः वहिः शालायामीशान्यां दिशि वक्त्रहस्तायां सिकता छन्नो
यां वेदिकायां लौकिकं निर्म्मथ्यं वाग्निं स्थापयित्वा। पश्चादग्नेस्तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत्। अथ कन्यापिता वस्त्रवत्तूष्यं वा आयुष
यच्छति। वस्त्रं वत्तेषु मयि ओं नीराछप निबध्नं वासा वाहकेष्टीनामसि शाम्निपावा। शतं च जीव शरदः सुवर्च्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वा
युष्मतीदं परिधत्स्व वास इत्यनेन मन्त्रेण प्रथमं कुमारीं परिधापयति। द्वितीयं या अकृन्तन्नवयं या अतन्वत तायाश्च देवी स्तन्तूनभितो ततन्थ ता
स्त्वा देवी जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति मन्त्रेण। स्वयं च परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि। शतं च जीवामि
शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मन्त्रेण प्रथमं परिधत्ते। यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती। यशो भगश्च मा विदद्य

शामाप्रतिपद्यतामिति द्वितीयं अथ कुमार्याः पिता एनां परिहिताहतसदशवस्त्रां कन्यां वरं समंजयति परस्परं समंजेथामिति प्रे
षाणां ततो वरः कन्या संमुखीभूतः समंजन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि। समातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ। इत्यादिकं मंत्रं
२७ पठति। अथ कन्यादानं कर्त्ता तिपित्रादिः कन्यादानाधिकारी। तत्र वाक्यं। अमुकगोत्रस्यामुक ३ प्रवरस्यामुकशर्म्मणः प्रपौत्राय। अमुक
गोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्म्मणः पौत्राय अ मुकगोत्रस्य अमुक ३ प्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पुत्राय इति वरपक्षे। अमुकगो
२३ त्रस्य अमुकामुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुक ३ प्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुक ३ २०
प्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पुत्रीं एवमेव पुनर्वारत्रयं अभिहिते अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः उदङ्मुखोपविष्टश्च प्राङ्मु
खोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्यां अमुकगोत्राय अमुक ३ प्रवराय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे इतरव
रपक्षे वर्म्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासाय इति विशेषः। अमुकगोत्रां अमुक ३ प्रवरां अमुकनाम्नीं इमां कन्यां सालंकारां प्रजापतिदे
वतां कौशाक्षतपुष्पाक्षतजलोक्षितां मास्तिनात्र समफलप्राप्तिकामो यावज्जीवनं तु भ्यमहं संप्रददे इत्युक्त्वा सकुशाक्षतजलं कन्या

दक्षिणहस्तं च न दक्षिणपदस्योपदध्यात् अथ घोष्याद्दद्यात्तु पृथिवी वा प्रतिगृह्णा वित्यनेन मंत्रेण तां गृह्णी। यात्रा अथ यकोदा रितिकामसूक्तं पठेत्
तः कृते तु कन्यादानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं गोमिथुनं च दक्षिणां दद्यात् अत्र वा नात्र अन्यदपि यो न कालेन सुवर्णं वञन तां ग्रामं महिष्यश्वग्रामा
दिकन्यां तामृषाभ्यर्नवं ददाति। अन्योपि वीप्रवादयः यथासंभवं यातकं प्रयच्छेत्। कन्यया तर्कीदामाति प्रयच्छन्ति। अत्र देशाचारतो व्यवस्था।
एवं पित्रा दत्तां गृहीत्वा प्रतिग्रहस्थानान्निष्क्रामति। यदेषि मनसा दूरं दिशोनुपवमानो वा हिरण्यपर्णो वि कर्णः स त्वा मन्मनसां क
नोत्वमुकिड्ट्यनेन मंत्रेण। अथ निष्क्रमणप्रभृत्य कोजलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय दक्षिणेनाग्नेर्दक्षिणतः गच्छ तिष्ठति तत्र तूष्णीं
वा अग्निषेकपर्यन्तं। अथ नौ वहूवरौ अग्निसमीपमागतौ कन्यायाः पिता पवस्यां समीक्ष्या मिति मंत्रेण समीक्षयति। ततः अग्ने
पितावरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणः अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भ
व द्विपदे शं चतुष्पदे। सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः। तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः। सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो
ददद्ग्नये। रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमां। सा नः पूषा शिवतमामेरय यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्य

यं कामा। फ

मुक्तामावदेवो निवेष्य इत्यादिकौं वरुणो मंत्रान्पठति। ततः प्रदक्षिणमग्निं परीत्य पश्चादग्नेः पूर्वस्यां पितृतेजनी कटं यो नन्यते स्वदक्षिणं पाद
मग्रेकृत्वा पविशति वृतः तस्य दक्षिणतो वधूः। ततः अग्न्युपवेशनादि त्वरूं पर्युक्षणांतं कुर्यात्। इध्मांश्च विशेषः। शमीपलाशमिश्रा
२८ लाजाः अथमाश्च खंडं लोहितमानडुहं चर्म। कुमार्या भ्राता शूर्पी। दृढपुरुषः। आचार्याय वरं दद्यां। इत्येतावं निवप्रू नितपकल्पयेत्
नपोक्षेत्। ततः स्रुवमादाय दक्षिणं जाधास्पृश्य घारादि पमागोमहा व्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तं प्रसावृत सवाङ्कसनाद्यं भू
२८ तयाप्यातान ः अग्निर्वित्यादिकाः परं स्पृत्य विली ता अनव सवाङ्कुयाश्च प्राशनांतं निवापयं मृत्पविनि। तद्यथा। प्रजाप २८
नयस्वाहा। इदंप्रजापतये। इंद्राय स्वाहा। इदमि न्द्राय। अग्नये स्वाहा। इदमग्नये। सोमाय स्वाहा। इदंसोमाय। ॐ भूः स्वाहा। इद
मग्नये। ॐ भुवः स्वाहा। इदंवायवे। ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय। त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शो
शुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां। सत्वन्नो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ। अव यक्ष्व नो वरुण
रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा। इदमग्नीवरुणाभ्यां। अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमयासि। अयानो यज्ञंव

हास्यया नो धेहि भेषजं स्वाहा। इदमग्नयेऽयसे। ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुं
ञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः। उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्र
थाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम स्वाहा। इदं वरुणाय। ब्रह्मा ब्रान्हा हुत्वा। तत्र राष्ट्रभृतो यथा। ऋताषाडृतधा
माग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदमृताषाहे ऋतधाम्नेऽग्नये गन्धर्वाय। ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्ध
र्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदमोषधिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्भ्यः। संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः। स न इ
दं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदं संहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय। संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य
मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः। सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः। स न इदं ब्रह्म क्ष
त्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय। सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकु
रयो नाम ताभ्यः स्वाहा। इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः। इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः। स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्।

इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गंधर्वाय । इषिरो विश्वव्यचा वातो गंधर्वस्तस्यापो ऽप्सरस ऊर्जो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमद्भ्यो ऽप्सरोभ्य ऊर्ग्भ्यः ।
भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वाय । भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वस्तस्य
29 दक्षिणा अप्सरसः स्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्यो ऽप्सरोभ्यः स्तावाभ्यः । प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वः । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पा
तु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाय । प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सर
स एष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमृक्सामेभ्यो ऽप्सरोभ्य एष्टिभ्यः । केचित्त्वन्यथा मंत्रप्रयोगं कुर्वन्ति तत्प्रदर्श्यते । ऋत २९
२९ षाडृतधामाग्निर्गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् स्वाहा इति प्रथमः । तस्यौषधयो ऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति
द्वितीयः । एवं सर्वत्र मंत्रेषु । अस्मिन्नपि पक्षे त्यागाः पूर्ववत् । अथ जयहोमः । चित्तं च स्वाहा । इदं चित्ताय । चित्तिश्च स्वाहा । इदं चित्त्यै । आ
कूतं च स्वाहा । इदमाकूताय । आकूतिश्च स्वाहा । इदमाकूत्यै । विज्ञातं च स्वाहा । इदं विज्ञाताय । विज्ञातिश्च स्वाहा । इदं विज्ञात्यै । म
नश्च स्वाहा । इदं मनसे । शक्वरीश्च स्वाहा । इदं शक्वरीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा । इदं दर्शाय । पौर्णमासं च स्वाहा । इदं पौर्णमासाय । बृहच्च स्वाहा ।

हा इदं बृहते । रथंतरं स्वाहा । इदं रथंतराय । विहवेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यन्तानां केवलानि दस्मां प्रलंकृतः नंत्येतानि देवतापदा
नि किंतु मंत्रा एते मंत्राश्चयथाम्नाता एव प्रयुज्यन्ते । प्रजापतिर्जया । निंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विशः समनमन्त सर्वाः
स उग्रः स इह हव्यो बभूव स्वाहा । इदं प्रजापतये जयानिंद्राय । अथाभ्यातानाः । अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्वस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रस्यामा
शिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्यां ॥ | स्वाहा । इदमग्नये भूतानामधिपतये । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स मावत्वित्ये
वमादिष्वादशकान्तो मंत्रः । इदमिंद्राय ज्येष्ठाना | मधिपतये । एवं समावत्वस्मिन्नित्यादि वक्तव्यम् । एषु सर्वमंत्रेषु । यमः पृथिव्या य
मः पृथिव्या । अधिपतिः । इदं यमाय पृथिव्या अ | धिपतये । वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः । इदं वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतये । सूर्यो
दिवोऽधिपतिः । इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये । चन्द्रमा नक्षत्राणाम | धिपतिः । इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः
इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । मित्रः सत्यानामधिपतिः । इदं मित्राय सत्यानामधिपतये । वरुणोऽपामधिपतिः । इदं वरुणाया
पामधिपतये । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः । इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावत्व । मित्र

साणणमित्रा। इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये। सोमऽओषधीनामधिपतिः। इदं सोमायौषधीनामधिपतये। सविता प्रसवानामधि
पतिः। इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये। रुद्रः पशूनामधिपतिः। इदं रुद्राय पशूनामधिपतये। उदकोपस्पर्शनं। त्वष्टा रूपाणामधि
पतिः। इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये। विष्णुः पर्वतानामधिपतिः। इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये। मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंत्व
मित्रा। इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः। पितरः पितामहाः परेवरे ततास्ततामहाः। इह मावंत्व स्मिन्ब्रह्मण्यीत्यादि समानं।
इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्यो वरेभ्यस्ततेभ्यस्त तामहेभ्यः। उदकस्पर्शनं। एते अष्टादश मंत्राः। अभ्यातानसंज्ञिकाः। अग्निरै ३०
३० तु प्रथमो देवतानां ॐ सोस्याः प्रजां मुंचतु मृत्युपा शात्। तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा। इ
दमग्नये। इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानंदमभि विबुध्यतामि ता२
यं स्वाहा। इदमग्नये। द्यास्मिनो अग्ने दिवा पृथिव्या। विश्वानि धेह्ययथा यजत्र। यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि
चित्रं स्वाहा। इदमग्नये। सुगं नु पन्थां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मध्येह्यजरन्न आयुः। अपैतु मृत्युरमृतं न आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृ

त्रा२

मो

णोवुस्वाहा। इदं वैवस्वतया। परंमृत्योऽअनुपरेहि पंथां यस्ते अन्य इतरो देवयानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजां रीरिषो मोत वीरा
स्वाहा। इदं मृत्यवे। पकसंस्रवप्राशनांते ऊद्धृयादिति। छिन्नि। उदकोपस्पर्शः। कुमार्या भ्राता उपकल्पितान् शमीपलाशमिश्रान्लाजा
नश्रूर्पकृतानश्वेनांलिना गृहीत्वा कुमार्यांजलावावपनि। तान्लाजान्स्वप्राङ्मुखी निषता कुमारी सव्यहस्तसहितेन दक्षिणहस्तेनश्रं
ञ्जलिना विप्राहं जुहोति। अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत। स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुंचतु मापतेः स्वाहा। इत्यनेन मंत्रेणाद्
तीयांशं जुहोति। इदमर्यम्णे। इयं नार्युपब्रूते लाजानावपंतिका। आयुष्मानस्तु मे पतिरेधंतां ज्ञातयो मम स्वाहा। इत्यनेन
मंत्रेणाञ्जलिस्थितानां लाजानामर्द्धं जुहोति। इदमग्नये। इमांल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव। मम तुभ्यं च संवद
नं तदग्निरनुमन्यतामियं स्वाहा। इत्यनेन मंत्रेण सर्वांल्लाजान् जुहोति। इदमग्नये। मंत्रत्रयं कन्यैव पठति। अथ कुमार्याः सां
गुष्ठं दक्षिणं हस्तं वरो गृह्णाति। गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादु
र्गार्हपत्याय देवाः। अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं। सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं। तावेहि विवहावहै सह रेतो

ल२

२रं

स्वाहा। प्रजां प्रजनया वर्ह्धय त्वा। विश्वा वर्ह्धव ह्वानाः तस्मं तु जनर्वृह्वयः संप्रियो ।।। वि ष्णू मुम नस्पमानौ। पश्ये मशनदः शतं जीवेम शरदः शतं
शृणुयाम शरदः शतं धं मित्यनेन मंत्रेण संदर्शनं ॥ अथ कुमार्या दक्षिणं पादं दक्षिणेन हस्तेन गृहीत्वा आरोहेमम श्मानम श्मेव त्वं स्थिरा
भव। अभितिष्ठ पृतन्यतो ववाधस्व पृतनायत इत्यनेन मंत्रेण। अश्मेन त्वं नतो व्यवस्थितस्याश्मन उपरि विन्यस्तः करोति। अथाश्मन्याहृढायां कु
मार्याः कोगाथांगायनि सरस्वति प्रेदमवसुभगे वाजिनीवति यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः। यस्यां भूत धं समभव
धस्या विश्वमिदं जगत्। तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इत्यंत। अथ वधूवरौ प्रदक्षिणमग्निं परिक्रामतः। तु
३१ भ्यमग्रे पर्यवहन्सूर्यां वहतुना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह इत्यंतस्य मंत्रस्य पठनपरिनिस्यांते। एवं पुनर्द्वि ३१
तीयं लाजावपनादि पूर्विक्रमणं तं कर्मनि विशिषं भवति। ततस्तृतीय परिक्रमणानं तरं कुमार्या भ्राता शूर्प्पकोणप्रदेशेन स
र्वान्लाजान्कुमार्यंजलावावपति। तां निष्टतीं कुमारी भगाय स्वाहेत्यंतेन जुहोति। इदं भगाय। ततः समावानान्तं सौ वकुर्थं प
रिक्रमणं कुर्वतः। नेतत्र थास्ति। अथ प्रजापतये स्वाहेति निब्रह्माग्न्याज्यादि इदं प्रजापतय इति त्यागं विधाय पत्नीं वधूं दर्शी सप्त

पदानि प्रक्रामयति। तद्यथा। एकमिषे विष्णुस्त्वानयत्विति वरेणोक्तमंत्रे वधूरेकं पदमुदग्ददाति। द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वानयत्विति द्वितीयं।
त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वानयत्विति तृ[illegible] तृतीयं।
चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वानयत्विति चतुर्थं। पंच पशुभ्यो। विष्णुस्त्वानयत्विति पंचमं। षड्ऋतुभ्यो। विष्णुस्त्वानयत्विति षष्ठं। सखे सप्तपदा भ
व। सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वानयत्विति सप्तमं। एवं वर एकैकं मंत्रमुच्चार्याचार्यः सप्त पदानि दापयेत्पश्चात्तु [illegible] दक्षिणपादेन।
अथ वरः [illegible]दुदकुंभादुदकमादाय वधूमू र्द्धन्यभिषिंचति। आपः शिवाः शिवतमाः शांताः शांततमास्तास्ते कृण्वंतु भेषजं।
मित्यनेन मंत्रेण। पुनः अथवा उदकमादायापो हि ष्ठेति वधूं पश्चिमादायथैव मूर्द्धन्यभिषिंचति। अथ वरः सूर्यमुदीक्षयेति वधूं प्र
क्षयति सा वधूरपि तां सती सूर्यमुदीक्षते तच्चक्षुरित्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्येतं मंत्रं स्वयं पठित्वा। अथ वरो वध्वाः दक्षिणांसस्यो
परि हस्तं नीत्वा तस्याः हृदयमालभते। मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा
नियुनक्तु मह्यमिति त्वं तेन मंत्रेण। अथ हृदयालंभनानंतरं वरो वधूमभिमंत्रयते। सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत। सोम

२५श्वा५ ५२ ॐ

यमस्मै देवा यो पाथ्यासि विपन्नेनेत्यंतेन मंत्रेण। अत्र शिष्टसमाचारात् वधूं वरस्य वामभागेनुपवेशयंति। तस्याः सीमंते वरेण सिंदूरं द-

यंति। अथाग्नेः प्रागुदग्भागे पूर्वकल्पितेष्वनुगुप्त आगानेयुत्तरतोग्नेः प्राग्ग्रीवेष्वास्तीर्णेषु हे वर्म्मणि तां वधूं दृढपुरुषः स्थापयित्वोपवेशयति। इह

गावो निषीदंत्विहाश्वा इह पूरुषाः। इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदत्विति मंत्रेण। यद्वाओं मानादृढपुरुषः पश्चिमेप्यस्मिन्प्रवेशाप-

५६ वेशयति वधूं ततः आगत्य पूर्ववत् यथास्थानमु- पविश्य ब्रह्मान्वारब्धो वरः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते। इति

३२ स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवान् प्राश्य पूर्णपा- त्रं वरनयानत्यतदद्यात् स्वकीयाचार्याय वरं ददाति। ब्राह्मणेभ्यो ... त्रियथा ३२

त्रमाचार्याय दद्यात्। अनंतरं सुवर्णादिदक्षिणां यथाशक्ति द्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दानं संकल्पयेत्। ग्राममध्ये वरं वधूं तिलकेनाशि-

षेवानप्राश्नं तिलककरणं। कृतवंदनमंत्र विप्राशीर्वचनप्रतिष्ठामंत्र पागदिकं यथाकुलं यथादेशसमाचारं तत्र तत्र क्रियमाण-

मनुमन्येतानादिवावद्विवाहस्तदारभ्य मितकृत्वं दर्शयति वरो वधूं। नात्र विहस्य दानानंतरमवेनापयाध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः ध्रुव-

मसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्ये मयि मह्यं त्वादाद्बृहस्पतिः। मया पत्या प्रजावती संजीव शरदः शतम् इत्यंतेन मंत्रेण वरेण ध्रुवमी-

मयि

रुता। साच ध्रुवः यदि ऋक्षं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येवं वदेत्। विवाहादारभ्य त्रिरात्रं अक्षारालवणाशिनौ स्यातां जायापती। अथः स्वह्न
वहितस्यू गागाध्याभृते शायीयातां त्रिरात्रमेव। संवसन्तं समग्रं मिथुनं नोपेयातां। द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा भवति। एते विकल्पाः। मिथुन
कनण शक्यपेक्षया। अत्र त्रिरात्रपक्षः। अयमेव तु पक्षोऽधुना कालं दृष्ट्वा सूत्रव्याख्याने विहितः। इति विवाहकर्मपद्धतिः॥ उपयमनप्रभृत्यौ
पासनस्य परिचरणं। अथ औपासनस्य आवसथ्यस्याग्नेः परिचरणं उपासनं व्याख्यास्यामः। कथं। उपयमनमिति उपयमनकु
शादानमारभ्याकार्यः उपयमनकुशादीयसमिधस्याधानपर्यन्तं कुर्यादिति याज्ञिकाः। अस्तमितानुदितयोः। तस्य काल
नियममाह अस्तमितानुदितयोः। अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ तयोस्तथा। सूर्ययोः सूर्यस्य। समयानुदिता
स्यां उपलक्षितयोः कालयोरित्यर्थः। तत्रास्तमितलक्षणं छन्दोगपरिशिष्टे यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षा। सर्वतः नवलोहि
तमापोनि तावत्सायं तु हूयते। अनुदितस्य छ विधिं। अनुदितः समयाध्युषितश्च तत्रानुदितः स्पष्टतारकोपलक्षितः। ततः परमुदयात्
प्राक् समयाध्युषितः तथा च मनुः। उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति सिंहूणादि

त्यमंडलदर्शनापलक्षितमुदितः। तत्रवाऽसनेऽदितानां नियमेनानुदितहोमः। सूर्योहवाअग्निहोत्रंइत्यादेरस्य तस्मादुदितेहो।मिनांवि
छिन्नमग्निहोत्रंमन्यामहइत्युक्तेनश्रुतिसमाम्नायेनानुदितहोमनिंदापूर्वकमनुदितहोमस्यसमर्थितत्वात्। छंदोगानांउदितानु
दितयोर्विकल्पः। उदितस्त्वनुदितवत्सिगोमिश्रकनाम्नाऽऽश्वलायनानांतुअनुदितहोमनियमः। तथाचापस्तंबब्राह्मणंप्रातःप्रात
रनृतंतेवदंतिपुरोदयात्जुह्वतियेऽग्निहोत्रंदिवा कीर्त्यमदिवाकीर्त्यंतःसूर्योज्योतिर्नतदाज्योतिरेषामितिअनुदितहोम
निंदार्थवादःपुनःसत्यंतस्मादुदितेहोतव्यमिति उदितहोमविधानार्थः। होमद्रव्यनियममाह। दध्नातंडुलैरन्नेनिर्वा।जुह्
३३ याज्ञदग्ध्वागव्येनातंडुलैर्व्रीहिमयैः। अश्रुतेसत्य कोर्यवैः।। वाविकल्पेन। एतेषामन्यतमेत्यर्थः। अथयथाग्निहोत्रप्रजापतयेस्वा। ३३
हेतिसायंसूर्यायस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिप्रातस्तत्रसायंअग्नयेस्वाहेतिपूर्वाहुतिः। प्रजापतयेस्वाहेत्युत्तरांहुत्वासर्वत्रप्र
जापतियागउपांशुस्वाहाकारश्चपिप्रयागस्त्वाघारवत्स्वाहान्तोपिमानसः। तथाप्रातःसूर्यायस्वाहेतिपूर्वा प्रजापतयेस्वाहेत्युत्तरा
न्वाहुतिः। त्यागाश्चप्रयोगोवक्ष्यतेनैवयजमानेनकार्याः। कृतःप्रथमनक्षत्रोदयेअस्तमनेश्चग्रामीफलयोगाद्वानिकोत्पायनवचनान्तेष

श्मनं हि द्रव्यस्य स्वपरित्यागः। ततश्च प्रसेवसनायजमानेन यथाकालं यथादैवतं च विना। आचांतेन प्राङ्मुखोपविष्टेन सर्वकर्म्म कर्त्तव्यं।
धतत्र सायमादि प्रातरंतमेकं कर्म्म प्रवक्ष्यते निर्वचनात् सायंहोमश्च येनैव प्रातर्होमः कर्त्तव्यश्च। तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रा-
तर्होतव्यं। यजनार्थं त्वन्नेनैव समाप्तिरिति नित्यायाश्च तथा दधितंडुलयवानामलाभे श्यामाकनीवारवेणुयवकंदमूलफलजलसत्या-
नी पूर्वपूर्वालाभे परं परं नित्यहोमाय ग्राह्यं। कंदमूलफलादिफलमाम्रादिरस्यैव कर्म्मणः काम्यसंयोगमाह ग्राममाशंसे।
मित्रावरुणयोरुमाशंसावश्विनावुभौ ग्राममानिंद्र ग्रामसूर्यस्य मुपाशंसं वर्त्ततां मयि पुण्यः स्वाहेति। कंदमूलफलादि फलमाम्रादि
पूर्वांगनकामा ग्राममाशंसेत्यादिना मंत्रेण। नका मा पत्नी पूर्वामाहुतिं जुहुयात्। अत्र पूर्वांगनकामो यस्य कोऽर्थः। कि-
न्नित्ययोर्द्वयोर्नाहुत्योः प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता। नतयोः पूर्वापूर्वं होतव्या अन्यदेव किं तावत्प्राप्ते अन्यदेवेति। मंत्रांतरेण देवतां-
तरहोमविधानात्। मंत्रस्य देवताया अभिधानेन कर्म्मभेदकत्वात्। किं द्वयोः प्रथमायाः पूर्वत्वे विवक्षिते नित्यायाम् यस्य सायंस्य वरे
होमस्य बाधः प्रसज्येत। अत्रोच्यते सत्यं मंत्रदेवतयोः कर्म्मभेदकत्वं। पूर्वांगनकामेति देकाम्यकर्म्म प्रकृतं न नित्यं। काम्यानित्यस्य

34

वाचकं। पुरुषार्थसमासन्नः काम्यं नित्यस्य वाधकमिति न्यायात्। तस्माद् अग्न्याधेयाद्यथा सूर्याय स्वाहेति नित्ये आहुती वा विद्याद् उपमं सोमि

त्रावरुण। इत्यादि मंत्र विहिता पत्नी कर्तृका कर्म्मान्तरतया हि काम्या आहुतिः प्रवर्त्तते। यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र

काम्यं गोदोहन प्रणयनं नित्यं चमससंवाधित्वेव प्रवर्त्तते। अत्र कथं वाध्यवाधक भावः। उच्यते नित्यं तावद् अफलं अकरणे प्रत्यवायजन

कं काम्यं तु फलवत्। तत्र फलवद् अफलवत् अफ [illegible] लं वाधते। अत्र यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन्। आधानानु विधानानि तर्हि सायं प्रा

तर्होमानु विधानं कर्त्तव्यं। आचार्येण केन हेतुना अत्र कृतं कोदायत्वितिष्ठापन प्रकरणे आम्नातं। कथं षड्वर्त्तीनिवंती त्यानन्य

३८ तासु दूषणेषु तं विवाह प्रकरणे यतः तत्र समाधीयते सूत्रकारस्य शैलीयं विवाहात् प्राक् आवसथ्याधानकथनं यथाने ३८

तर्ह्यंकरणीयं। विवाहाग्निर्वा वसथ्याग्निरिति पक्षस्याचार्यस्याभिमतः। तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति। विवाहाग्ने नौपासनवैकु

तावगतमिति विवरा वैवाहिके होमो कुर्वीत तस्मात्रैकर्म्म यथा। विधिः। पंचयज्ञविधानं च पङ्क्तिश्चा वाहिके। द्विजः इति मनुवचनात्। कर्म्म स्मार्तं

विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही। दायकालाहृतेनापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति याज्ञवल्क्यवचनात्। कृतविवाहस्य सभार्यस्याव

सथ्याधने [illegible]षिकाद्। आश्वलायनगोनिला। दिश्यकानवक्तनं चतस्मादक्क सम्मातत्वाह विवाहसमनंतरमेवहोमविक्षनाद्वाचार्य
स्वाविवाहहोमसाधनाग्निनैवोपासनं संमतइति। अत्रोच्यते। आश्वलायनगृह्यमतं मध्वादिकवचनं तु यथाशृह्यमाहितोपासना। ग्निपरी
ष्वशाखाधर्मप्रतिपादनपरं वाजसनेयिनां पंचदशशाखाश्च यिणांमाध्यंदिनका एवप्रवृत्तीनानांवापानर्कवायस्पित्ध आवसथ्याधानप्र
यागंविवाहप्रयोगात्पृथगनु विदधतोनेकपरः सम्मतइतिगम्यते। यदि विवाग्निनैवोपासनाग्निरितिसम्मतंस्यात्तदावस
ध्याधानंदानकालइत्यादिन पृथक्प्रयोगमनु विद्यारा विवाहहोमेनैव आवसथ्याग्नेः सिद्धे पृथक्प्रयोगंनस्पवेयर्थ्या
रा तस्मादस्थानपागेनदोषः। इदंवेऽपासनप्र निवर्णासर्वदानसकृत्यतः ततोग्न मिते ग्निंपरिवर्यद्दर्भोपघातवं सम्भृ
मपर्य्याप्तावलिंषं हन्त्राइनिवलिहनणवि घिपनवाक्यपवित्रणस्पनित्यवंशापयति। छिन्नंलूनंवपिष्टं वसान्नाम्यं मृन्मयंतथा।
लोकसिद्धंगृह्णीतं वेन्मंत्राजप्याः क्रमशयाः। छिन्नादिलोकसिद्धंवेदाद्वियेत। क्रत्वप्रनिाततन्मंत्रजपं प्राह जनद्वाऽः कृतनाकृतौ। कि
न्वावहनेलूनेपिष्टेऽग्नेवमृन्मये। खातेवलौकिके प्राप्तेऽपोनाक्ष्येववाजिनी। अत्रवनमंत्रांतेस्वाहाकारहोमो किंतु आदवेवन्नी

कानःप्रतिमंत्रं। किंतु आग्नेयपवा यदाहा। स्वाहाकुर्यान्नमंत्रांतेनैवैव जुहुयाद्विधिः स्वाहाकारेणाहुतीर्मोपश्चान्मंत्रंसमापयेत्। सामगा
नामयं। नोंकुर्याद्धोममंत्राणांपृथगाविभुक्तत्वविधि। अन्येषांवा विच्छिन्नानांकालेनाचमनादिना। अविच्छिन्नानां अनंतरितानांकालेन
आचमनादिनावा। अथप्रयोगः। आवसथ्याधानोत्तरकालीनतद्दिवसएवसायंप्रातर्होमनिमित्तंमार्जपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं
35 श्राद्धंकृत्वा। संध्यावंदनानंतरंअग्निसमीपंगत्वा पश्चादग्नेःप्राङ्मुखउपविश्यपत्रपयमनकुशान्‌समिधश्चाग्नेःमणिकवारि
दध्यादीनामन्यतमंहोमद्रव्यं अग्नेरुत्तरतःप्रा वःआसाद्य उपयमनकुशानादायनिष्टसमिधिमिद्धेऽभ्याधाय पर्युक्ष्यदा ३५
३५ दशापर्वपूरकेणदध्नितंडुलयवानामेकतमेन द्रव्येणहस्तेनैवस्रुग्गानिगिर्विधिविवक्षोमध्यप्रदेशेदेवतांध्यायञ्जुहु
यात्। अग्नयेस्वाहा। इदमग्नये। तदनन्तरंमनसाप्रजापतयेस्वाहा। इदंप्रजापतयेनमायं। तथैवसूर्यायस्वाहा। इदंसूर्याय। प्र
जापतयेस्वाहा। इदंप्रजापतयेनित्यागांमिति प्रातः। पत्नीवेत्कर्मकामाभवतितदा पुमांसंसोमित्रावरुणौ पुमांसमश्विनावुभौ
जो। पुमानिन्द्रश्चसूर्यश्चपुमांसं मंवर्द्धतां मयिपुनःस्वाहेतिपूर्वामाहुतिंपत्नीजुहोतिउत्तरांयजमानः। इदंमित्रावरुणाभ्यां अश्वि

क

ध्या मिंद्राय सूर्याय च । इति नित्यहोमविधिः ॥ अथ नैमित्तिकमुच्यते । गृह्योक्तभेदेन होमो ऽयानविपर्यासे न्यस्यां वा व्यापन्नौ ग्नि स
न्धो द्दहने । ना ऽग्नेः प्रज्ञापालन । चिह्नतस्य पात्रादि ग्नि स्थितस्य भ्रष्टसंभेदेन धावयव भंगेन दृष्टविमोक्षेण दृष्टस्य नष्टस्य विमोक्षे सक्रे द्दहन
चक्रे देवा यान विपर्यासे ग्नेर्भोक्तृ खादि भावे व ग्नेन्यस्यां वा व्यापन्नौ । अन्य मित्र वा ग्नेषु न सूतके निमित्ते क्रिया श्चो द्दहने ऽश्वादि
तापाः पूर्वं पतिगृहं नयने च तथा गृह्योक्त भेदादिको । निमित्त संज्ञा तेन नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्म्मोच्यते कर्मोपपाते प्रायश्चि
त्तं तत्काल मिति वचनात् निमित्त समनन्तरम् च नैमित्तिकं कार्यमिति यथा । तमेवाग्नि मुपसमाधाय ऽग्न्यं संस्कृत्य होतानि
निर्जुहोति नाना मंत्राभ्यां । नमेवय [illegible] । निमित्तं तदा प्रायश्चित्तं निर्किसेना ग्निं यदि क्रियाः निमित्तं तदेवाहि कम
ग्निं पर्व धूर्संस्कारात् ह्रत्वा ऽपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणान्ता कृशकण्डिका विस्मय पक्षएव विधिर्यत्र क विधि
मङ्गल्प नने वा ऽप संस्कारे प्राप्ते पुनर्न्याज्यसंस्कृत्य तिवचनं आघारा होमान् प्राग्वद्दहनं निर्जिह्यात्वा ऽज्य भागो निद्वयप्रो [illegible]र्थन तथा
पर्युक्षणां ना ऽस्कन्न निनितिना नामंत्राभ्यां द्वाभ्यां मंत्राभ्यां जुहोत्याज्ञो लिद्वयं तन आघारादि [illegible] क्रद्दंती । अन्यधान मुपकल्पन

त्रापवेशयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिष्ठेत्वदं नियच्छांतेनावाहार्षमिति वैनया। अन्यद्वथादिके यानं वाहनं तप्यकल्पसंयोजयेत्तत्र तस्मि
न्यानेनराजानं नृपं स्त्रियं वोद्यादिति तां वध्वं तत्प्रवेशयेत्। आरोहयेत्। कर्यां प्रतिरूवे प्रति निष्ठामि नाषूड्डुत्सादिना प्रति निष्ठामि यच्छ इ
36 त्यनेनेन मंत्रेण आ वा वाहार्षमित्येतयर्चा वा युर्यादक्षिणा प्रायश्चित्तिः कुर्यो घृतिसाध्वं अनड्वाहो दक्षिणा ब्राह्मणे देया दक्षिणो शान्त
पतिक्रयार्थ द्विवावर्त्तनीयेन। अत्रैवृद्धिश्राननि र्भवति। इदं कर्म प्रायश्चित्तिः दुर्निमित्तसूचितदुरितापहानिः। अतः सनिमि
३९ त्तो भवति। तत्र ब्राह्मणभोजनं। तत कर्म्म समा प्तानंतरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यं॥ इति सूत्रार्थः॥ अथ प्रयोगः॥ अ ३९
द्यादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते संजाते शुभे देशोपवेसंस्कारान्कृत्वा नागतः पुरोहितः सेनाग्निमुपसमाधाय यावदथ वरः
वैवाहिकामग्निं विस्थापयेत् वेनादिपर्युक्षणांतं। इह रतिविधिनमद्यामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति प्रथमां। इदमग्नये इत्याहुतिद्वय
सृजे यद्गुणमात्रे षट्गुणो मा तत्प्रवृत्ता नाय स्वाहा षमस्मा सुदीव तत्स्वाहा इति द्वितीयां। इदमग्नये। इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ततनत्राघारा
दि स्विष्टकृदंतं तंत्र वद्दशाकृतिंकं होमं विधाय परमेवं प्राशयेत् वमथ युर्यानड्वाहो ब्राह्मणे अस्य कर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं एतावनड्वाहो दम्यां

ब्रह्मणो मया दत्तो। इति प्रयोगेण दक्षिणां दत्वा अन्यधानमानीय तत्र प्रणीते। हितौ वाज्ञानं वनो वहूं उपवेशयेत्। प्रणिधत्रं प्रतितिष्ठा

मिनावृश्रावार्यमिति मंत्राभ्यां। ततो ब्राह्मणभोजनं। चतुर्थ्यामपि नात्रे स्पूंलतो ग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य।

आनतउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागौ। विष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति। चतुर्थ्यां तिथौ। विवाहतिथिमारभ्य। अपरा

ह्णे पश्चिमे यामे अभ्यंतरतः गृहस्य मध्ये अग्निं वैवा॥ हिकं उपसमाधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा स्थाप्य। परिस्तीर्य दक्षिणतो ब्रह्मासनम

स्तीर्य तत्र पूर्ववद्ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरतः उदपा॥ त्रं प्रतिष्ठाप्य। प्रणीतास्थानात् उत्तरतः जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं स्थापयि

त्वा। अत्र ब्रह्माणमुपवेश्य निष्पूर्ववनं उदपा॥ त्रप्रतिष्ठापनावसरे स्थापनार्थी। स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा प

र्युक्षणांते आघारावाज्यभागौ। विष्ट्वा आज्याहुतीः आज्येन पंचाहुतिः वक्ष्यमाणैः पंचभिर्मंत्रैर्जुहोति। अग्ने प्रायश्चित्ते

इत्यादिभिः। स्थालीपाकस्य जुहोति। स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहा इत्येकामाहुतिं जुहोति। हुत्वा हुत्वा तासामाहुतीनामु

दपात्रे संस्रवं स्रवेत्। समवनीया अग्ने प्रायश्चित्ते इत्यादीनां प्राजापत्यांतानां षण्णामाहुतीनां प्रत्येकं हुत्वा हुत्वा संस्रवान् हुतशेषान्

उदपात्रेसमवनीयप्रक्षिप्य । केषांचिन्मतेद्विपृष्ठदर्भाङ्कुरेण पि । ततः पत्नींमूर्द्धन्यपसिञ्चति । ततस्तस्मादुदपात्रादुदकमादायपत्नींवधूं
वनोमूर्द्धनिअपसिञ्चति । यात्तेपतिघ्नीइत्या । दिनामाजीर्यद्वं मयासहा मुक्तिदेविद्रत्यनेन । अथैनां स्थालीपाकंप्राशयति । अथ
सिक्तानन्तरं पत्नींवधूंस्थालीपाकंवस्तुशेषंप्राणैस्तेप्राणान्सन्दधामीत्यादिना वचावचमित्यन्तेनमन्त्रेणवधूःप्राशयति । तस्मादे
वंविद्वान् । श्रियस्पदानेणनापहासमिच्छेदुतद्येवं वित्यनोमवृत्ति । यतोऽनेनवस्तुशेषप्राशनकर्मणा मन्त्रसहमकोप्रापि
दानः तस्मादेवंविद्वस्तुषः श्रोत्रियस्यविदुषः दारेणोपार्यया उपहासंमैथुनंनेच्छेन्नकामयेत । हियस्मादेवंविद
३३ पिश्रोत्रियःपरः शत्रुर्भवति । ताम्प्र डुग्ध्ययथर्तु प्रवेशनां । पर्वंपूर्वक्तिनप्रकारेणतांवधूंगृह्य विवाहयित्वा । विवाहक ३३
र्मणाभार्यात्वंसंपाद्ययथर्तुकृतुकालमृतुकालं प्रवेशनं अभिगमनंकुर्यादितिशेषः । यथाकामीवा । स्त्रियाःकाममननतिक
म्ययथाकामंतदस्याआज्ञेतियत्यथाकामीवाभवेद्यानऋतुकाला । भिगमननियमः । कन्याः काममा । विजानितोःसंभवामेतिव
चनात्कामंद्वेच्छया । आविजनितोः आप्रसवात्संभवामभर्त्रासहसंगताभवामेतिस्त्री । णांइन्द्रात्वरप्रार्थनवचनात्प्रजा ।

पनेरितिकेचित्॥ अत्र यद्यपि यथर्त्तुप्रवेशनमितिसामान्येनोक्तं तथापि स्मृत्यंतरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं कार्यं॥ यथाह मनुः

अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः। याज्ञवल्क्योपि। षोडशर्त्तुनिशाः स्त्रीणां त

स्मिन्युग्मासु संविशेत्॥ ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्॥ इत्यादिनिषेधः याथाकाम्यपक्षेपि समानः। यतः प्राप्तेभिगम

ने निषेधः प्रवर्त्तते। गर्भिण्यामभिगमननिषेधः ऋतुकाममभाविजानितां संभवामेति वचनाद्बाध्यते। अनृतावभिगमनोक्तदूर

स्नातां त्वयो भार्यां सन्निकर्षे नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः। तथा ऋतुस्नातां त्वयो भार्यां शक्तः सन्नोपग

च्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः। लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः। यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्र

अश्मुनक्षिताः। इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीनन्दायां विहितत्वात्तासां कामातिक्रमणे अभिवानशंकासंभवान्नदृष्टार्थं याथाकाम्यं तस्मा

द्याथाकाम्ये न नियमः। याथाकामावे निर्विकल्पेन विधानात्॥ अनभिगमने प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च अतः लोकानंत्यादिवत्

प्राप्तिः अथास्यै दक्षिणांसं समभिहृदयमालभते। अथाभिगमनानन्तरं अस्यै अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणहस्तं अधिउ

पञ्चि

पतिदक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते ॥ हृदयं वृन्दः आलभनो स्पृशति ॥ पत्नी ऋत्वसी मद्गृत्यादिना ॥ शृणुयाम शरदः शतमित्यनेन मंत्रेण ॥
एवमनतरुद्धं । एवमनेनैव प्रकारेण अनंतरं नारीनाचनोप्रवेशनं । यथाकामं वा । इति सूत्रार्थव्याख्या ॥ ॥ अथ चतुर्थीप्रयोगः । न
३४ त्रविवाहात् चतुर्थ्यामपररात्रे गृह्यान्यंतनः पंचभूसंस्कारान् कृत्वा विवाहाग्नेः स्थापनं ब्रह्मणः उपवेशनं प्रणीतास्थाने ऽत्र ततः उद
पात्रस्थापनं प्रणीताप्रणयनादि आज्यभागांतं आवसथ्याधानवत् कुर्यात् । आज्यभागानंतरं अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादि पि
पंच पि मंत्रैः पंचाज्याहुतीर्जुहोति ॥ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि यास्यै पतिघ्नी २५
२५ तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदमग्नये वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि या
स्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं वायवे । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
यास्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं सूर्याय । चंद्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावा
मि यास्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं चंद्रमसे । गंधर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावा

मियास्पयथाग्नौ तन्नूत्रामस्यैनाशयस्वाहा। इदंगांधर्वाया। ततःस्थालीपाकेनप्रजापतयेस्वाहा। इदंप्रजापतये। इतिप्राजापत्यंहुत्वा।
अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादिप्राजापत्यपर्यन्तानांषडाहुतीनांसंस्रवंउदपात्रेप्रक्षिपेत्। कयांनिश्चनेस्विष्टकृतोपिसंस्रवंप्रक्षिपेत्। अन्यासा
माहुतीनांपात्रांतरेसंस्रवंप्रक्षिपेत्। ततोऽग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा। इदमग्नयेस्विष्टकृते। इतिस्थालीपाकेनस्विष्टकृतंहुत्वा। आज्येन
महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतानांनवाहुतीनांहु त्वा ततःपात्रांतरस्थंसंस्रवंप्राश्यपूर्णपात्रवनयात्नन्यत्नेब्रह्मणेद
त्वाउदपात्रादुदकमादायवध्वंमूर्धन्यभिषिं चनियानेपतिघ्नीप्रजाघ्नीपशुघ्नीगृहघ्नीयशोघ्नीनिंदितांतनूंजार
घ्नींततएनांकरोमिसाजीर्यत्वंमयासहेमावि निष्ठत्यनेनमंत्रेण। अथवरःवध्वंस्थालीपाकंहुतशेषंसक्तंप्राशयति
प्राणैस्तेप्राणान्संदधाम्यस्थिभिरस्थीनिमांसैर्मांसानित्वचात्वचमित्यनेनमंत्रेण। मावमन्नेतिमंत्रेपठितेप्राश्नाति॥ ॥
अथअरुन्धतीकालेनक्षत्रदर्शनेसंजातेध्रुवणाद्यगत्योत्पानानिनिमित्तंमातृपूजापूर्वकंस्वयमाभ्युदयिकंकृत्वानान्दीमुखंविनिगमनंकुर्यात्। वि
निगमनानंतरंवध्वादक्षिणांसंअस्यापनिदक्षिणहस्तेनीवाहृदयंस्पृशति। यत्तेसुसीमेहृदयंदिविचंद्रमसिश्रितं। वेदाहंत

मांन द्विषात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शत मित्यं तेन मंत्रेण। एवं श्राद्धवर्ज्ज्यं प्रत्यूहकालम् निगमनं कु
र्यात्। याथाकामी वा भवेत्। अन्तकाले निगमनं कुर्यात्। ब्रह्मचर्यान्न स्खलति। ब्रह्मचर्यं व पर्वाण्येपायाश्च न प्रश्नवर्ज्ज्य यथाइतिया
ज्ञवल्क्यस्मरणात्। अन निगमने ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः। अन्तु
स्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः। इत्यादि प्रत्यवायस्मरणात्। अतुका
ले निगमने नियमः। याथाकाम्येन न नियमः। याथाकामी वेति विकल्पेन विधानात्। अतः लौनंत्यांदिवः प्रा मिः पुत्रपा ३६
३९ त्रप्रयोजकः। यस्मात्तस्मात्स्त्रियस्सेव्याः कर्त्तव्याश्च रक्षिताः। इत्यादिनिःस्मृतिनिःश्रीकत्वायाविहितत्वात्। नामंकाम
तिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवात् तद्रक्षार्थं याथाकाम्यमिति त्रिवर्गी कर्मपद्धतिः। विष्णुपुराणे। ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्या
मवनीपते। पुंनाम्नृक्षे शुभे काले ज्येष्ठायुग्मासु रात्रिषु। नाश्नातां तां स्त्रियं गच्छेन्नाहृष्टां न च रुग्णलां। नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न
च गुर्विणीं। नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितां। क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः। स्नातः स्रग्गन्धहृष्टः प्रीतो ना

आतः क्षुधितोपिवा सकामः सा तु नागच्छ व्यवायं पुत्रपौत्रऽत्र। चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेंद्र रवि
संक्रांतिरेव च। तैलस्त्री मांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्॥ विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः॥ ॥ पक्षादिषु स्थालीपाकं श्र
पयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति। पक्षाणां आद्यः पक्षादयः
तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु। अत्र यद्यपि पक्षादिषु सूक्तं तथापि संधिमनिरूहितो यजेतेति वचनात्। पर्वणो यश्चतुर्थोंशः आद्याः
प्रतिपदश्चत्रयः स यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तोम नौ घटिका। इति पर्वचतुर्थांशोपि यागकालत्वेन विमलः। तथा पूर्वाह्ण
वा यन्मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते तदैव यागका। लः स्यात् अन्यथा परेद्युः। संधिर्यदापराह्णे स्यात् यागं प्रातः परेऽहनि कुर्वीत।
प्रतिपद्भागचतुर्थपि न दुष्यतीत्यादि निबंधनैः यागकालं निर्णीय पर्वदिवसे कृतौपवसथिकाशनः सपत्नीकः शालायां जघनेन।
स्त्रियं वा जायया मिश्रश्च इति हासमिश्रा वा पृथक् शाययित्वा प्रातः कृतस्नानसंध्यावंदनं प्रातर्होमः इध्मानाग्नेः पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य
पूर्वाह्ण विधिना चतुरंगम् अपयित्वाज्यभागान्ते दर्शे दर्शदेवताभ्यः पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगवत्त्वाणाभ्यः चतुर्कृत्वा ब्रह्म

प्रजापतिं विश्वेदेवद्यावापृथिवीभ्यश्चत्त्रंजुहोति। विश्वेभ्योदेवेभ्योवलिहरणंभूतगृह्येभ्यआकाशायच। वलिहरणं वलिदानं वैश्वदेवस्य।
अग्नौजुहोत्यग्नयेस्वाहा। प्राजापतयेस्वाहा। विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा। अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेति। वैश्वदेवस्यविश्वेदेवादेवपितृमनुष्यादेवास्य
स्पतिवैश्वदेवःपाकःपंचमहायज्ञार्थंसाधितपाकइत्यर्थः। मन्त्र। वैश्वदेवस्याग्नौजुहोतीतिविश्वेदेवसंवद्धस्यचरोरनुदितोपात्तस्य
40 वाग्न्यग्नौजुहोतीति। कथंनोच्यतेयथावृषोत्सर्गे पाकस्यजुहोतीतिपृथसंवद्धःपृथगेवपिष्टकाद्यःपूर्वोसिद्धश्चरुर्द्धत्वेति कि
मितिपंचमहायज्ञार्थः। उच्यतेस्थालीपाकश्चरुश्च पयित्वेत्यत्रस्थालीपाकस्यकववनीतवाद्विनीयवैश्वदेवस्य वरो र
४० मावावगम्यतेपाक्लवत्र्वैश्वदेवस्यसिद्धापात्र स्यपृथगुपादानंतु पंचमहायज्ञार्थवैश्वदेवपाकस्यसद्धोवाविवक्षितिपं
चमहायज्ञार्थस्यवैश्वदेवचरुःक्रतइतिवेत्रावैश्वदेवान्नात्पर्युक्ष्येतिसूत्रवाक्यअग्नौजुहोतीतिअग्निग्रहणंवलिकर्मतामाभूदिति। अग्नयेस्व ४०
स्वाहेत्यादिप्रयोगदर्शनार्थंसर्वत्र। तस्यैकदेशस्याहुत्यासमाप्तिप्राप्तितस्यअग्नयेप्रजापतयेविश्वेभ्योदेवेभ्योजुहोतिस्थाली
पाकाद्वैश्वदेवाद्वअग्नयेस्विष्टकृतेजुहोति। ततःशेषसमाप्तिविषयावाद्यतःस्त्रीवलिहरणप्रयोगवत्प्रमाणोनैषाक्रियाः

त्पादिनिर्म्मन्त्रैः। वास्तुनः शालायाः प्रांगणे च बलिं श्रियादिभ्यो बलिः। श्रीबलिस्तंभे बालहस्तिदानि रोषमद्भिः प्रस्राव्या स्थाली स्थि-
तमवशिष्टं चरुं अद्भिर्जलेन प्रक्षाल्य मङ्क्षयित्वा॥ अत्रापः प्रणीताः ताः सो सर्वकर्मार्थं विनेत्र॥ इति तवीत् ततो ब्राह्मणेन जनं व्याख्या-
तं सूत्रार्थः॥ ॥अथ प्रयोगः॥ अथ पक्षादिकर्म्मण्यतो तत्र प्रथमप्रयोगमाह पूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमावास्यां मांसस्य
शालाल्वणेहविष्यं व्रताशनं वृषमयनात्रा विधि समीपभूमौ दंपती पृथक् कुशशय्यां यातां प्रातः स्नातास व्यावंदनान्तं तं प्रात-
र्होमं च निर्वर्त्य अद्दिने सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपा कमाननेत्रा तत्रात्मनेत्रैः प्रणेः प्रणीतानां वासनं चतुष्टयं कुशैर्द्वापसादि
कर्म्माणाहं यच्चैतत्र मे वंब्रह्माणवन्नवामी तित नोक्ते आसनेउपवेश्य अत्रासादने वेष्वदेवान्न सादनं विरोधः प्रोक्षणं चरु-
उपघातं तं यथोक्तं कर्म्म निर्वर्त्य स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये। अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इद-
मग्नीषोमाभ्यां। उपांशु पुनः अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्यां। ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे। प्रजापतये स्वाहा। इ-
दं प्रजापतये। विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः। द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्यां। कृतशंस्वि-

वलण्यमेतन्नतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय नमः इदमाकाशाय बलिं स्रुवेण
बलित्रयं दत्वा अभिघारितं वैश्वदेवान्नं स्रुवेणादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वे
भ्यो देवेभ्यः । हुत्वा आहुतित्रयमग्नौ कृत्वा स्थालीपाकान्नात् वैश्वदेवान्नाद्वा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते इति हुत्वा भूमि
त्यादि प्राजापत्यान्तान् नवाहुतीर्जुहुयात् संस्रव प्राशनं । मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिं प्रणीताविमोकं ब्रह्मणे दक्षिणादानान्तं कृ
से४ ५१ त्वावशेषमादाय शालाया बहिरुपलिप्तायां भूमौ प्राङ्मुख उपविश्य स्रुवेण नमः श्रियै इदं श्रियै नमः पुंसे वयसे वयसे इदं ५१
पुंसे वयसे वयसे नमः शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनीपतये इदं शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनीपतये । नमो ये मे प्रजामुपलोभ
यन्ति ग्रामे वसन्त उत वारण्ये तेभ्यः । इदं ये म इत्यादि । नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददतु । इदं श्रियै पुंसे वयसे वयसे शुक्ला
य कृष्णदन्ताय पापीनीपतये । नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उत वारण्ये तेभ्यः । इदं ये म इत्यादि । नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि
स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददतु । इदं श्रियै पुंसे वयसे वयसे शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापीनीपतये ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्त उ

तन्तवानण्येतेभ्यः। इदमेभ्यो वान्यासां। शेषमद्भिः प्रप्लाव्याव स्याग्नि समीपमागत्यएकस्मैब्राह्मणायमोजनंददामीतिसंकल्प्यपोदि
तिपक्त्वा। दिकर्म्मविधिः। दर्शंपुनर्नियान्वि शेषः। स्थालीपाकेमाग्नेयेविष्णवेइंद्राग्निभ्यां। मितिदर्शदेवताभ्योहोमः। पौर्णमासेग्ननुदि
तेवानंतरः शेषंसमानं। सायमादिप्रातरंतमेकंकर्म्मप्रक्रान्तो। पौर्णमास्यादिदर्शान्तमेकमेवंविद्धुर्बुधाः। इतिवचनात्। कल्पतरौयद्य
पनंतदादर्शंप्रतिष्ठैवपौर्णमास्यांपक्त्वा। दिकर्म्म तंतः। यत्तुछंदोगपरिशिष्टवचनं। ऊर्द्ध्वंपूर्णाङ्कृतेदृशः पौर्णमासमपि वायि
मः। यश्चायातिसद्योनव्यसप्रवादिनितिकृतं। तत्पुनराधानविषयंतच्छा। विविषयंवा। इतिपक्त्वादिप्रयोगाः॥ ॥ साय
हिरामंनदधीतसायार्योयदिवेत्रगर्भं नक्षत्रपेत्। सिद्धार्थाश्वेतपुष्पाउपोष्यपुष्येणमूलमुत्थाप्यतदर्थेहनिस्नातायांनि
शायाम्भूदपेसंपिष्ठादक्षिणस्यांनासिकायामासिंचानि गर्भधारणोपायमाह। सिद्धार्थाः कंटकारिकायाः कथंमूलायाः श्वेतपुष्पा
ः। श्वेतानिपुष्पाणियस्याः साश्वेतपुष्पीतस्याः। उपोष्यउपवासंकृत्वापुष्येणवंद्रमसायुक्तेनपुष्यनक्षत्रेणमूलेशिफांउत्थाप्यत
दुत्पनत्रोदर्शनाथस्तदर्थेहनिस्नातायांनार्यायांरात्रौउदपेषंयथाजवातितथापिष्ठानमूलंउदकेनपिष्ठाद्दक्षिणनासापघेत्स्पर्थः।

दक्षिणस्यां नासिकायां दक्षिणेनासासंबद्धे वसिंचति न्नसयति मिन्नाइयमोजवी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः
पुत्रः पितुरिव नामजाग्रभमित्येतेन मंत्रेण॥ ॥ अथ पुंसवनं अथ अवसनप्राप्तं पुंसवनं। [illegible]गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते।
पुनास्यन्दतइति। पुनाम्न अग्रेस्पंदते वलिप्सति यावत्पुनाम निपातनयोर्लेडिति पुनायोगे न विष्यदर्थे वर्त्तमानप्रयोगः इति देतोः। मा
५२ सद्वितीये तृतीये वायद्दहः सपुंसनक्षत्रेणचंद्रमा। युज्यते तागर्भाक्रमणकालात् द्वितीयतृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि पुंसा
पुत्रषना प्रा पुष्याद्दिननक्षत्रेण चन्द्रुना शशीयुक्तोभ वत्यात दहस्तुपवास्यां स्नात्वाहतेवाससी परिधाप्यातस्मिन्नहनि उपव ४२
४२ स्या योऽनंकामपित्वा मार्याअप्सात्यस्नापयित्वा अहतेनवेसदृशेसक्रुमस्ता लितेवाससी अंतनीया तनीये हृदयनिधाय
पतिश्चतंकामपिबा। न्यग्रोधावनोदाछुंगांश्च निशायाम्मुद पेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनं न्यग्रोधस्य वटस्य अवनोदात् अवाचीनैश्च
धः नोहंतिजायंतेइत्यवरोहाश्चात् शुंगो नयपल्लवानुमुकुलाकानातावकानीविरोह सम्बद्ध्यार्थी नतश्चोनयं। तत्रो पूर्ववत्
गर्भाधमनार्थी कवत्र पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं नस्तुः। दक्षिणासांके मंत्रविशेषमाह। हिरण्यगर्भोऽप्सुः संभृत इत्येताभ्यां
१गी

स्ये २ नम २

स्यां। कुशकंटकं सोमांशं वैके। एके आचार्याः न्यग्रोधावरोहः शृंगेषु पिष्यमाणेषु कुशस्य कंटकं। मूलं सोमांशुं सोमलतापिंडं

प्रक्षिपंति। तत्पश्चाद्दूर्वापर्णं। कूर्मपित्तं वा पक्षे। वा उत्संगे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विकल्पेन अभिमंत्रय त्या २

त सुपर्णोसीति प्रा विष्णुक्रमेभ्यः अन्नकामा माहामसः प्रज्ञो यदिकामयेत अयं गर्भो वीर्यवान्शक्तिमान्स्यादिति छेशं तदा अस्या

नार्यायाः उपस्थे कूर्मपित्तं जलपूर्णं शरावं नि अय विकृत्या विकृतिश्छंदसा या सुपर्णोसीत्यनया कृत्वा अधःपतत्रं तया

धनं गर्भमभिमंत्रयते हस्तेन गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मं त्रं उपतीत्यर्थः। विष्णुक्रमेभ्यो विष्णुक्रममंत्रेभ्यः प्राक् एवं यावद्दिक्कृतेप

निमा णोमिति मूत्रात्पर्यः। अथ प्रयोगः। तत्र ग र्भाधानप्रभृति द्वितीयतृतीये मासे तीये वा माघे यस्मिन्दिने पुष्यनक्षत्रयुक्तश्चं

द्रः स्यात्तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय यजमानो अपि चाहतवाससी परिधाप्य नावोन्य

ग्रोधावरोहौ शृंगी श्वेतदर्केन पिष्टा परोक्षं कुशकंटकं सोमांशुं वनासिकायां दक्षिणपुटे आसिंचेति मंत्रो। हिरण्यगर्भ इत्यूचः

संभृत इति अद्भ्यः स यदीछेद्वीर्यवान्स्यादयं गर्भस्ते तदा तस्याः त्रिपाद उदरे शरावं उपस्थे कृत्वा सुपर्णोसीत्यनया विष्णोः क्रमोसी

त्वेतस्मात्प्राक्पठितया विकृत्या कृत्वा तं गर्भमभिमंत्रयते पिता ॥ ॥ अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् । अथ पुंसवनानंतरं क्र
मप्राप्तं सीमंतोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते । तत्र पुंसवनवत् पुंनक्षत्रे भवति । प्रथमगर्भमासे षष्ठे ऽष्टमे वा । आ द्यग
र्भे गर्भाधानप्रभृति षष्ठे ऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात् । गर्भान्तरेषु नियम इति कर्कोपाध्यायाः । अन्ये तु प्रथमगर्भ एवेति तथा च
आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं । प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनं संस्कारो गर्भमात्रसंस्कारः । सकृत्संस्कृते संस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रि ४२
यः । यं यं गर्भं प्रसूयंते स सर्वः संस्कृतो भवेत् । सीमांमदवलम्ब्य संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । उपवासाप्लावना कृत्वा
मायुगपरिक्षपणानि वर्तिनाष्टद्वयं । तिलमुद्गमिआज्यस्थालीपाकं श्रपयित्वा प्रजापते हुत्वा । तत्र विशेषमाह । तिलैर्मुद्गै
र्मिश्रः तिलतिलमुद्गमिश्रः तं । स्थालीपाकं ओदनचरुं श्रपयित्वा । आज्यभागान्ते प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादि प्राशनां
तं विदध्यात् । पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायां । अग्नेः पश्चिमतः भद्रपीठे दक्षिणतः सुखासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां । युग्मेन सकेटालुयस्य
नौडुम्बरेण त्रिश्वेतया दर्भपिंजुलैः शलल्या चारतस्र शंकुना पूर्णचात्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वः । इति प्रतिमन्त्रं द्वाभ्यां त्रिर्
४२

ततो जन्मा मस्तकसूत्रेणाङ्गुष्ठं बद्ध्वा कुवनयुग्मेन ह्यादियुग्म फूलवत । सटालुग्रन्थेन अपक्ष्मफल एकस्तवक निबद्धेन त्रिनिर्द्दिष्टपिंजुले
ष्ठिनिर्द्दिष्ट पवित्रैश्च त्रेणपातिपुस्थाने पुष्येता ... णी तयात्रोणपाशलल्पा शल्लुकया स्यापहकंटकेनाबीरतनुशंकुना शरवेषी कर्म ॥
मश्चैत्येन वा शंकुना पृष्ठं वित्रेण वस्त्रूत्रेण पूर्णं पूर्णं वात्रं सूत्रकर्तनसाधनं तेन लोहकीलकेनावकानः सर्वं समुच्चयार्थः । अतश्च अ
ङ्घ्रवनयुग्मादिभिः सर्वैः पुंजीकृतैस्सामंतं त्रि याः ऊर्द्ध्वं विनयानि पृथक्कृत्वा । निललाटाद्ध्वनमानपकेशाद्द्विषाकर्णे नि ।
भूर्भुवः स्वर्विनयामि इत्यनेनावतामंत्रेण सकृदेव । पत्नीं नमाद्धा वाङ्निप्रांतिमहाव्याहृतिभिः । महाव्याहृतिभिर्महाव्याहृ
तिं प्रांति वा विनयति । ततश्च भूर्विनयामि । भुव र्विनयामि स्वर्विनयामि इत्येवं त्रिर्विनयनं भवति । अत्र व्याहृतिमंत्रपदा
नां आख्यातपदं विना वाक्यस्यासंपूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः कर्तव्यः । तत्र विधियुक्तस्य मंत्रे ... स्यादित्यपायात्र
विनयतीति विधिपदं विपानिणपमप विनयामीत्यध्याह्रियते । त्रिवृतमावद्धानि । त्रिवृतं वेणी प्रतिश्राव ... नि पुंजीकृतमौ
ङ्घ्रनादि पिंचकैर्वर्णा नियुनक्तीत्यर्थः । अयपमूर्जावनोऽट्टसक ऊर्जी वफलिनी भवेति मंत्रेण । अथाहवीणगाथि नौ नाऊ

संगायेतां। योवाप्यन्यो वीणागाथिन इति। अथौदुम्बरादि पंचकस्य वेणीवंधनानन्तरं ब्रवीति। किं देवी णौ गायेतां राजानं भूपतिं
संगायेतां राजवर्णनसंवद्धं अश्ववादिरूपकीं सम्यग्गायेतां युवां। अथवा योन्यो पि राज्यो ऽतिनिक्तो वीणागाथिनः प्रकृष्टो वीणः भूतस्तं
संगायेतां मित्यनुषंगः इत्याह ब्रवीति नियुक्तामप्येकं गाथा मुपोदाहरंति एके आचार्याः नियुक्तां गाने विहितां गाथां मंत्रं उपो
दाहरन्ति पठन्ति अपि समुच्चयार्थः। तत्पक्षे राज वीणागाथिनयो तन्त्रगानं गाथागानं वा तां गाथामाह। सोम एव नो राजे
४४ त्यादितीरेऽस्या मित्यंतां। पद्धतिकारपक्षे राज वीणागाथिनां प्रकारमस्येव गानं। तत्पक्षे नियुक्तामपीत्यपिशब्दो२ ४४
विवक्षितार्थः स्यात्। असावितियां नदीमुपावासि तां भवति तस्यां नाम गृह्णाति। तलोगा विलीयां नदी उपसमीपे आवासिन
स्थिता भवति तस्यात् घाः असाविति गंगायमुना इत्येवं प्रथमां तं नाम गृह्णाति। ततो ब्राह्मणेभ्यो जनामित्युक्तार्थमिति सूत्रव्या
ख्या। अथ पद्धतिः। तत्र प्रथमगर्भे षष्ठे ऽष्टमे वा मासि पुंनक्षत्रे। मातृपूजा वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा बहिःशालायां पंचभूसंस्कारान् कृत्वा
लौकिकाग्निमुप[illegible]समाधाय पत्न्युपवेशनाद्याज्यभागांतं विदध्यात्। तत्र विशेषः। पात्रासादने नैव आज्यासन्नं नवनीतं तंडुलतिलमुद्गा

२श्राद्ध

निष्टडुपीठं । युग्मान्पोडुम्बरफलानि एकमवकानि वद्धानि । त्रयोदर्ज पिंडलास त्रोणि
नां क्रमेण पृथगासादनं । उपकल्पनीया । तौविल्योवायांकुः । पूर्णपात्रंवीणागाथिनौ वेति । आज्यमविश्रृत्य वत्रस्थाल्यां स्रुक्स्रुवाः श्र
शलली । वीमतनशंकुः शरेषीकाः । निष्पाविश्रृत्य दिक्षु कृतेषु मृदुःषु तिलतंडुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्यग्निकरणं । कुर्यात् । ततआज्यभागान्ते स्थालीपाकेन प्रजापत
यस्वाहेति हुत्वाइदंप्रजापतयइति त्यागं विधा यस्थालीपाकेनोत्तरा र्द्धात्स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादि प्रा
उपान्त्याहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य पू र्णपात्रवरयोर्न्यतरं ब्रह्मणे दत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठं स्थापयित्वा गा
र्हिण्यां यो षितं स्नातायां परिहितां हतवाससं युगायांमद्रपीठउपविष्टायांयुग्मेन सटालु यस्मेनोडुम्बरेणत्रिस्त्रिय
दर्भपिंजूलैः श्लाघ्नां शलल्यावीरततनशंकुना । पूर्णपात्रेणवत्पत्तेः सर्वैः पुंजीकृतैः स्त्रियाः सीमंतं भूर्भुवःस्वर्विनयामीति
ईक्षिपति । मंत्रेणसकृत् । यद्वा भूर्विनयामि । भुवर्विनयामि । स्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयति । ततो विनायनसाधनमौदुम्ब
नादिपंचकं स्त्रियावेण्यांवध्नाति । अयमूर्जावतोवृक्षऊर्जीवफलिनी भवेति मंत्रेण । अथवीणागाथिनौराजानं संगायेता

मितिप्रैषं ददाति। अथवा अमुकं वीनतनं संगायेतामिति। ततस्त्रौ यद्धानायप्रेषितौ तं गायतम्। अथवा वीणागाथिनौ सोमं राजानं संगा
येतामिति प्रेषितौ सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः। अविमुक्तचक्र आसीत्तीरे तुभ्यं इत्येतां गाथां वीणागाथिनौ गायतः। इति वि
कल्पपक्षः। समुच्चयपक्षेण राजानं अन्यं वीनतनं वा। सोमं वा राजानं वा संगायेतामिति प्रेषितौ उभयं गायतः। असौ स्थाने समीपा वा स्थिता
याः गंगाप्रमुखायाः नद्याः प्रथमां तां गंगेत्यादिना। मएष्ठज्ञातिगर्भिण्येवा। ततो ब्राह्मणेभ्यो ऽजनं ददाति। अत्र प्रथमगर्भ इति
४५ ववनारम्भी संस्कारकर्म्म चाव्र यतः संस्कारसंस्कृत संस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः। यं यं गर्भं समूयेते स समर्घः संस्कृतो भवेत्। न प्र ४५
तिगर्भं सीमंतोन्नयनं। पुंसवनं तु दृष्टार्थत्वात् थ्यकाल मतेप्रतिगर्भं भवति। सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षत्येजत्तु दशमास्य इति
प्राधस्येनेदृति। सोष्यंती प्रसवकालवती स्त्रियं पत्नीमद्भिर्जलेनाभ्युक्षति प्रोक्षति। एजतु दशमास्य इत्यनया प्रायस्ये लद् इति।
प्राक्रुपाणिनया कृत्वा यवसानया विराट्जगत्या। अथावरावपतनं। अथाभ्युक्षणानंतरं अवरावपतनं अवरं गर्भवेष्टनं जरायु
ष्टितं। गर्भवेष्टनं अवरावीनं अवपततयोनेन ऊर्ध्वेनेत्यवरावपतनं। मेकेश तं स्त्री समीपे उपविश्य पत्नी जपति। यथा। एवैतु

प्राग्निरोवालंइत्यादि॥ अवजानास्तुपघनामित्यंतं॥ जातस्यकुमारस्याछिन्नायांनाड्यांमेधाजननायुष्येकरोति॥ तत्रजातस्यउत्पन्न
स्यकुमारस्यपुत्रस्यअछिन्नायांनाड्यांअखंडितकालेसतिमेधाजननायुष्येमेधाजननंचआयुष्यंचमेधाजननायुष्येकरोति
पिताम्मेधाजननंतावदाह॥ अनामिकयासुवर्णांतर्हितयामधुघृतंप्राशयतिघृतंवाभूस्त्वयिदधामिभुवस्त्वयिदधामिस्वस्त्वयि
दधामिभूर्भुवःस्वःसर्वंत्वयिदधामी॥ ति॥ अना मिकयाअंगुल्यासुवर्णेनाछादितयामधुचघृतंचमधुघृतेद्वंद्वसमासस्ताभूर्ष्या
दकीकृतघृतंवाकेवलंकुमारस्यप्राशयति कुमारस्यजिह्वायांनिमार्ष्टिभूस्त्वयीत्यादिसर्वंत्वयिदधामीत्यंतेनमं
त्रवाक्यसमुदायेन॥ नचपर्यैकत्वादेकंवाक्यमि तिङमितिसूत्रात्सुप्तिङन्तमसुप्तिडंतचयोवाक्यंक्रियावाकारका
न्विताइत्यमरसिंहात्अनेकार्थमेकंवाक्यंएकस्यवाक्यस्यवानेषांवाक्यंनित्याकांक्षंमिथःसंबद्धमितिकात्यायनवचनेनैक
मंत्रत्वमितिप्रतिपादनार्थंकथमंत्रवाक्यसमुदायस्यैकमंत्रत्वं॥ अत्रकथ्यते॥ सत्यंयद्यपिइडनिकारादिकंमंत्रावसानज्ञापकंकोपि
तस्याशि॥ अत्रपुनर्नितिकामोमंत्रावसानज्ञापकोजागर्तितिननायंदोषः॥ यथास्मवेभूर्भुवइत्येतावतैवगार्हपत्यमादधाति

तः सर्व्वैः पूर्वं निराह्नीयमादधानि भूर्भुवः स्वरिति विकल्पेनोक्तो वा समुदायस्येति कारेण मंत्रावसानं ज्ञापयतो कालीयसूत्रेपि दारुम्नि
कलत्र माद्यवानि भूर्भुवरिति। आस्वनीयमादधाति भूर्भुवः स्वरिति। अत्र यद्यपि एकैकस्याव्याहृतेर्मन्त्रत्वं युक्तं समस्तानां व्या
हृतीनां तथापीतिकारेण द्वयोर्नापिव्याहृत्योर्मन्त्रत्वं व्यवस्थाप्यते। एवमन्यत्रापि बहूनां मंत्रवाक्यानां इतिकारादिविनिपाते
न मंत्रैक्यं। तत्र तत्रायमेवन्यायोनुसर्त्तव्यः। अ यास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति। अथ यमवाजनामानं तं
अस्य कुमारस्य आयुष्यं आयुषे हितं जीवनवर्द्ध नं कर्म्मकरवानि। तद्यथा नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे नाभ्यां दक्षिणे कर्णे ५८
45 वा इति नियमार्थिकारणेन सप्तमी गंगायां घोष इतिवत्। तेन नाभिसमीपे कर्णसमीपे वा जपः। अग्निरायुष्मानित्यादि
का मंत्रान् त्रिरूपतिर्वा वारानुपांशु पठति। अग्निमामक्षमदेवत्रापिपितृयज्ञसमुद्रइत्युक्तं आयुषमितिवा ततः आयु
ष्यं जमदग्नेरित्यादिना त्र्यायुषं त्र्यायुषमित्यंतेन मंत्रेण तथैव विज्ञेपालिः इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेपि क्रियते मेधाजन
46 नं त्वमुख्यकालातिक्रमान्निवर्त्तते। घृतं वेवायमप्रतिलहयं तिष्ठनं वेवात्रुवा पयंतीति जातमात्रस्य कुमारस्य स्कन्ध्यामेधाज

नतोपदेशात्॥३॥ मय दि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत्॥३॥ सः पिता यदीच्छेत् अयं कुमारः सर्वं संपूर्णमायुः जीवितं इयात्
प्राप्नुयात् इति एवं तदा वात्सप्रेण वक्ष्यमाणेन नालं दतेन द्वितीयेनानुवाकेन एनं कुमारं अभिसमंततः सर्वं शमी नमालभेत। तत्र विशेषमाह
दिवस्परी त्येतस्यानुवाकस्यो त्तमा भूवं प निशिलासा द्वि दिवस्परीत्यादिको द्वादशवर्गोनुवाको वात्सप्रः एतस्य त्तमां ऋचं द्वादशी। अग्नावा
ग्निनित्येतामृचं पनिशिलानादि बृहस्पतिनां पनित्य घए एकादश भिः अभिमृशेदित्यर्थः। प्रतिदिशं पंच ब्राह्मणान वस्थाप्य ब्रूयादिम
मनुप्राणिनेति पूर्वो ब्रूयात् प्राणेनेति व्यानेनेति द क्षिणो पानेत्यपर उदानेत्युत्तरः समानेनिपंचम उपरिष्टाद्वेक्षमाणो ब्रूया
त्स्वयं वा कुर्यादनुप तिक्रामम विघमानेषु इत्येतं सूत्रं। कुमारस्य प्रतिदिशं दिविधि दिशि वतस्थेषु दिक्क्रमाद्या दिवमवा
चपयथाक्रमं पंच ब्राह्मणान् अवस्थाप्य सन्निवेशक्रमात्ता भिमुखान्ब्रूयात् एतान्प्रति। किं इमम नुप्राणिनाइमं कुमारं अनुप्राणिन
चबुलक्ष्मी कृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रेष। ततो प्रेषिता ब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेण प्राणेइ निक्रमानं लक्ष्मीकृत्य पूर्वो ब्रूयात्॥ व्यानेति
दक्षिणो ब्राह्मणः। अप नेति पश्चिमः। उदानेत्युत्तरः। समानेनिपंचम उपरिष्टाद्दक्षमवेक्षमाणः॥ अविद्यमानेषु अमसु ब्राह्मणे

घृथयंवाथयमेवाथयमेवअनुप्राणनंकुर्यात्‌। कथं अनुपनिक्रामं पनिक्राम्य पनिक्राम्य पूर्वादिकां दिशं प्राणेत्यादि अस्मिन्यज्ञे प्रैषा
ज्ञावदः। मयस्मिन्देशेजातोभवतितमभिमंत्रयते। सङ्कमाने यस्मिन्देशे भूभागे उत्पन्नः पततितंदेशं अभिमंत्रयते हस्तेन स्पृशतिवेद
तेभूमिः इत्यादि शमदःशतमित्यंतेनमंत्रेण। अथैनमभि मृशत्यश्मा भवेति। अथ जन्मदेशाभिमंत्रणानंतरंएनं कुमारं पिता। निमृ
शति। समंततःशनैःस्पृशति। अश्माभवेत्यादि नाम्संजीवशरदःशतमित्यंतेनमंत्रेण। अनुपनिक्राममिति एमुलंतं। वा
४७ अभिमर्शनादिएतदभिमर्शनांतंकालव्याप्ति क्रमणिक्रियते संस्कारकर्मद्वारे। अथास्यमातरमभिमंत्रयतेइडासीति ४८
अथ अनंतरंअस्यकुमारस्य जननीमभिमंत्रयते अभिलक्षितफन्यइडासीत्यादिनावीरवतीकदित्यन्तेन। अथास्यैदक्षिण
स्तनं प्रक्षाल्यप्रयच्छतीमंस्तनमितियस्तेस्तनइत्युत्तरमेताभ्यां। अथाभिमंत्रणंकृत्वा अस्याः मातुः दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्यबालायवि
त्वा कुमाराय ददाति इमंस्तनमित्येतयर्चा। ननतरं वामंस्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्तेस्तन इमंस्तनमित्येताभ्यामृग्भ्यां। उद
पात्रंशिरस्तो निदधाति। उदपात्रं जलपूर्णंपात्रं शिरःप्रदेशे कुमारस्यनिदधाति स्थापयति आपोदेवेत्यादिना। अथ ये

त्यंतेनमंत्रेण ह्यसदेशे मृत्तिकाग्निमुपसमाधायोत्थानाश्नं विवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति। ततः पंचगृसंङ्क।
नपूर्वकैर्ह्वासदेशे मृत्तिकागृहस्य मृत्तिकाग्निं स्थापयित्वा ॐ त्थानानरुत्थानां पावकसं विवेलयोः सायंप्रातः फलीकरणमिश्रान्
फलीकरणैस्तंडुलकणमिश्रान्त्युक्तान्सर्षपानग्नावावपति जुहोति द्वश्चाङ्कतीशंडामर्कोडनिश्चा। निखन्न निमिषइति
द्वाभ्यां मंत्राभ्यां आवपनोपदेशाश्होमेतिकर्त व्यतानिवृत्तिः। नमिनिक्रमाद्। यदिक्रमानरुपद्रवकुमालेनप्रच्छाद्योत्तरीयेण
वापितां कश्चाधायजनि। यदिविक्रमानोवालयं हस्तं वालं उपद्रवे रश्चनिमवेश। तदानीं वालं कुमालेन मत्स्यग्रहणेसाधनेन न
दलानेत्तरीयेणवाससाप्रच्छाद्यच्छादपिताश्वं कउश्चेकनिधायपृष्टवा कुकुर्वन्निहत्यादिकंमंत्रवानिमृशामसीत्यंतं मंत्रं उ
पतिजपांतकुमनमस्य सर्वांगमाभिमृशतीति सूत्रार्थः। अथ प्रयोगः। मार्घ्यंतो द्वियं पञ्जद्दशमास्यइत्यनयर्चा अश्वकुनायुणासह
त्यं तयाद्भाङ्ति मुहूर्ति प्रतिं। ततस्त्री समीपेश्वकुन्द्रिशवलंकं भुनेउत्ता घत्रवनैवमा ॐ स नपीवतिनकम्मिंश्चनायतनवऊं।
यूपघनान्त्यंत स्रवनावपत मंत्रेऽपनि। नत्रयदिकुमानरुत्य घततदामात्र पूजा भुदयिक विषय स्रष्छिन्नमालेमधाजेनायु

कु

२ यति.

मं

न१

केन

घयकरोति। तत्रमेधाजननं यथा। अनामिकयांगुल्या सुवर्णेनांतर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं वा कुमारं भूस्त्वयि दधामि
भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीत्यनेन मंत्रेण सकृत्प्राशयति। अथायुष्यं करोतीति यथा। कुमा
रस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्यादिकान् समुद्र आयुष्मानित्यंतान् अष्टौ मंत्रान् त्रिर्जपति। अग्निरायुष्मा
न्वनस्पतीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करो मि सोम आयुष्मान्स ओषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ब्रह्म
४८ आयुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि देवा आयुष्मंतस्तेऽमृतेनायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि ऋ
षय आयुष्मंतस्ते व्रतैरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मं तं करोमि पितर आयुष्मंतस्ते स्वधाभिरायुष्मंतस्तेन त्वायुषायुष्मंतं क
 रोमि। यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषायुष्मंतं करोमि। समुद्र आयुष्मान्स स्रवंतीभिरायुष्मांस्तेन त्वायुषा
युष्मंतं करोमीति। त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति मंत्रं त्रिर्जपति सपिता। यदि कामये
त अयं कुमारः सर्वमायुरियादिति तदा कुमारं दिवस्परि [illegible] विवत्सु नित्यंतेन वात्सप्रसंज्ञकेनानुवाकेन।

२इति

त्रिमृशेत्॥ अथ कुमारस्य पूर्वादिषु वत्सप्सु दिक्षु वत्सो ब्राह्मणान् प्रकल्प मध्ये अवस्थाप्य इममनु प्राणीतेति तान्ब्रूयात्॥ ततः पूर्वदिक्स्थि-
तो ब्राह्मणः कुमारं लक्षीकृत्य प्राणेति। दक्षिणो व्यानेति। पश्चिमस्थः अपानेति। उत्तरः उदानेति। पंचमः समानेति। उपरिष्टाद्वेक्ष-
माणः ब्रूयात्॥ अविद्यमानेषु ब्राह्मणेषु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमाराभिमुखीभूय प्राणेत्यादि पूर्वोक्तं ब्रूयात्॥ अस्मिन्पक्षेन
प्रेक्ष्य। ततो यस्मिन्देशे कुमारो जातो भवति तं देशमभि दते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम्। वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जी-
वेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम् इत्यनेन मं- त्रेणाभिमंत्रयते। अथैनं कुमारस्य मातरमभिमंत्रयते इडासि मैत्रावरुणी
वीरे वीरमजीजनथाः सा त्वं वीरवती भवयास्मान् वीरवतोकरदिति। तेन मंत्रेण। अथ अस्य कुमारस्य मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षा-
ल्य प्रयच्छति इमं स्तनमित्यनया ऋचा। ततस्तस्या वामं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशय इत्येताभ्यामृग्भ्यां। ततः कुमारस्य शिरः
प्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णपात्रं निदधाति स्थापयति। आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ। एवमस्यां सूतिकायां सपुत्रिकायां
जाग्रथेत्यनेन। तदुदपात्रं प्रागुत्थानात्स्थापितमेव तिष्ठति। ततः सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा सूतिकाग्निं स्थापयित्वा

२ हंश्री

सायंप्रातःसंध्याद्वयफलीकरणमिश्राःसर्षपास्तस्मिन्नग्नौहस्तेनजुहोतियावत्सूतिकोत्थानं।कथंशंडामर्कोपवीरःशौंडिकेयउलू
खलःमलिम्लुचोद्रोणाशश्च्यवनोनश्यतादितःस्वाहाइत्येतेनमंत्रेणकामाकृतिं।आलिखन्ननिमिषःकिंवदंतउपश्रुतिः।हर्यक्षःकुंभी
नीशत्रुःपात्रपाणिर्नृमणिर्हन्त्रीमुखःसर्षपारुणश्च्यवनोनश्यतादितःस्वाहाइत्यनेनद्वितीयां।यदिकुमारमुपग्रहोवालग्रहउपद्रवेत्तदा
बे० ४९ तंबालंजालेनोत्तरीयेणवावस्त्रेणप्रच्छाद्यअंकेगृहीत्वापिताजपतिकूर्कुरःसुकूर्कुरःकूर्कुरोबालबंधनः।चेच्चेच्छुनकसृजनमस्ते ४९
४९ स्तुसीसरोलपेतापह्वरतत्सत्यंयत्तेदेवावरमददुस्तत्वंकुमारमेववावृणीथाः।चेच्चेच्छुनकसृजनमस्तेअस्तुसीसरोलपेतापह्व
रतत्सत्यंयत्तेसरमामातासीसरःपिताश्यामशबलौभ्रातरौचेच्चेच्छुनकसृजनमस्तेअस्तुसीसरोलपेतापह्वरेत्यभिमृशति
ननामयतिनरुदतिनहृष्यतिनग्लायतियत्रवयंवदामोयत्रचाभिमृशामसीत्यनेनमंत्रेणपिताकुमारमभिमृशति॥॥दशम्यामुत्थाप्यब्रा
५१ ह्मणान्भोजयित्वापितानामकरोति।प्रसवदिनमारभ्यदशम्यांतिथौसूतिकांसूतिकागृहादुत्थाप्यनामकरणं।गतयाब्राह्मणान्
त्रीन्भोजयित्वाभोजनंकारयित्वापिताअपत्यस्यनामधेयंकरोति।अत्रदशम्यामितिसूतकांतोपलक्षणं।नतस्याश्रयस्यपार्वतिथि

नानिसूतकं तदंतद्दिने सूतकोत्थापनमित्यर्थः । अपरद्दिने च नामकरणं । तथा च गोभिलसूत्रं दशरात्रे व्युष्टे नामकरणमिति । याज्ञवल्क्य
ववनं वा । अहन्येकादशे नामेति नामकरोतीत्युक्तौ । तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह । अन्तस्थं वा ऊष्मान्तं वा घोषवदाद्यं तत्र तस्यैव दीर्घोपि
निष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितं । द्व्यक्षरं चेयस्य तद्व्यक्षरं । क्वचार्यक्षराणि यस्य तत् चतुरक्षरं अनयो
र्विकल्पः । किं वा घोषवदादि घोषवदाद्यक्षरं अ दौ यस्य नाम्नः । तत्र घोषवदादि घोषवन्ति वर्णानि गघङ जझञ डढण द
धनवभमहह इत्येतानि । अन्तस्थं तत्र मध्ये । अन्तर्मध्ये अ न्तस्था यस्य दन्तरं तस्थां अन्तस्था यरलवाः । दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घमक्षरं अ
भिनिष्ठानमवसानं यस्य तद्दीर्घाभिनिष्ठानं । कृतं कृत्प्रत्य[illegible]यान्तं कृतमस्य नामधेयं कुर्यात् । यथा पज्ञानेनेष्टं लोपिनामकृदिति
मनकुर्यात् । न तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात् । स्त्रियानाम्नि विशेषमाह । अयुजाक्षरं अयुजानि विषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्न
म्नि तदयुजाक्षरं च आकारान्तं । आकारो अन्ते यस्य तदाकारान्तं । तद्धितं न तद्धितप्रत्ययान्तं च स्त्रियै । स्त्रिया नाम कुर्यादित्यर्थः । अपि च
शर्म्म ब्राह्मणस्य वर्म्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते शर्म्मेति । क्षत्रियस्य पूर्वोक्तलक्षण

नामांतेवर्म्मेति। वैश्यस्य गुप्तेति पदंकार्यं॥ अथवा ब्राह्मणस्य नाम शर्म्म मंगलप्रतिपादकं कार्यं॥ क्षत्रियस्य वर्म्म शौर्य रक्षा वा प्रतिपा
दकं। वैश्यस्य धनवर्त्ता प्रतिपादकं। शूद्रस्य प्रेष्यत्वा प्रतिपादकं॥ इति सूत्रार्थः॥ ॥ अथ प्रयोगः। सूतकांते द्वितीये दिने नामकरणनि
मित्तकं मातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं विधाय यथा न्यग्रज्ञापनेनैव यं लोऽर्चयेद्वा पिता कुमारस्य दक्षकर्णे नामित्यादिना कोलरुणं नाम करो
ति यथा शिष्टाचारं। देवराजशर्म्मा इत्यादि। चतुर्थे मासे निष्क्रमणिका। कुमारस्य जन्मतश्चतुर्थे मासे निष्क्रमणिका गृहाद्ब
हिर्निष्क्रमणं करोति पिता सूर्यमुदीक्षयति तच्च क्षुरिति। अथ तच्चक्षुर्देवहितमित्यादिना सूर्यस्य दर्शनं दःशतादित्यंतेन मंत्रेण
आपूर्यमाणपक्षे तस्मिन्मालिनं दीक्षयति कुमारं दर्शयति पिता। इति सूत्रार्थः। अथ प्रयोगः। चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजा
भ्युदयिके विधाय माता अंके कृत्वा कुमारं गृहाद्बहिरानीय तच्चक्षुर्देवहितमंत्रेण शिशोः सूर्यस्य दर्शनं पिता कारयति॥ ॥ प्रोष्येत्य
गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत्। प्रोष्य प्रवासादेत्य गृहान् गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठते। कथं पूर्ववत् आहिताग्निप्रवासप्रकरणोक्त
वत्। तद्यथा। गृहा मा बिभीतेत्यादि नाम्यत उपहूता गृहेषु न इत्येतावत्पर्यन्तोऽग्निर्निर्मन्त्र्यः गृहान्प्रपद्य प्रसन्नमायवद् इत्यादिना शंयोर्निर्म

तेनमंत्रेणगृहं प्रविशेत्। केचित्तु सूत्रकारेणगृहोपस्थानमात्रविधानात् मंत्रवत्प्रवेशनं नेष्टं। पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यंगादंगात्संभवसि हृद
यादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति। पुत्रं स्वात्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अंगादंगादित्यादिकं मंत्रं जपति। अथास्य
मूर्द्धानमवजिघ्रति। अथ जपानंतरं अस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः अवजिघ्रति आवानीनं घ्राति केन मंत्रेण प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणावजि
घ्रामि सहस्रायुषामुकशर्मन् जीव शरदः शतमि तमनेन सत्कारा गवां त्वा हिंकारेणेति वत्रिः पुनर्गवां त्वा हिंकारेणावजिघ्रामि
सहस्रायुषामुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मंत्रेणसत्कारं मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति दक्षिणेस्य कर्णे जपति। अ
स्य पुत्रस्य दक्षिणे श्रवणे अस्मे प्रयंधि मघवन्नृजी षिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीरा। स्यथ्व
इंद्र शिप्रिन्निति मंत्रं जपति। अथ सव्ये वामकर्णे इंद्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे। पोषं रयीणामरिष्टिं त
नूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नामित्येतं मंत्रं जपति। स्त्रियेत्तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीं। स्त्रियः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव अवजिघ्र
ति तूष्णीं विना मंत्रेणोपूर्वंकारेण दर्शनजपकर्णजपयो निवृत्तिः॥ ॥ षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं। जन्मनः षष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं

५४

कर्म्म कुर्य्यात्॥ स्थालीपाकं श्रपयित्वाघ्न्यामावैश्वाघ्याहुती जुहोति। अन्नप्राशनस्येति कर्त्तव्यता। विशेषमाह। स्थालीपाके वक्ष्यं यथा।
विधि श्रपयित्वाऽऽज्यभागावाज्येनागो हुत्वाद्वे आहुती जुहोति। देवीं वाचमित्यादि वाजोनो अद्येति च द्वितीयं। इत्यर्थं सूत्रं। आज्येन देवीं
वाचमित्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात्। इदं वाचे नित्यागं विधाय्या स्वकारात्। पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यां तेवाजो नः यथा देवीं
वाचमिति वाजो नो अद्येति च द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयां। माघाहुतिं कुर्यात्। इदं वाचे वाजो अग्नेतिन्यागं कुर्यात्॥ स्थालीपाकस्य जुहोति।
५१ स्थालीपाकस्य वृतः प्राणेनान्नमशीयेत्यादिभि थतु निम्नैर्ऋचत च आहुती जुहोति। ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तं विधाय। ५१
सर्वान्नसान्सर्वं सर्वमन्नमेकतो उद्धृत्याथैनं प्राशयेत्। हंते निवाहं तकारं मनुष्या इति श्रुतेः। सर्वान्नम आदी रसान् सर्वम
नं भक्तो ऽपल घ्रपयेत्वाग्घ्यादिपकतो उद्धृत्य पकतो उद्धृत्येत्यव विसर्जनीय लोपे पि पुनः संधिनार्षः। एकतः एकस्मिन्पात्रे उद्धृत्य कुर्वी
अथानंतरं एनं कुमारं प्राशयेत्। तूष्णीं मंत्रवर्जितं हंते तिवा मंत्रेणा मंत्रं कुर्वन्। हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः। हंतकारं मनुष्या उपजीवं
तीइति श्रवणात्। ब्राह्मणभोजनं द्वाऽपामा ऽसेनवा वसमानका मकस्य पिंजलमांसं सेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यैर्जवनकामस्य कृकषायाश्च

युःकामस्याघाव्रह्मवर्चसकामस्यत्सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्यायवा। अत्रक्रमेणफलमाह। मानद्वाघौः पक्तिएपाः मासेनप्राशयेत्। यदि
दे क्रमाँन्नादः स्यादितिकामयेततदा। कपिंजलमांसंप्राशयेत्। कपिंजलः करंडुवमेतिवामयूनेवाकेविरतितित्तिरोवेति। यदिक्रमानो
जवनः शीघ्रगामीस्यात्तदायथासंभवंमत्स्यान्प्राशयेत्। यदिः क्रमानःदीर्घायुः स्यादितिकामयेततदाक्रमानस्यप्राशनकाम
यितव्यंजवनि। कस्यापितुः कथमृतस्यवावक्ष
मन्नाद्यकामस्यकपिंजलमांसेनएवमुक्तंतन्न।
मीसंप्राशयेत्। यदिक्रमानोन्नादः स्यादिति
सनकामस्यवावः प्रसानिधिक्रत्वंकामयतेइतिवाक्यप्रसानकामः। तस्यएव
अयमर्थः। यदिक्रमानस्यश्रेयंवाभ्रीस्यादितिकामयेततदा मलद्वस्या
कामयेततदाकपिंजलमांसंप्राशयेत्। कपिंजलः करंडुवामेतिवामयूरोवा
काविरितित्तिरोवेति। यदिक्रमानोजवनः शीघ्रगामीस्यात्तदायथासंभवंमत्स्यान्प्राशयेत्। यदिक्रमानोदीर्घायुः स्यादितिकामये
तर्हि। तदाकृकषायांमांसंप्राशयेत्। यदिक्रमानोब्रह्मवर्चसीस्यात् इतिकामयेत। तदाअघामांसंप्राशयेत्। यदिवाक्रमानो
दीनिब्रह्मवर्चसान्नानिक्रमानस्यभवंविति कामयेततदाभानद्वाज्पादीनामाद्यन्नानांसर्वाणि मांसानिक्रमेणप्राशयेत्। अ

५२ न्नपर्यायवा। अन्नपतिपाद्या वा अन्नवदेकीकृत्य प्राशये दित्यर्थः। अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्षपदं। ततो ब्राह्मणभोजनं ततो ब्राह्म
णेभ्यो जनम्। ततः कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यं। अत्र काण्डोपनिसमाप्ति द्विजक्रिया। यथा कात्यायनसूत्रे अन्वा
यपतिसमाप्तौ उपस्पृशेदप उपस्पृशेदप इति सूत्रार्थः॥ ॥ अथ प्रयोगः। कुमारस्य षष्ठमासे वंदनानि शुक्लपक्षे शुभे दिने मातृपूजापूर्व
कं नान्दीमुखं श्राद्धं विधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौ किकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं विदध्यात्। अत्र आज्ये
न देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो व दन्ति सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा इति प्रथमां इ ५२
दं वाचे इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्यनया त्रैवाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ। अन्नभिः कल्पयाति वाजो दि
मास सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयं स्वाहा इति द्वितीयां। इदं वाचे वाजाय चेति त्यागं कुर्यात्। अथ स्थालीपाकेन चतस्र
आहुतीर्जुहोति। तद्यथा। प्राणेनान्नमशीय स्वाहा। इदं प्राणाय। अपानेन गन्धानशीय स्वाहा। इदमपानाय। चक्षुषा रूपाण्यशीय
स्वाहा। इदं चक्षुषे। श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा। इदं श्रोत्राय। ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं कृत्वा महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यान्तं नवाहु

तो॰ नाद्येनकृत्वासंप्रवप्राशनंदक्षिणादानान्तंकृत्वा। सर्वाण्यन्नसान्यसर्वेषान्नंएकस्मिन्पात्रेसमुद्धृत्यसकृदेवकुमारंतदन्नंप्राशयेत्।
हन्तेनिवामंत्रेण। सयदिकुमारस्यवाग्मिच्छेत्तदाभरद्वाजस्यमांसंप्राशयेत्। यद्यन्नाद्यंकामयेत्तेनतदाकपिञ्जलमांसं। यदिजव
नत्वंतदामत्स्यमांसं। यदिदीर्घायुष्ट्वंतदाकृकषायाःमांसं। यदिब्रह्मवर्च्चसंतदाआघामांसं। यदिसर्वकामस्तदासर्वाणिमांसानिक्रमेण
प्राशयेत्। एकीकृत्यवा। अस्यकर्मणःसमृद्ध्यर्थं ब्राह्मणमेकंभोजयिष्य इतिसंकल्प्यब्राह्मणंभोजयेत्। इत्यन्नप्राशनं॥
इत्यग्निहोत्रीहरिहरविरचितायांपारस्करगृ सूत्रव्याख्यानपद्धतिकायांप्रयोगपद्धतौप्रथमःकाण्डःसमाप्तः॥
६९ अथचूडाकरणं। शाखीतिवर्णसूत्रयति। सांव त्सरिकस्यचूडाकरणंतृतीयेवाप्रतिहते। संवत्सरंअग्नेःअतिक्रान्तःसांवत्सरि
कःतस्यकुमारस्यचूडाकरणंचूडाकर्मक्रियेत। तृतीयेवासंवत्सरेअप्रतिहतेअल्पावशिष्टे। यथामंगलंवासर्वेषांशाखायद्वायथाम
गलंयथा। कुलाचारानुगतंकर्मभवति। यस्यकुलेसांवत्सरिकस्यचूडाकर्मक्रियतेतस्यसांवत्सरिकस्या। यस्यतृतीयेतस्यतदा। इति
व्यवस्थया। यस्यकुलेनास्तिनियमः तस्ययदृच्छयाविकल्पः। अन्येतुयथामंगलशब्देनधर्म्मशास्त्रोक्तविहितकालाःतेपल

॰गमाङ्क। अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः षोडशवर्षस्य केशान्तः। षोडशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य सप्तदशे वर्षे के
शान्तः केशान्ताख्यः संस्कारो भवति। अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोन्यथा तथापि केशान्तस्य कालविकल्पाभावात् चूडाकरणे एव कालवि
कल्पदर्शनहेतोः यथामंगलं वा सर्वेषां इति सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति निष्पायायात्रा ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता
कुमारमादायाप्लाव्याहतेन वाससी परिधाप्याङ्कु आधायाग्नेः पश्चादग्नेरुपविशति। एवं कालमभिधाय कर्म्माभिधत्ते चूडाकर
णे गतयात्रीन् ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हं आदाय गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहतेन वे
५३ सकृद्धौतेन वाससी द्वे वस्त्रे परिधाप्य परिहितेका नयित्वा अग्नेरीपान्तिकेन अंके उत्संगे आधाय स्थापयित्वा अहतेन वे ५३
ष्टनेन अग्नेः पश्चिमतः उपविशति आज्यभागौ अन्वारब्ध आज्याहुती हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिंचति ततः उष्णाम्बुः उ
ष्णयोरुपस्पृष्टः आज्याहुतीः आघारादिस्विष्टकृदन्ता अष्टौ हुत्वा संस्रव प्राशनान्ते शीतासु अप्सु उष्णा आपः आसिंचति प्र
पतिवद्यमाणमंत्रेण अन्वारब्धग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमो नियम्यते उष्णेन वाय उदकेनेहि इति केशान् वपति केशश्म

रित्वतिवकेशान्तो। केशान्ते पुनः शुक्लेन वायव्यकेनेध्य दिनके शश्मश्रुवपतीति विशेषः। अथ यात्र नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा प्राश्नाति।
अथ यत्र ष्ठो दकसेचनं तत्र नं यत्र आद्यप्सु नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा पिण्डं प्राश्नाति अप्सु क्षेपणं प्रक्षिपति। ततश्चादाय दक्षिणां
गोदानमुंदति सवित्राप्रसूता इति। ततश्चात्या अङ्गुष्ठलुकेन केशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं केश
समूहं उंदति क्लेदयति। आर्द्रीकरोतीत्यर्थः। के नमंत्रेण सवित्राप्रसूतेत्यादिना दीर्घायुत्वाय वर्चसे इत्यनेनाग्रेण पाशल
ल्पा विनीयत्रीणि कुशानत्रुणोत्पन्नर्द्धापाल्याप ष्ठूनि। त्रेण्या त्रिश्वेतया सलल्या शल्यककंटकेन विनीय पृथक्पृथक्कल्प
पूर्वदिनाधिवासितां केशलतिकां तस्या अग्र मर्ध्यश्चान्नात्रीणि त्रिसंख्याकानि कुशतत्रुणा निदर्भपत्राणि दधाति विधाम
यति ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण। शिवानाम तिलादक्षुनमादाय निवर्त्त्यामीति प्रवपति। ततः शिवो नामेत्यनेन मंत्रेण लोहक्षुरं नि
अपनिश्चितमायसं क्षुरं आदाय गृहीत्वा दक्षिणकेन निवर्त्तयामीत्यनेन मंत्रेण प्रेषति। तं क्षुरं कुशानत्रुणान्यपि निदधाति उ
पसर्गोगाधार्म्मवर्धो वल। दन्यत्र नीयतइति निपाययात्क्रियाक्तूनामनेकार्थत्वा द्येनत्र अपूर्वी वियति तिरति निधानार्थः छेदनार्थत्वेउ

नमन्त्रविहितप्रच्छेदनमनर्थकं प्रसज्येत। येनावपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान्॥ तेनब्रह्मणोवपतेदमस्यायुष्यंजरदष्टि
र्यथासदिति सकेशानिप्रच्छिद्यानडुहेगोमयपिण्डेप्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे। येनावापदितिमन्त्रेणकेशसहितानिकुशतरुणानि प्रच्छिद्यस
डयित्वाग्रेउत्तरतो भूभागेध्रियमाणेस्थाप्यमानेऽनडुहआकर्षणेगोमयपिण्डेगोशकृत्पिण्डेप्रास्यतिप्रक्षिपति। पर्वच्छिन्नपर्वत्वंह्लो। एवमु
54
नप्रकारेणद्भिःद्विर्वामंत्रंदनादिगोमयपिण्डनिधा नाग्रंहृष्ठोमंत्रवदितिंकुर्यात्। इतनयोस्वोदनादिइतनयोः पश्चिमोत्रनयोः गो
५८ दानयोःउंदनादि[illegible]दनप्रच्छनिकर्मविकमासह मंत्रकोद्विमंत्रकोभवति। अथपश्चात्र्यायुषमिति। त्र्यायुषमितिगोदानस्यप्रति ५८
उंदनादिप्रच्छेदनानन्तरंपश्चाऊदानेविशेषमा हात्र्यायुषमिति। त्र्यायुषंजमदग्नेरित्याहितामंत्रेणसकेशानिकुशतरुणानि
सकृत्प्रच्छिद्यतूष्णीद्भिःप्रच्छिद्यगोमयपिण्डेप्रास्यति। अथोत्तमनः। अथानन्तरंकत्रनतगोदानेउंदनादिगोमयपिण्डनिधानान्तेविशेषमाह।
येनभूरिश्चरादिवंज्योक्चपश्चाद्धिसूर्यमितिमन्त्रेणसकृत्सकेशानां कुशतरुणानांप्रच्छेदनं। त्रिःक्षुरेणशिरःप्रदक्षिणंपरिहरतिसमूलं केशान्ते।
त्रिरुत्तो वामस्कुरेणशिरःमूर्द्धानंप्रदक्षिणं यथाभवतितथापरिहरति। शिरसःसमन्तात्प्रदक्षिणंक्षुरंभ्रमयतीत्यर्थः। तत्रमंत्रमाह

यजुर्वेदे त्वादिमास्यायुः प्रमोषीरिति पश्चात् केशान्तेवप्तु खमिति पदं प्रक्षिपेन्मंत्रेणावपेत् ततो निरद्भिः शिरः समुद्यनात् पिता यजुर्मंत्रमनु
त्वा ज्ञुः एवं पनिवपेत्। तानि शीतेनाम्ना निरद्भिः ज्ञमालस्य शिरः समुद्यश्चाईं विघायनात् पिता यज्ञो नक्षत्रे ज्ञातिविशेषाय यजुर्मं प्रज्ञु एवं
पनिवपेत्पनेन मंत्रेण प्रयच्छति यथा मंगलं केशशेषकरणं केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणं। यथा मंगलमि
गलकुलाचानव्यवस्था मननिक्रम्पलवनिकु लावानांश्च वज्जघा। नघथा लोगाक्तिः तृतीयस्य वर्षस्य कूयिष्टेगाले चूडां कारय
शद्दक्षिणतः कंबुज्जावसिष्ठानां उभयतोत्रिकक श्यपानां। मुंडाभृगवः। पंचचूडा अंगिरसः वाजिमेके मंगलार्थं शिखिनो न्यइ
ति अनुगुप्तमेतच्छंसकेशं गोमयपिण्डं निधा यगोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा। अनुप्रमाच्छेप नं गोमयपिण्डं सकेशं केशसंहि
तं निधायस्यापयित्वा गोष्ठेगवां व्रजे पल्वले अल्पोदके समसितदूकान्ते वा उदकस्य समीपे वा। आचार्याय वरं ददाति। ख्यकीयाय आचार्या
य वरं आनापामिलाषितं द्रव्यं ददाति कर्म्मकर्त्रे पित्रादिः गां केशान्तेनो केशान्तकर्म्मणि संस्कार्यस्य आचार्याय गां ददाति। सेव संवत्स
रवर्यं। केशान्तकर्म्मानन्तरं संवत्सरं यावत् ब्रह्मचर्यं नियमः वेद्धा द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः। केशान्तानन्तरं यावज्जीवमवपनं वा। वि

हितवपनव्रतिनेकेण। विहितवपनं वा। गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ। आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतं। तथा वपनं चानुमा
विनां प्रेतकनीयसां वपनं। तथा मुंडनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयां। नैमिषं पुष्करं गयां मि
तिपाठश्चानां प्रयागे वपनं कुर्यात् गयायां पिंडपातनं। दानं दद्यात् कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत्। इत्यादि वचनानि वयः प्रतिपादितानि मि
मेषु। अत्र गर्भाधानादिषु विवाहपर्यन्तेषु संस्कार कर्मसु मुख्यत्वेन पितैव कर्ता। तदभावे सन्निहितोन्यः। यथा स्मरणं। अपि
५५ तृत्यः। पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु। पिंडानोढा हनान्तेषां तस्याभावे पितृक्रमात्। एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूड। कर ५५
णान्तानि मंत्ररहितानि स्त्रीणामपि कुर्यात्। यथाह याज्ञवल्क्यः। तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकः। इति। तथा शू
द्रस्य यथाह यमः। शूद्रोप्येवं विधः कार्यो विना मंत्रेण संस्कृतः। न केनचित् समसृजत् छंदसा तं प्रजापतिः। एवं विधः गर्भाधानादि चूड।
करणान्तः संस्कारो वैजिकगार्भिकपापशून्यः विना मंत्रेण स्त्रीयत्नः शूद्रस्य कृतमेनापि छंदसा वेदेन समसृजत् समयोजयत्। तत
था ब्रह्मपुराणे। विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोपि लभते सदा। मात्रशब्देन विहितेन संस्कारनिवृत्तिः। यथा ब्रह्मपुराणे च वचनात् पी

शूद्रस्यार्त्तीधानापुंसवनसीमन्तजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः नव संस्कारा विहितास्तेवशूद्रस्त्री
इतरेषां निवृत्तिः। प्रसंगादनुपनीतधर्मा लिख्यन्ते। मनुः। नाग्निं शुश्रूषेत्कर्म किंचिदामौंजिबंधनात्। नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मस्व
धानिनयनादृते। शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते। वृद्धशातातपः। प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः। कुमारस्तुस
विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबंधनम्। शिशोरन्नप्राशनं प्राक्के बालस्यावमनं स्मृतं। रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके। गौतमः।
प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः। नित्यं मद्यं ब्राह्मणोनुपनीतोपि वर्जयेत्तुच्छिष्टादावप्रयतानस्तु। मद्यपानकवर्जी
ब्राह्मणैमातापित्रोर्नयोच्छिष्टं बालो भुंजन्न दोषभा स्त्रीसंस्कारप्रयोजनं वस्तूत्पन्नेनोक्तं। यथाह याज्ञवल्क्यः एवमेनः शमं या
ति बीजगर्भसमुद्भवं। अंगिराः चित्रकर्मयथानेकैरंगैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः। मनुः। गार्भैर्होमै
र्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबंधनैः। बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते। हारीतः। गर्भाधानवत्पुंसो ब्रह्मगर्भं संसादयति पुंसव
नात्पुंसीकरोति फलस्नपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति। जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं च

मौ: २

डाकरणेनषष्ठं स्नानेन पंचमं एतैरष्टाभिर्गर्भसंस्कारैर्गर्भोपघातात्पूतो भवति। उपनयनाद्यैर्द्विजातिस्त्रव्रतैश्चाष्टाभिः छन्दसा

मितो ब्राह्मणः परं पात्रं देवपितॄणां भवति। छन्दसामायतनं च मन्त्रः। तत्र ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यानां च त्रिर्गर्भाधान पुंसवन सीम

न्तोन्नयन जातकर्म नामकरण निष्क्रमणान्नप्राशन चूडोपनयनवद्वा विवेकव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानां य

ज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेते षां चाष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी इति पाकयज्ञ ५६

५६ संस्थाः। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चा तुर्मास्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणी इति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः।

अग्निष्टोमात्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽति रात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः। हानीत॥

द्विविध एव संस्कारो भवति। ब्राह्मो दैवश्च। गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमाश्चेति दैवः। ब्राह्मसंस्कार

संस्कृत ऋषीणां समानतां सलोकतां सायुज्यतां गच्छति। दैवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां सलोकतां

तां सायुज्यतां गच्छतीत्यलमतिप्रसंगेनेति सूत्रार्थः॥ छ॥ अथ प्रयोगः। तत्र सविसमविकल्पकृतीयवावर्षभूयिष्ठेगानेक्रमम

चूडाकरणाख्यंकर्म्मकुर्यात्॥ कुलधर्म्मव्यवस्थयावा॥ दैवयोगात्कृष्णोक्तकालात्। नेत्स्मृत्यन्तरोक्तान्यतमकाले मातृपूजामाभ्यु
दयिकंचकृत्वाब्राह्मणत्रयंभोजयित्वाबहिःशालायांपतिसमूहनादिनिर्वर्त्यसंस्कृत्यलौकिकाग्निंस्थापयेत्॥ अथमाताकु
मारमादायस्नापयित्वावाससीयुगंपरिधाप्यउत्संगेनिधायअग्नेःपश्चिमतउपविशति। ततोब्रह्मोपवेशनादिआज्यभागान्ते
विशेषः। तंडुलवर्जमासादनीउपकल्पनीया। निवशीतोदकमुष्णोदकंनवनीतघृतदधिपिंडानामेकतमंत्र्येणीशलली
त्रीणित्रीणिकुशतरुणानिपृथक्बद्धानिनव। ताम्रपनिष्कृतआयसक्षुरःगोमयपिंडंन। पिनस्मेति ततःपवित्रकरणा
दिपर्युक्षणान्तंआघारादिस्विष्टकृदन्तंचतुर्दश। कृत्वेदमंविधायस्थित्वाप्राश्यपूर्णपात्रवरयोरन्यतरंब्रह्मणेदद्यात्॥ ततः
शीतास्वुष्णाआपःसिंचेत्उष्णेनवायउदकेनैधिकेशाव्यपत्यननमंत्रेण। अत्रउष्णोदकमिश्रितशीतोदकेनपकल्पितं
नवनीतादिअन्यतमंपिण्डंप्रक्षिपति तदुदकमादायसवित्राप्रसूतादैव्याआपउंदन्तुतेतनूं। दीर्घायुत्वायवर्चसइत्यनेनमंत्रेणदक्षि
णंगोदानमुंदति। ततस्त्रीण्येवशलल्याकेशान्विनीय ॐ ओषधेत्रायस्वैनमितिमंत्रेणकुशतरुणान्यन्तर्धाय। शिवोनामासिस्वधितिस्तेपि

तानमश्चेअश्रुमामाहिंसीनिस्युपकल्पितं क्षुरमादाय कुशान्तृणान्तर्हितिक्षुकेशे पुनिवर्त्तयाम्यायुषेन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय
सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेत्यनेन मंत्रेण क्षुरमभिनिदधाति। येनावपत्सविता क्षुरेणासोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वाश्च तेनब्रह्माणोवपतेद
मस्यायुष्यं जरदृष्टिर्यथासदित्यनेन मंत्रेण सकेशानि कुशतृणानि प्रछिद्य। आनडुहगोमयपिंडे न्यस्ततो ध्रियमाणे प्रक्षिपति। एवमे
57 वापरं वा नद्धयंदनकेशाविनयन्कुशात्तृणा न्तर्हितं क्षुराभिनिधान सकेशकुशतृणप्रछेदनगोमयपिण्डप्रासनानि त्रि
र्हीकुर्यात्। तथा पश्चिमात्तनयोर्गोदानयो॰ एवमेव सकृत्समंत्रकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः। पश्चिमगोदाने त्र्यायु ५०
५० षं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायु षं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति छेदनम्। उत्तरगोदाने। येन भूनिश्चनाद्दिवं ज्योक्च प
श्चाद्धि सूर्यम्। तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इत्यनेन मंत्रेण छेदनं। अन्यत्सर्वं पूर्ववदनाग्निगोमयपिण्ड
प्राशनान्तं समानम्। ततो यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वा वपति केशांश्छिन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीरित्यनेन मंत्रेण शिरस्तः
समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीं ततो नापितेनेवोदकेन समस्तं शिरआर्द्रमापाद्य अक्षुण्वं पनि वपत्यनेन मंत्रेण ना

तायकुशं समर्प्पयन्ति। सवनापितः केशवपनं कुर्व्वन्तु यथोक्तं केशशेषकरणं कनानि ततः सकेशं गोमयपिण्डं अनुगुप्तं पल्लुलगोष्ठे वा।
उदकान्ते वा निधाय चूडाकरणकर्त्ता आचार्याय वरं ददाति। केशान्तेपि षोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे इयमेव चूडाकरणोक्ता इतिक
र्त्तव्यता। एतावांश्च विशेषः उष्णोदकासेकमंत्रे उष्णेन वायउदकेनैधि इति केशश्मश्रु वप। तथा क्षुरपनिहरणे मुखमहिंनं शि
नः प्रहिंसति। प्रहिहरणमंत्रे वयक्षुरेण मक्षुहासि तत्पादिमात्स्यायुः प्रमोषी मुखस्य। तथायस्य केशान्तः संख्यावायीयगां ददा
ति संवत्सरं वा द्वादशमात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा अ सवयं कुर्नानि। शक्त्यपेक्षया विकल्पः। तथा केशान्ताद् ऊर्ध्वं शास्त्री यवसंपति
नेकाणयावज्जीवमवपनं। शास्त्रीयवपनं च॥ ॥ x अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा अष्टाववर्षाणि अतीतानि यस्य असौ
अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तमं उपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्कुर्यात्। गर्भाष्टमे वा गर्भः अष्टमो येषां तानि गर्भाष्टमानि ते
षु वा उपनयेत्। ततश्च जन्मतो नवमे अष्टमे वा उपनयेदित्यर्थः। एकादशवर्षं राजन्यं एकादशवर्षाण्यतीतानि यस्य असौ एकादशव
र्षस्तं। जन्मतो द्वादशे इत्यर्थः। राजन्यं क्षत्रियं उपनयेदित्यनुषज्यते। द्वादशवर्षं वैश्यं। द्वादशवर्षाण्यतीतानि यस्य स तथा तं ज

न्नात स्त्रयोदशवैश्यमुपनयेत्। यथामंगलं वा सर्वेषामापत्तान्नमाह। अथवा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यथामंगलं यथाकुलधर्म्मं। यद्वा
यथामंगलशब्देनस्मृत्यन्तरोक्तपंचवर्षादिकालसंग्रहः। यथाह मनुः। ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे। राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्य
स्येहार्थिनोष्टमे। आपञ्चवापि। अथ काम्यानि। सप्तमे ब्रह्मवर्च्चसकामं अष्टमे आयुःकामं नवमे तेजस्कामं दशमे अन्नाद्यकामं एकाद
58 शे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत्। तथा वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं। गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्रा
ह्मण आत्मानमुपनाययेत्। एकादशे क्षत्रियो ग्री ष्मे द्वादशे वैश्यो वर्षासु इत्यपूर्वविनिशानात्। एवमुपनयनकालमभिधायेदा ५८
५८ नीकर्म्माह। ब्राह्मणान्भोजयेत् तं च ब्राह्मणो भो जयेत्। आशयेद्वा तं च कुमारं वपनानन्तरं आशयेदित्येके। न पानं जपेत्।
पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयन्ति। पुनः सर्वतः उप्तं मुंडितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिराः तमलंकृतं यथासंभवं वस्त्रभूषणानि मि भिर्नेत्रैः कुं
डलाद्यलंकरणैश्च आनयन्ति आचार्यपुरुषाः आचार्यसमीपं। आचार्यलक्षणं यमेनोक्तं मान्यव। क्रष्टनिमाद्द्रष्टः सर्वभूतदयाप
रः। आग्निको वेदनिरतश्च भिक्षाचार्यजितेन्द्रियवेदाध्ययनसंपन्नाष्टनिमा जितेन्द्रियः। नयाजयेद्व्रतिहीनं शृणुयाद्वननं गुरुमाप

याद्ग्नेनवस्थाप्यब्रह्मचर्यमागामितिवाचयति। ततआचार्यः माणवकं अग्नेः पश्चिमतआत्मनो दक्षिणतः अवस्थाप्य अवस्थितं
छद्या। ब्रह्मचार्यमागामितिब्रूहीतिप्रैषमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामितिवाचयति। ब्रह्मचार्यसानीतिवा ब्रह्मचर्यसानीत्याचार्यो
माणवकंप्रेषयतिप्रेषितश्चमाणवकः ब्रह्मचार्यसानीतिवदेत्। अथनंवासः परिधापयतियेनेन्द्रायबृहस्पतीत्यादिवर्षसित्यन्तं। अथ
वाचनानन्तरंपुनःकुमारंआचार्यःवक्ष्यमाण लक्षणंशाणंदिवासःपरिधापयतिपरिहितंकामयति। येनेन्द्रायेत्यादि
मंत्रंपठित्वा। मेखलांबध्नीते। ततःमेखलांमौञ्ज्या दिकांवक्ष्यमाणलक्षणांबध्नीते। कटिप्रदेशेदृढनांप्रवनसंख्यंत्रिःपरियुनी
प्रादक्षिण्येनपरिवेष्टयति। इयंदुरुक्तं इत्यादि नामेखलयमित्यन्तेनमंत्रेणमाणवकपठितेन। युवासुवासाइत्यादिव
यत्नइत्यंतेनवामंत्रेण। तूष्णींवा। तूष्णींवामेखलांबध्नीते। अत्रयद्यपिसूत्रकारेणयज्ञोपवीतधारणंनसूत्रितंतथापिएकवस्त्रा। अ
वीनावीतिनइतिप्रेतोदकदानेप्रावीता विवीतिवचविधानात्शदंडाजिनोपवीतानिमेखलांचेवधारयेत्इतियाज्ञवल्क्येनब्रह्मचा
रिणः उपवीतधारणस्मरणात्तथासदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनवा विशिखोव्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमिति छं

ऽगापनि शिष्टेकात्यायनेनसामान्यतः सर्व्वाश्रमिणांसदायज्ञोपवीतधारणमस्मन्नणाध्या यज्ञोपवीतमभवणंतावदुपनयनप्रभृति
प्राप्तंनद्यक्तत्रकार्त्तव्यामित्यसनापस्तायांश्रोवित्यान्मेखलाबंधनानन्तरंमुज्यते। एतद्देवाकर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितनेणुद्दी
क्षितप्रभृतयः। एवमग्रंथयज्ञोपवीतधारणमित्राविसनेलिखितवन्तः। तद्वसर्वकिम्मोङ्गत्वान्मन्त्रवधुज्यतइतिमंत्रमपिलिखितवन्तः
59 ननात्रयज्ञोपवीतंपरमंपवित्रंप्रजापतेर्य त्सहजंपुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यंप्रतिमुंचशुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तुतेजइति
माणवकपठितेनमंत्रेणोपवीतंपरिधापय ति। अथकृष्णमेणेयमजिनमुत्तरीयंकरोति। दंडंप्रयच्छतितंप्रतिगृह्णा ५८
तियोमेदण्डइति। आचार्योमाणवकायवस्त्र माणोलक्षणंदण्डंप्रयच्छति माणवकश्चतंदण्डंयोमेदण्डइत्यादिनाब्रह्म
५६ वर्षसिद्धत्यनेनमंत्रेणप्रतिगृह्णाति। दीक्षावर्द्धकोदीर्घसत्रमुपनीतिबन्धनात्। एकेआचार्याः दीक्षावद्दीक्षायांयथादण्डप्रदानंसो
मतयच्छन्ति। तत्रऊर्द्ध्वश्रयस्वबनस्पतइत्यादिनाऽस्याहवइत्यनेनमंत्रेणयजमानोदण्डमुच्छ्रयति। तद्वदत्रब्रह्मचारीकेनहेतुना।
दीर्घसत्रंवाएषउपैतियोब्रह्मचर्यमुपैतीत्यानम्पब्रह्मचर्यस्यदीर्घसत्रसंपत्तिप्रतिपादनात्। अथास्याञ्जलिनाञ्जलिपूर

यत्यापोहिष्ठेतितिसृभिः। अथदण्डप्रदानानन्तरमाचार्यः अस्यमाणवकस्यअञ्जलिस्थाः जिनाद्भिः आपोहिष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृ-
भिर्ऋग्भिः पूरयति। अथैनं सूर्यमुदीक्षयतितच्चक्षुरिति। अथानन्तरमेनंमाणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवंप्रेष्य सूर्यमादित्यमुदीक्ष-
यतिअवलोकनकारयति। सवप्रेषितः तच्चक्षुरित्यादिना सूर्यस्वशरदः शतादित्यनेनमंत्रेणसूर्यमुदीक्षते। अथास्यदक्षिणांसे
समाधिहृदयमालभतेममव्रतेनदइति। अथसूर्य | दर्शनानन्तरमाचार्योस्यमाणवकस्यदक्षिणांसंसमधिदक्षिणस्कंधस्या
पतिष्ठंदक्षिणहस्तंनीत्वाहृदयंवक्षःममव्रते | तइत्यादिनाबृहस्पतिष्ठानियुनक्तुमह्यमित्यनेनमंत्रेण आलभतेस्पृ
शति। अथास्यदक्षिणहस्तंगृहीत्वाहकोनामा | सीति। अथ हृदयालम्भनानन्तरमाचार्यः अस्यमाणवकस्यस्वकीयेनद
क्षिणहस्तेनदक्षिणहस्तंगृहीत्वा हेबटो कोनामासिइत्याहब्रवीति। असावहंभो ३ इति प्रत्याह। एवंपृष्टोमाणवकः असौअहं
कशर्म्माहंभो ३ इतिप्रत्याह। प्रतिवचनंधारं अथैनमाहकस्यब्रह्मचार्यसीतिप्रवदतइत्युच्यमानेइन्द्रस्यब्रह्मचार्यस्यग्निराचा-
र्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति। अथप्रतिवचनानन्तरंआचार्यःपुनर्माणवकंकस्यब्रह्मचार्यसीत्याहपृच्छति। भवतइतिमा-

णवकेन। व्यमानोऽइंद्रस्यवज्रस्त्वमाचार्यस्याग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवअमुकशर्म्मन्निति पठति। अथैनंभूतेभ्यः परिददाति। अथानुक्र
मणंक्रमाणं त्वाचार्यो भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परिरक्षितुं ददाति प्रयच्छति। तत्रमंत्रः प्रजापतये त्वेत्यादिरनिष्टादुल्पन्तः॥ अ
प्रदक्षिणामग्निं पर्यीत्योपविशति। एवं वस्त्रदानादिनिराचार्यणासंस्कृतो माणवक अग्निं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पर्यीत्य पतिक
मपरयादग्नेराचार्यस्योत्तरतः उपविशति। अ अथाचार्य आज्याहुतीर्जुहोति प्राशनान्तं। ततः अन्वारब्ध आचार्यः आघारा
६० दिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतीर्जुहोति संप्रवप्रा शनान्तो। अत्र पुनरन्वारंभो नास्ति वादः चतुर्दशाहुतिहोमे व्याहृतिभिः होमप्रति
पद्यार्थः। अथैनं संशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशा नंकर्म्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति। अथानन्त
रमाचार्यः पुनर्माणवकं संशास्ति शिक्षयति। कथं ब्रह्मचार्यसीति। ब्रह्मचार्यसि भवामीति माणवकेन प्रत्युक्ते। अपः अशान पिबेति। अथा
नीति प्रत्युक्ते। आपोशानेति पूर्ववत्। अथास्मै सावित्रीमन्वाह। अग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय स रामः
मीक्षितमाचार्यः दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वा कपठार्द्धर्चशः सर्वां वर्तनीय समस्तां त्रिर्वर्तयन्। अथ शासनानन्तरं ब्रह्मचा ६०

ण सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टां अवंश्रवाह उपदिशति। कथंभूताय प्रत्यक्सुखाय पुनः कथंभूताय उप
विष्टाय कः अग्नेरुत्तरस्यां दिशि। तथा उपसन्नाय पदोपसंग्रहणादिना पूजमानाय तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकय
ते। तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय। पश्चात्तन्नमादाय दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते कूर्चे दर्भमये ऊर्ध्वीभूताय वा। आसीनाय उ
पविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्रीप्रदानमन्य न्नो। कथमन्वाह। पच्छः पादं पादं। अर्द्धर्चशः तदनु अर्द्धर्चमर्द्धर्चशः। तदनु उप
सर्वोद्वितीयेन वासेण सह मिलित्वा आवर्तयेत्। उयवा संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सर्वथैव
गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् आग्नेयो वै ब्राह्मणः इ त्रिशुन त्रिष्टुभं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीं सावित्री
प्रदानस्य कालविकल्पानाह। संवत्सरे उपनयनमानन्यपूर्वविधा। षण्मास्यषडवमासाः षाण्मास्यं द्वाथैश्च छित्तरछा दूसा दृष्ठिलापः
छंदांवसूत्राणि नवत्री। तिवचनात् हृताभिरुषाण्मास्ये चतुर्विंशत्यहा चतुर्विंशस्या अहे। निरुपलक्षितः कालश्चतुर्विंशत्यहः
तस्मिन्द्वादशाहो द्वादशभिरहो निरुपलक्षितः कालो द्वादशाहः अस्मिन्वा षडह षड्भिरहो निरुपलक्षितः कालः षडहः तस्मिंश्चा

६१

होत्रिमिनहो सित्रुपलक्षितः कालश्च अहस्मिन्नावाशब्दश्च सर्वर्तुषु संवत्सरादिषु संवध्यते। एते कालविकल्पाः आचार्यस्य पशु भूता दिवि
घ्यग्रणतानन्नम्यापेक्षाः एवं सामान्येन सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानभिधायाधुना ब्राह्मणस्य विशेषमाहात्र शब्दः पक्षव्यावृ
त्तौ। ब्राह्मणस्यैतेनैव कालविकल्पाः किं तु क्षत्रियवैश्ययोश्च ब्राह्मणस्य सर्वपक्षगायत्रीमनुब्रूयात् कथयेत्। कुतः आग्नेयो वै ब्राह्मण
इति श्रुतेः। आग्नेयो अग्निदेवत्यः ब्राह्मणः इति वि दर्शनात्। त्रिष्टुभं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीम्। राज
न्यस्य क्षत्रियस्य त्रिष्टुभं। त्रिष्टुप् छन्दो यस्याः सा त्रिष्टु प्तां सावित्रीं त्रिष्टुभम् अथ जगतीं छन्दो यस्याः सा जगती तां जगतीं सा
वित्रीं वैश्यस्य विशः। सावित्रीमनुब्रूयादित्यत्रापि ध्यते। सर्वेषां वा गायत्री मथ यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्री
मेव गायत्रच्छन्दस्कामेव सावित्रीं सावित्रीदेवताकां तत्सवितुरिति सकलवेदशास्त्रमातरं ब्राह्मणानां एवमनुब्रूयात्॥ ॥ अत्र समिदाधानं। अत्र
सावित्रीप्रदानोत्तरकाले समिधां आधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणो नवनिद्रायामा कीर्तितं प्राधान्यं अथवनस्य पाठादवासि
द्धः। तत्र पाणिना। अग्निम्परिसमूहति। पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतमहोमार्थिकमनलं परिसमूहति संशुक्षयति। इंधनप्र

६१

रूपेण वक्ष्यमाणैः पंचभिर्मंत्रैः। यथा। अग्नेष्टुरस्तवस्मम्माक्रोत्र। यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि एवं मा सुश्रवः सौश्रव संकुरु। यथा त्वमग्ने
देवानीयज्ञस्य निधिपा असि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्। केचित्पुनिसमूहनेत्री मंत्रान्मन्यन्ते। तद्यथा। अग्ने सुश्रवड
श्रवसम्मा कुरु इत्येकः। यथा त्वमग्न इत्यादि सौश्रवसं कुरु इत्येवं द्वितीयः। यथा त्वमग्ने देवानामित्यादि भूयासमित्यन्तेन तृतीय इति। प्रदक्षि
णमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधात्यग्नये समिध
मिति। ततः प्रदक्षिणं यथा भवति तथाग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन प
रिषिच्योत्थाय तूष्णीं स्वप्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधम्।
समिध्यते दीप्यतेऽग्निरनयेति समित्। तां समिधमादधाति प्रक्षिपति। समिल्ल
क्षणं छन्दोगपरिशिष्टे। तां गृह्णीयादविकाकार्यार्थम
मित्यस्थूलतया शुष्का विशाखा न वियुक्ता त्वचा वा घनसकीटा न पाटिता। प्रादेशान्नाधि
का न्यूना न तथा स्यात्सा हि शाखिका। न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता। असम्भवे तु पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोदुम्बराः
अश्वत्थोदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा। सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः। मनीषिः। विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिरा
कृशाः। दीर्घा स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः॥ पूर्ववल्लां प्रागग्रा समिधो देयाः। प्राश्वकाम्येषु पाटिताः। काम्येषु च समथात्।

ईं विपनी नाडिघांसत.। इति केन मंत्रेण। अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे। यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवं मह्मायुषा मे
वर्चसा प्रज्ञया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे। जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो।
भूयासं स्वाहेत्यनेन मंत्रेण। एवं द्वितीयां तथा तृतीयामपि। तदनु इति वा समुच्चयो वा। एवं अनेनैव मंत्रेण द्वितीयां समिधमादद्यात्। त
थानेनैव मंत्रेण तृतीयां। मंत्रविकल्पमाह। एषा ते अग्ने समिदित्यादि अथवाप्या मिधीमहीत्यनेनवा मंत्रेण। वा अथवा अग्नये
६२ मामिधमित्येषा तेइति द्वयोर्मंत्रयोः समिदाधाने समुच्चयः एकं ततस्य मंत्रद्वयात् समित्प्रक्षेपः। इति त्रयो मंत्रविकल्पाः। इ ६२
थवेत्यपि समूहनपर्युक्षणे पूर्ववत्। अग्ने सुश्रवः सुश्रव इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः परिसमूहनं। पर्युक्षणमपि पूर्ववत् कुर्यात्। अ पा
णी प्रतप्य मुखं विमृष्टे। तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि। अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण। मेधां मे
देवः सविता मेधां देवी सरस्वती। मेधां मे अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति। पाणिद्वयं प्रतप्य ह्रष्टौ अग्नौ तापयित्वा तनूपा
अग्नेसीत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे ललाटादि चिबुकान्तं प्रोञ्छति। यङ्गानि च म आप्यायन्तां वाक् प्राण

चक्षुः श्रोत्रं यशो बलमिति। अङ्गानि वमइत्यनेन नमः स्ववर्णौ। मंत्रेण शिरःप्रभृती निपादान्तान्यङ्गान्यालभते। एवं वाक्क इत्यनेन मुखं। प्राणइत्य
नेन नासिके। चक्षुरित्यनेन चक्षुषी। श्रोत्रमित्यनेन स्ववर्णौ। यशो बलमित्यनेन स्ववर्णुर्निर्मंत्रपादः अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तेन भस्मना ललाटग्री
वायां दक्षिणांसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रम्। त्र्यायुषमित्यनेन स्ववर्णुर्निर्मंत्रपादः अनामिकाङ्गुष्ठेन तेन भस्मना ललाटग्रीवा दक्षिणांस
हृदयेषु प्रतिपादं त्र्यायुषाणि कुर्यात्। अथ त्र्यायु ष्करणं सूत्रकारात्तुक्तमपि प्रसिद्धचारशिष्टपरंपरया चरितं वा। क्रियते। ततो
ब्रह्मचारी संध्यामुपास्याग्निकार्यं कृत्वा गुरुं भूप संग्रहणं वृद्धानं च अभिवादनं। वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायक्रमेण। अत्र स्मृत्यन्त
रोक्तमभिवादनं लिख्यते। ततो निवादयेद्वृद्धं न सावहमिति ब्रुवन्निति याज्ञवल्क्य। दिस्मृतिप्रमाणात्तस्याभिवादनप्रयोगः
यथा। उपसंग्रहणं नाम अमुकगोत्रो अमुक अमुक अमुकेत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्माहं भो३ श्रीहरिविहारशर्मन् त्वामभिवादयाऽह
मुस्मि। कार्पासस्पृष्टाद्दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा। शिरोविनमनं। अभिवादने पाणि
ग्रहणं नाग्निपादस्पर्शनं कार्यं न वा। आयुष्मान् भव सौम्य अमुकदेव इति ब्रुवता गुरुणा अमुकशर्मन्निति प्रत्यभिवादः कार्यः। आयुष्म

ऽन्नवसोम्पनिवाप्रत्यभिवाद्यः। अत्रगुरवोमाताज्ञनयधात्रीवपितापितामहश्चमातामहाश्चान्नदातानयत्रातानार्यश्चोपनेताव
मंत्रविद्योपदेष्टावतेषांपत्न्यश्चोपसंग्राह्याः समानीहत्नस्ववालसमयश्चैवाऽश्याऽपकेगुरुवन्नेरामातुलाश्चपितृव्याश्चश्वशुरा
य३ श्चयवीयसापिप्रस्तुश्यायायाभिवाद्याः। उपाध्यायाश्चविऊजपश्चत्रानश्चासर्वेषांपत्न्यश्चैवंमातृष्वसापितृष्वसा। वसवर्णाभ्रातृप
र्यावनित्यमभिवाद्याविप्रस्यपूर्पसंग्राह्याऽ। | निसंवंधियापितः। विप्रास्याविप्रकुशलंपृच्छेन्नृपमनामयं। वेश्यंक्षेमंसम
63 गम्यशूद्रमारोग्यमेववानवात्यादीक्षितानाम्न | यवीयानपिसर्वथापूज्योग्नमभिवादयेत्सोनवंकार्म्मनाम लिः। पनपत्नीमस ६३
६२ वंधांभगिनीवेतिज्ञायस्येश। त्रिवर्षपूर्वःश्रोत्रियोभि | वाद्यः। श्रोत्रिवर्षाःसवेसिनस्वयज्ञल्पेनापिक्षत्रयोनिऊः। अन्येवज्ञानवृद्धाध्य
ह्वावानाश्चाभिवाद्याः। उदक्यांसूतिकांनारींभर्तृघ्नींगर्भपातिनीं। पाखंडंपतितंव्रात्यंमहापातकिनंशठं। नास्तिकंकितवंस्तेनं
कृतघ्नंनाभिवादयेत्। मत्तंप्रमत्तंप्रोन्मत्तंधावन्तमशुचिंनरं। वमन्तंजृम्भमाणंचकुर्वन्तंदन्तधावनं। अभ्यक्तशिरसंस्नान्तंकुर्वन्तं
नाभिवादयेत्। जपयज्ञजलस्थंचसमित्पुष्पकुशानलान्। उदपात्रा[illegible]भैक्षंवहन्तंनाभिवादयेत्। अभिवाद्यद्विजश्चैनानहोन
द्धं

चरणयुध्यति । क्षत्रवैश्याभिवादने विप्रस्यैवं । शूद्राभिवादने त्रिरात्रं । कार्यं तु तु जनकादिषु । चांडालादिषु चांद्रं स्यादिति संग्रहकृत्स्मृतम् ॥
द्वा तापन्निमोहित्वा यतिं वै वा त्रिदंडिनं । नमस्कारं न कुर्याद्यदि उपवासेन शुध्यति । सर्वे वापि नमस्कार्याः सर्वाक्रियास्स्वसर्वदा । अभिवादनम
स्कारं न प्रथाग्रत्याभिवादनं आशीर्वादे पानमस्कार्ये वयस्पसुपुत्रतन्मेश । स्त्रियानमस्याहृद्धा स्ववयस्सपेन्युनेवृताः ॥ २७ ॥ अत्राभिज्ञावर्यवनर्णा ।
अत्राक्षरे निरुक्तावर्याद्विधानां लघधा । भवत्पूर्वी ब्राह्मणो निरुक्तः भवन्मध्यार्थं राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यः । भवत्पूर्वा भवच्छब्दः पू
र्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां निरुक्तं ब्राह्मणः द्विजोत्तम निरुक्तयावेत । तथैव भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः क्षत्रियः नि
रुक्तत्प युगंग । भवच्छब्दः अन्त्यो यस्याः सा भवदन्त्या तां वैश्यः तृतीयो वर्णः निरुक्तां निरुक्तेत्यनुवर्त्तते । निष्ठाः प्रत्याख्यायिन्यः षष्ठ्याद्
शापार्विनिमितितावाम् । तत्र प्रथमा मामको । भिरुद्दीमे । द्विकर्म्मकवाथा द्वितीयं कर्म्माहा । नित्रः स्त्रियः । निरुक्तां निरुक्ता कथं भूताः प्रत्याख्यायिन्यः ।
प्रत्याख्यातुं निराकर्त्तुं शीलं यासां ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यस्ताः अप्रत्याख्यायिनीः । अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा ।
निरुक्तनिकर्तृप्रत्ययात्रस्याख्यानस्य कर्म्मकानकापाठितवाश । षड्द्वादश वापरिमिता वा । षड्वा स्त्रियः । द्वादश वा । अपरिमिता वा स्त्रि

संध्याताचा निर्हृतत्पाङ्गः। आचार्यायमहं वदयिचा वाग्यताः इत्थं पतिष्ठेदित्येको। आचार्याय गुरवे तस्मैलब्धानि रात्रौ वेदयित्वा निवेदयित्वा यं निद्रा
64 मपालब्धति। वाग्यतो मौनी गृहः शेषनिद्रां निवृत्यनो न तत। यावदस्तमयं तिष्ठन्न पविशेन्न च शायी तत्रागत इत्येके सूत्रकाराः। वार्णयन्त्रि
वयं न्तु आ नियमं मन्यामहे। तत्र श्लिकल्पः। अहनि इत्थं मन्त्रवद्गणपा असमिधत्राहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधायप वा वं विसृजेत। अहनि इत्थं मन्त्रस्य छिद्र्य
घयं तत्र आ इत्यर्थः। अन्नपानं ग्राम आग्नौ समिधः पृथ्वी कालक्षणः। आहृत्य आनीयतस्मिन्नग्नौ आयवत्रोपनयनांगहोमः। धत्तत्राग्निशाङ्गृ
६८ ह्यवित्यनिसमूहनादिप्रायाश्चपकारणानीयावत्र आचा यङ्क वा वा वं विसृजेत् माना नत्पृष्ठतो वाम्ययपञ्चो अधःशाय्यतः मालवणाशी ६८
स्याद्भूणवानणमग्निपवित्तनणं गुरुत्यशुश्रूषा। निद्रा वर्यामिश्र माशं समक्रू नापर्यायसनक्षी गमना नृतादनादाना निवर्तुमिश्रा अन
न्दैर्वृणवां निर्णायमनिय मानाह। आघघट शयितुं शीलमस्य अधःशायी स्यात्। तथा अक्षारलवणं च अश्नाती त्येवंशीलाः क्षारल
वणाशी भवेत्। दण्डधारणं। दण्डस्य धारणं विहितस्य धारणं कुर्यात्। इडाजिनाप वीतानि मेखलाश्च वेष धारयेत्। सदालिंगं विद्धन् धर्य कुर्या
त्। अग्नेः पवित्तनणं सायं प्रातः परिसमूहनपूर्वं प्रायाश्चपकारणानन्नसमीवाधानी गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्यां नित्यं कुर्यात्। भिक्षाचर्यं

वर्याभिक्षाचर्याभैक्ष्यचरणमितियावत् । मधु क्षौद्रं । मांसं पललं । मज्जनं नद्यादावाप्लवनं । स्नानं त्वल्पेनोदकेन । उपरि खट्वादौ शयनं उपवेशनं ।
आसनस्योपरि मसूरिकादौ आसनं वा । स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्ये अवस्थानं । अनृतं असत्यवचनं । अदत्तानां परद्रव्याणां आदानं ग्रहणं स्तेयमि
त्यर्थः । एतानि मद्यादीनि विवर्जयेत् । अष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि अष्टानि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यं कृत्वा लक्षणं वाशब्दस्यानुषङ्गेणा
स्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेकैकवेदग्रहणादेशः सर्व वेदाङ्गविहितमस्याद्वादशवर्षाद्दशवा । प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा । अत्र कल्पमाह ।
वा न दशाब्दको द्वादशाब्दाद्दश वर्षाणि प्रतिवेदं वद ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्तते । तत्राप्यशक्तो । यावद्ग्रहणं यावद्वेदस्य वेदयोः
वेदानां वा ग्रहणं आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च बोध नर्णो तावद्ब्रह्मचर्यं चरेत् । ब्रह्मचर्यव्रतस्य यावास: प्रभृती निश्चयवस्थितानां ।
हावा मासाडु सिशाणक्षौमाविकानि । ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शाणक्षौमाविकानि वस्त्राणि परिधेयानि ब्रह्मचा
रिणां तत्र शाणमयं शाणं क्षौमं अतसीनार्दिकानयनं क्षौमं । आविकं अवयवं मेषस्य विकारात्तदाविकं और्णामयमित्यर्थः । एणेयम
जिनं घृतानीयं ब्राह्मणस्य । पार्षतिरौरवं तस्याद्रदेरणेयं अजिनं क्षत्रियं । ठत्रनीयं पवतिब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः । वैश्यस्य ।

रुरुर्मृगविशेषः चित्रमृग इति प्रसिद्धः तस्येदं रौरवमजिनं तदेव। राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति। आजं गव्यं वा वैश्यस्य। अजस्य बस्तस्येदं
आजं वा अजिनं क्षत्रियवैश्यस्योत्तरीयं भवति। वा गाव्यं गोः इदं गाव्यं अजिनं वैश्यस्योत्तरीयं भवति। सर्वेषां वा गाव्यमसति प्रधाने च वा श्चा प
क्षानमाह। सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यं गाव्यमजिनं वा उत्तरीयं भवति। कदा असति मुख्ये अविद्यमाने कृतः प्रधाने यथोक्ते गव्यं हि श्र
जिनानां प्रधानत्वं यतो गव्याद्या जिनप्रकृतीनां पण्या
थ श्रुतिः। तद्वत्सायपुत्रेषां गाव्ये वचमट् श्रुति
६५ रमात्र कवल्कजानां मौञ्जी। मुञ्जः शरः तन्मयी मौं
ती नां गोः प्राधान्यं यतः। यद्वा गव्यस्य तर्पणे कृत्स्नमेवं विधिना प्रधानत्वादिति
ति। मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्य मुञ्जाभावे कुशा ६५
ञ्जी रशना मेखला कब्राह्मणस्य ब्रह्मवादिनो भवति। धनुर्ज्या चापस्य गुणः न
शना राजन्यस्य ब्रह्मवादिनः। मौर्वी मूर्वी निर्मित विशाखन्नमयी रशना वैश्यस्य भवति। मुञ्जस्य अभावे अलाभे ब्राह्मणस्य कुशानी कु
शमयी रशना भवति। धनुर्ज्याभावे क्षत्रियस्य अश्मन्तकमयी। मौर्व्याभावे वल्वजी वैश्यस्य। मुञ्जाभावे शाद्वा त धनुर्ज्या मौर्व्याभावा प
पलक्षणार्थं। पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्य औदुम्बरो वैश्यस्य। पालाशः पलाशवृक्षोद्भवः ब्राह्मणस्य ब्रह्मवादिनो दण्डो भव

तिम्नवकृशस्सम्मितः पादादिकेशमूल्यवद्विप्रमाणकः वल्लः विल्वहस्तोऽङ्कवत्क्षत्रियस्य ललाटसंमितः कलारावद्विपत्तिमाणः। हूमेध्यावद्वि
तिस्पर्यः। मद्वं वरः उदुम्बरवृक्षोद्भवः वैश्यस्य ब्रह्मचारिणः मुखसम्मितः ॐ पृष्णुदावद्विदण्डः सर्व्ववासर्व्वषाम्। यद्वा सर्व्वषांब्राह्मणक्षत्रियवि
शांब्रह्मचारिणांसर्व्वपालाशवल्वोदुम्बराश्च नियमेनदण्डाभवन्ति। नियमानाग्निमुख्यानालावयथालाभमुपादेयां श्चासार्यणाहूतश्चाध्याय
प्रतिश्शृणुयाद्धांश्चाचार्य्येणयुक्तेणाश्चाहूतश्चाकाति तः ऊत्थायप्रकर्ष्यमृत्वाप्रतिश्शृणुयात्प्रतिवचनंदद्यात्ब्रह्मचारी। शयानंवेदा
सीनः। विधदिशायानं उपविष्टं वेदाहूयतितदाति घन्तुत्थितः। तिष्ठन्तंवदति क्रामन्तं। यदि तिष्ठन्तमुत्थितमाह्वयतितदाअभिक्रा
मन्नुत्तमसतिष्ठुस्तंगच्छन्प्रतिश्शृणुयाद्। अभिक्राम तंवदतिधावन्तं। अभिक्रान्तंमन्त्रं। आतिष्ठस्थेनआगच्छन्नंश्चाचार्य्यः यदि आह्वयति
तदाब्रह्मचारी अभिधावन् अभिमुखधावन् प्रतिश्शृणुयात्। सएवंवर्त्तमानोमूत्राघ्रुवसत्यमूत्राघ्रवसति। ब्रह्मचारीएवमुक्तेन
मार्ग्गेणब्रह्मचर्य्यवर्त्तमानस्त्रिपिष्ठवस्रमूत्रंस्वर्गमग्निर्यद्वदवस्थितः वसतिनिष्ठतिष्ठेत्त्रिकिमुत्पर्यां। तस्यप्रातस्यकः। निर्व्वति। तस्यब्रह्म
चारिणः प्रातस्यसमावर्त्तनस्यकीर्त्तियशोलवति। इतियथा। कयम्मांतुपद्यब्रह्मचारिणः फलकथनं। कः प्रातकालवन्तिविघाप्रातस्ना

व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकः इति त्रयः त्रिःप्रकाराः स्नातका भवन्ति । कथं एको विद्यास्नातकः । अपरो व्रतस्नातकः । अन्यो विद्याव्रतस्नातकः ।
एतेषां लक्षणमाह । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रतस्नातकः ।
उभयं समाप्य यः समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य समाप्तिं पाठतोऽर्थतश्च अवाप्य मनीषी वा वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकां
एकां शाखां यः समावर्त्तते स्नाति स ब्रह्मचारी विद्या॥ स्नातको भवति । एवं समाप्य व्रतं द्वादशवार्षिकादिकं ब्रह्मचर्यं असमाप्य अस्मि
९६ पूर्वं मवीत्य वेदं एकां शाखां यो ब्रह्मचारी निष्प्राप्ति ॥ व्रतस्नातको भवति । व्रतस्नानं करोति स व्रतस्नातको भवति । उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं समाप्य ९६
अस्नं नीचायः स्नाति स विद्याव्रतस्नातको भवति ॥ षोडशाद्वर्षात् प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः अनतीतः उपनयनस्य काल
भवति । आद्वाविंशाद् द्वाविंशाद्वर्षात् पूर्वं क्षत्रियस्य । आ चतुर्विंशं शाद्वर्षात् चतुर्विंशाद्वर्षात् प्राक् वैश्यस्य उपनयनस्य काल
अनतीतो भवति । भवतामिति सर्वत्र संबध्यते । अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । अतः षोडशात् एकविंशात् त्रयोविंशाद्वर्षात् ऊर्ध्वं
अनुपनीताः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः यथासंख्यं पतितसावित्रीकाः पतिता स्खलिता अधिकाराभावात् निवृत्ता सावित्री गायत्री येषां,

४ ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवत्याषोडशात् ... क्षत्रियस्य आद्वाविंशात् ... उपनयनकालस्य ... षोडशात् षोडशाद्वर्षात् ४

त्पतितसावित्रीकान्नैतानुपनयेयुः नुपनयनसंस्कारेणैनसंस्कुर्युः शिष्टाः । कश्चिदतिक्रान्तं निषेधेनुपनीतानपि न संपद्यन्ते नैनानुपन
येयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नैभिर्व्यवहारेन्नैतत् पतितसावित्रीकान्नोपनयेयुः उपनयनसंस्कारेणैनसंस्कुर्युः शिष्टाः । कश्चिद
तिक्रान्तं निषेधेनुपनीतानपि न अध्यापयेयुर्न वेदं पाठयेयुर्धनयाने याजयेयुः । कश्चन प्रतिक्रान्तं निषेधः वेदमध्यापितानपि न याज
येयुर्न यज्ञं कारयेयुः । एभिः पतितसावित्रीकै रनुपनीतैरुपनीतैः सह न व्यवहरेन्नाध्यापनाध्ययनयाजनविवाहादिभिः
कर्म्मभिर्नव्यवहारं कुर्युः । कालातिक्रमे नियतव त्र । गर्भाधानादीनि उपनयनान्तानि कर्म्माणि नियतकालान्यभिहितानि । य
दि दैवान्मनुष्यापराधाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य अ तिक्रमो भवति तदा किं कर्त्तव्यमिति संदेहे निर्णयमाह कालातिक्रमे यस्य भू
कालस्य कर्म्मणः शास्त्रेण नियमितो यः कालः तस्य अतिक्रमे लंघने नियतवत् नित्यवत् नित्ये श्वानकल्प नित्यप्तु यद्विहितं तद्वत् श्वनादि
ष्टं प्रायश्चित्तं भवति ततः कृतप्रायश्चित्तस्य अतिक्रान्तकाल संस्कारकर्म्मणः पवित्रकमः संपद्यन्ते श्वनादिष्टप्रायश्चित्ते निकर्त्तव्यतायाम्
यामोतस्यतो अत्र कालातिक्रमे द्वयपलक्षणं । अतः अन्येषामपि कर्म्मणां नाशेऽदमनादिष्टमेव सर्वप्रायश्चित्तं गृह्यकारेण प्रायश्

।श्चित्ता। अनयश्चवुपदिष्टत्वात्। किंतु स्रोतानामनिर्देशः प्रायश्चित्तविज्ञाने प्रतिमदा व्याहृतिभिः सर्व्वाभिरत्तर्य ॐ सर्व्वप्रायश्चित्तं त्वेत्यस्य च
कालातिक्रमे नियतवदितस्त्वेन।। निर्देशः कृतं तु उपदेशो न कृतोऽगृह्यकारणात्। तत्राविज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलो। किमिदमाख्यदिकी
यजुर्व्वेदिकं सामवेदिकं वा प्रतिश्चित्तस्मार्त्तकर्म्मणि तस्य प्रश्न स्रोतकल्पव्याहृतिचतुष्टयपंचवारुणहोमप्रायश्चित्तमुद्दिश्यार्थस्य
गृह्यकर्म्मणामपि स्मार्त्तत्वात्। तस्यैव निर्देशात्पुनः। न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलस्य प्रायश्चित्तोपदिष्टानामिदानीं पतित
७ सावित्रीकाविषये संस्कारप्रतिप्रसवमाह। विद्युद्वे पतितानां सावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं तेषां। विपुल्लव त्रीः ६७
पुत्रेषांकृ यावद्रूपपतितस्सावित्रीकाः पितृपुत्रयोः त्रः तेषामपत्ये पुत्रे संस्कारः उपनयनं भवति न पुनः स्त्रवुर्यद्दीनां ते ते नैमित्तक उप
नीतानामपि अध्यापनं न भवति। निषिद्धस्य पुनस्तु उपनयनं प्रति प्रसवइति संस्कारेष्वनुक्तेत्यग्नामने ष्ठाकाममवीयात् अन्यत्र सर्व
र्यान्भवन्तीति वचनात्। तेषां पतितसावित्रीकाणामध्यायः संस्कारस्तुः आत्मानं संस्कारपितृकामः सः व्रात्यस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्ट्वा
व्रात्यस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्यो भवति। उपनयनादिसंस्कारयोग्यो भवति। तस्मात्संस्कारकामं इच्छया व्रात्यस्तोमेन ष्ठा अधीयीरन्नेवं पन्थुः॥

यावदार्य्यालोकोशिष्यानांग्रयमपनाप्नुकर्म्मसुड तिवचनात्श्रुतेः। असंस्कार्य्याप्रसंगात्। स्मृत्यन्तरे। क्रो। अपि अ संस्कार्य्या लिख्यन्त्रो णएर
न्धवधिनम्ब्रघ्रजडगद्गदपंगुग्रुप्तु। कुब्जवामनरोगार्त्तशुष्कांगिविकलांगिषु। मत्तोन्मत्तषुमूकेषु शयनस्थे निनिन्द्रिये। अप्रपुंस्त्वेपि चैतेषु
संस्कारास्युर्य्यथोचिताः। मूकान्मत्तोन संस्कार्य्या इति पाक्षिक संस्कारमिति कात्यायनि त्पनाम्नि। तदपत्यं संस्कार्य्यं अत्र ण्या ब्राह्मणे नोत्पन्ना ब्राह्म
णएव निस्मृतः। अन्यपिसंस्कार्य्या वित्याङ्गरः। मं तावद्वार्य्यःकनानि। उपनयनं वा विधिना। आवा यं समीपनयनं अग्निसभा। पन
यनं वा। सावित्री वाचनं वा। अन्यदंगं यथाशक्ति कार्य्यं विवाहस्त्वकन्याप्ती कानोदन्यदंगमिति। अतसन्तत्वयोस्तेषां संस्कार्य्या भा
गहानिम। अतम् पुत्रिकापुत्रः। कवजो गूढजस्त यो कानीनस्य पुनर्भूजो दत्तःक्रीतस्वकृत्रिमः। दत्तात्मा च सदो ढोजस्तु पवि
द्ध तनयनः। पिण्डदांशहरस्तेषां पूर्व्वाभावे परःपरः। एते द्वादशपुत्राश्च संस्कार्य्याः स्युर्द्विजातयः। कविदाह द्विजजाता संस्कार्य्या कुंड
गोलको। अमृतत्वमृतपताजात कोकुंड गोलकौ। शंखलिखितो। नात्मतमूक रिसंघुसारि। विष्णुः। नापनो ति तं याजयन्नाध्या
पयन्नोपनयेत्। आपस्तंबः। शूद्राणामदुष्टकर्म्मणामुपनयनं पतत्वनथकानि विपर्यां तत्पमातामहीद्वानकं शूद्रत्वमा अडष्टकर्म्म ज५

णां मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुकारः ॥ ॥ इति शूद्रार्थः ॥ ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा ॥
क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्योपनयनं कुर्यात् । यथा मंगलं सर्वेषां सर्वेषामुपनयनतो ऽर्थादग्न्यनेष्व
लोपक्रमं पुण्याहं निमातृपूजां पूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् । कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयस्य भोजनं दत्त्वा कुमारं नवमाऽ
68 यित्वा बहिः शालायां पवित्रं संस्कारं निधाय लौकिकाग्निं स्थापयित्वा पर्युक्षणं समलंकृतं कुमारमाचार्य प्रत्युपाग
वार्यसमीपं आनयन्ति । तत आचार्यश्चानीतं कु मारं पश्चादग्नेः स्वदक्षिणतः अवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कु ६८
मारं प्रतिवदति । ब्रह्मचर्यमागामिति कुमारः प्र ति ब्रूयात् । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्येणोक्तो ब्रह्मचार्यसानीति माण
वकोऽब्रयात् । अथाचार्यो माणवकं येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यधाद् अमृतं तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे इत्य
नेन मन्त्रेण यथोक्तं वासः परिधापयति । तत आचार्यो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां बध्नाति इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं
पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति मंत्रे पवितवलः । युवा सुवासाः परिवीत

आगात्स्वतच्छ्रेयाग्रवतिजायमानः। तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा मंत्रो। तूष्णीं मंत्रवर्जं वा। ततः यज्ञोपवीतं परमं प
वित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः इति मंत्रं पठित्वा। माणवकस्य दक्षिणं बाहुमु
द्धृत्य वामस्कंधे यज्ञोपवीतं निवेशयति। यज्ञोपवीतलक्षणं तु छंदोगपरिशिष्टे। त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतं। त्रिवृतं चोपवी
तं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यते। वामावर्तं त्रिगुणं कृत्वा। प्रदक्षिणावृतं नवगुणं विधाय तद्वत्त्रिसंहतं कृत्वा ग्रंथिमेकं विदध्यादित्यर्थः। पृ
ष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विंदते कटिं। तद्धार्यमुपवी तं स्यान्नातिलंबं न चोच्छ्रितं। वामस्कंधे कृतं नेति निपृष्ठवंशयोर्धृतं यथा। कटिं
पर्यंतं प्राप्नोति तावत्पर्यंतं निर्माणं कर्तव्यमित्यर्थः। कार्पास क्षौम गोवाल शाण वल्क तृणादिकं। सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजा
तिभिः। मत्स्यपुराणे। चतुर्विंशत्सूत्रं संहतांगुलिमूलके आवेष्ट्य षण्णवत्या तु त्रिगुणीकृत्य यत्नतः॥१॥ अब्लिंगकैस्त्रिभिः सम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं तु
तत्रय प्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतं॥ अधः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकं। त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्धा हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत्॥४॥
यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण माणवकायसूत्रं सव्यमर्दवेत् स्यात्ततः कृत्वा विलोमकर्षोपस्थाविभ्याद्दशाक्रदो द्विर्मंत्रेनाचिस्रुद्वयेत्॥

त्रिच्छिन्नंवाप्यपचोयातंचुल्का निर्मितमुत्सृजेत्॥११॥अनाहूर्द्धमभानामेन्नंधार्यतिकथंचनाव्रसन्नवारीणएकंस्याल्लालकस्पद्धवद्धनिवा॥१२॥इती
यमुत्रनीयंवावस्त्रामावेनदिष्यतोव्रसमष्टत्रे२५मसषः॥सम्यितेयज्ञोपवीतिनाताप्राचीनावीतिनासव्यकंठस्थेनुनिवीतिता।वस्त्रंयज्ञोपवी
तार्थंविष्टसूत्रैवकर्मसु॥कुशामुंजवालतंतुनक्तो।वासवृक्षानिभ्रुाततत अथवन्हेर्माणवकस्ययथाक्रमजिनमुत्तरीयंकारयति।तथावा
र्यमाणवकायदण्डंददाति।माणवकश्चयोमेदण्डः पतायलब्धहायमाविसृष्टपांतमहंपुनराददामायुषेब्रह्मणेब्रह्मवर्चसायेत
६९ तेनमंत्रेणतंप्रतिगृह्णाति।दीक्षावद्धादं उदद्याति प्रतिगृह्णातिचा।अथाचार्यःस्वकीयमंजलिंजलेनपूरयित्वाततेनजलेनाञ्जलि ६९
स्थेनमाणवकस्यांजलिंपूरयति।आपोहिष्ठेतित्र चेनाननेनामुत्रमाणवकंप्रेषयतिसूर्यमुदीक्षस्वेति।माणवकश्चप्रेषितश्च
क्षुरितिमंत्रेणसूर्यमुदीक्षते।अथाचार्योमाणवकस्यदक्षिणांसस्यापरिनिधायंदक्षिणंहस्तंनाभ्रिहृदयमालभते।ममव्रतेतेहृदयंदधा
मिममचित्तमनुचित्तंतेअस्तु।ममवाचमेकमनाजुषस्वबृहस्पतिस्त्वानियुनक्तुमह्यमितिमंत्रेण।अथाचार्यस्यमाणवकस्यदक्षिणंह
स्तंगृहीत्वाकोनामासीत्याह।एवंपृष्टःकुमारःअमुकशर्म्माहैभा२इतिप्रत्याह।पुनराचार्योमाणवकंपृच्छतिकस्यब्रह्मचार्यसीति

भवतइतिमाणवकेनोक्तमानेदंअस्यब्रह्मचार्यस्याग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्नित्याचार्यः पठेत्। अथैनंकुमारंभूतेभ्यः परिददात्या
चार्यः प्रजापतयेत्वा परिददामिदेवायत्वासवित्रेपरिददाम्यद्भ्यस्त्वाओषधीभ्यः परिददामिद्यावापृथिवीभ्यांत्वापरिददामिविश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः
परिददामिसर्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्याइत्यनेनमन्त्रेण। अथकुमारः अग्निंप्रदक्षिणीकृत्यआचार्यस्योत्तरतउपविशति। आचार्यस्त्व
ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तंकृत्वाआघारौघा ४ घृष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्ज्ञावाचमघोक्षयाकृतशेषंप्राशयोप. त्वेव
नैब्राह्मणेदद्यात्। अनन्तरंपुनर्ब्रह्मचारिणंसंशा सिकर्थी। ब्रह्मचार्यसीत्याचार्योवदतिभवामीतिब्रह्मचारी। अपोशानेत्याचा
र्यः अशानीतिब्रह्मचारी। कर्म्मकुर्वित्याचार्यः कर वाणीतिब्रह्मचारी। मादिवासुषुप्थाः [redacted] इत्याचार्यः नस्वपिमीतिब्र
ह्मचारी। वाचंयच्छेत्याचार्यः यच्छानीतिब्रह्मचारी। समिधमाधेहीत्याचार्यः आदधानीतिब्रह्मचारी। अपोशानेत्याचार्यः अशानीतिब्रह्मचारी।
अथास्मैएवंशासितायब्रह्मचारिणेआचार्यःसावित्रीमन्वाह। कीदृशायउत्तरतोऽग्नेःप्रत्यङ्मुखायउपविष्टायपादोपसंग्रहपूर्वकमुप
सन्नाय। आचार्यंसमीक्षमाणायस्वयमप्याचार्येणसमीक्षिताय। कथमन्वाहओंकारमव्याहृतिपूर्वकंप्रथमंपच्छः एकैकंपादं। तथा

दि

द्वितीयमर्द्धर्चशः। तथैव तृतीयं सर्वां चैव ब्रह्मचारिणा सह पठन्। केषांचित्पक्षे दक्षिणतोऽग्ने तिष्ठते आसीनाय वाचार्यस्तूक्तप्रकारेण
सावित्रीमन्वाह। संवत्सरे वा षण्मास्येवं चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोः आचार्यः सा
वित्रीं ब्रूयात्। ब्राह्मणाय तु सद्य एव गायत्रीं सावित्रीं गायत्रच्छंदस्कां सवितृदेवत्यां आर्षं विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानन्तरं गार्ह
पत्याग्न्युपस्थाने विनियुक्तां तत्सवितुरिति सर्वं वेदशाखाम्नातां ब्रह्मदृष्टां गायत्रीछंदस्कां परमात्मदेवतां वेदानामादि विनियु
क्तं प्रजापतिदृष्टाग्निवायुसूर्यदेवतं गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदस्कं प्राणायामे विनियुक्तं भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतिपूर्वकं ब्राह्म ७०
७० णाय ब्रह्मचारिणे आचार्यो ब्रूयात्। क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छंदस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदेवतां देवस वितुरित्यादिकां वाजपेये
आज्यहोमे विनियुक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुंचत इत्येतां सर्वं ब्रूयात्। सर्वेषां वा ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रछंदस्कामेव सा
वित्रीं एके लक्षणां ब्रूयात्। अथ वासनं ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति। तत्र पूर्वं दक्षिणेन ॐ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु। यथा त्वमग्ने सु
श्रवः सुश्रवा असि। एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु। यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि। एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासं

[illegible]

पित्र्यमैः पंच निर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं इंधनप्रक्षेपेण अग्निं संधुक्षयति। हस्ताभ्यां संधुक्षणप्रसिद्धिर्नाग्नेः। ततोग्निं प्रदक्षिणं दक्षिणहस्तेनाद्भिः
पर्युक्ष्य। उत्थाय तिष्ठन् अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहा। इत्य
नेन मंत्रेण अग्नये समिधमाहार्षमिति पठित्वा अग्ने समिदित्यनेनाग्नौ समिद्धवितव्या मंत्रान्ते वा। एकैकशः अग्निः समिध आ
दधाति। ततः पर्युक्ष्य पूर्ववत् अग्ने सुश्रवः इत्यादिनाग्निं संधुक्ष्य पर्युक्ष्य प्रह्वौ पाणी प्रतप्य तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहि
आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण मेधां मे देवः सविता आदधातु
मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधां मे अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति। सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं मुखं विमार्ष्टि अत्र शिष्टानां प
रिभाषाः केचन पदार्थाः लिख्यन्ते। ततः अंगानि च म आप्यायन्तामित्यनेन शिरःप्रभृति पादान्तं सर्वांगमालभते। वाक् च म आप्याय
तामिति मुखं। प्राणश्च म आप्यायतामिति नासिके युगपत्। चक्षुश्च म आप्यायतामिति चक्षुषी युगपत्। श्रोत्रं च म आप्यायता।

मितिदक्षिणस्यां ॥ ततोऽनेनैव मंत्रेण वामं ॥ यथा वलं वमस आप्यायता मितिमंत्रं पठेत् ॥ ततोऽस्वैनामिकया अग्रे नस्मयहीया ललाटे श्री
वायां दक्षिणे असहृदि च त्र्युष्यानेषु ॥ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति वक्ष्यति मंत्रैः त्र्यायु
षा लिंकृत्वा अत्र स्मृत्यन्तरोक्तमभिवादनं लिख्यते ॥ तत्राभिवादयवृद्धानसावहमिति ब्रुवन् द्विजः निया ॥ छवन्ध्या स्मृति प्रणीतस्याभि
वादनस्य प्रयोगो यथा ॥ वसिष्ठगोत्रो नार्णवद्य वना प्रवाना र्घजामदग्न्याति पंचप्रवरः श्रीधनशर्म्माहं ॥ भो ३ अभि इति नश्च
मर्दनं त्वामभिवादये इत्युक्त्वा अभिवाद्यं गुर्वी दिकं प्रस्त्रवाती अभिवादयेत् ॥ अभिवाद्य स्वयं गुर्वादिः ॥ आयुष्मान् भव सौम्य ७१
७१ श्रीधनशर्म्मन् भोः ३ ॥ इति प्रत्यभिवादये शश्वत्सीयमभिवादनप्रयोगः स्थुस्यापि अत्र वृद्धानि लिखन्ते ॥ काति
यानिवादनेन विकानश वृद्धाश्च ति विधान ॥ विधानपोवयानिः ॥ अत्र समयप्रसवानी मे रुं वनानि ॥ तद्यथा ॥ जवति मिश्रां देही ति प्रत्नेष्
ः ॥ मित्रां नवलिदहीतिनाजन्यः ॥ मिक्षां देही ति जवती ति वैश्यस्य मिक्षां मिक्षेत ॥ अत्रापि तथा वनवाक्येन वनिइति श्रीसंवाधन प
दात्स्त्रियो भिक्षेतानि प्राप्तौ ॥ नाः कीदृशीः कनिवउत्सप पेक्ष्या प्रवचता याः प्रत्याख्यानेन कुर्वन्ति ताः भिक्षेत कतिति घः षड्द्वादश

ष्याध्यायिकाव॥ मात्रंवा प्रथमां जिह्वेतेत्यत्रयः। एवं जितां जितिन्द्रियो ब्रह्मचारी गुरुवेश्मैकं निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत्। आसीनवाग्य

सीनवेत्य नियमः। ततउपक्रम्य स्नानमयं संध्यावंदनपूर्व्वकं घयं प्रशीर्लाः पूर्व्वांकिल उणः समामिधः पूर्व्ववइक्रमकारेणतस्मिन्नेवाग्नौ

आधायवावं विसृज्यतेङ्नितद्दिनकृत्यम्। अथतद्दिनमसम्पासमावर्त्तनाकर्त्तव्यमुच्यते। भूमाशायुनी अक्षारालवणाशनीदण्डधा

रणं। अग्निपरिचरणमागुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या सायंप्रातर्जिनाथं सन्निधानेवानद्वयंवा पेक्षरणमनिंदेब्राह्मणेभ्य

दलैक्षं युग्धोशय्यायां विद्याभोजनविधिना भुंजानः। मधुमांसमज्जनोपर्य्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्ज्ज्येयुः

स्मृत्यंतरे तु मधुमांसांजनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्। नाट्यनालोकनाश्लीलपरिवादादिवर्ज्ययेत्। आदिशब्देन पर्युषि

तानां मूलदन्तधावनावसक्थिकादिवास्वापच्छत्रपादुकागंधमाल्याद्यनुलेपनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्यालापादीन्य

न्यान्यपि वर्जनीयानि स्मृतानि। तथा धार्य्याश्लक्ष्णा सदा धार्यं कौपीनं कटिसूत्रकं। कौपीनमहतं वा ग्रंथं खंडं वा वस्त्रपार्श्वयुक्तं।

यज्ञोपवीतमजिनं मौञ्जीदंडं च धारयेत्। नष्टे भ्रष्टे नवं मंत्राद्धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत्। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि व्यवहार्य्यं

भवन्तीतिवचनादित्यनेनमुक्तार्थस्य कालातिक्रमेनियतवदित्यस्यार्थः क्रोडइतिकर्त्तव्यतात्रलिख्यते॥ पूर्णाहुतिंवदाज्यंसंस्कृत्यास्त्रना
दिष्टप्रायश्चित्तहोमंकुर्यात्॥ पूर्णाहुतिर्यथाकात्यायनसूत्रे पूर्णाहुतिंजुहोतीतिनित्तुप्याज्यमविशिष्टस्रुक्स्रुवंवसध्रुवपोद्धास्य
तूर्यावरूपमहीयाथानघ्यपवरं सर्वत्रात्रेवंप्रायेगावयथादावसथिकस्याग्नेनादिष्टंप्राप्तानितदामिःसंभृतेपवायदितिनम्रःतद
भुङ्क्तायांनूमोपंचमूर्संख्यानाक्रूचालौकिकमाग्नि स्थापपित्वास्थाल्पामाज्यंदृष्ट्वानिरूप्यामात्रावर्षिष्टत्पस्रुवंदर्नैःमंत्रजा
ऽपस्रुद्धास्यकुशनत्रुणाम्यामुत्पूयावेक्ष्यस्रुवेण स्वायोपनिसमिधंनिधायोत्थायस्रुवेसव्येहस्तेवादक्षिणेनाम्नोनिधनसमि .७२
७२ वमोवायोपविश्यदक्षिणंजा चोन्याउभूःस्वाहेति स्रुवस्थेनाज्येकामाहुतिंकृत्वाभुवःस्वाहास्वःस्वाहाभूर्भुवःस्वःस्वाहेतितिस्रः
त्वन्नोअग्नइत्यादिभिःपंचभिःपंचस्रुवेणावदायावदायाष्टाज्याहुतीर्जुहोतीदंनवाहुतिहोमात्मकंयत्रयत्रप्रायश्चित्तानादेशः
कर्मणांनियतकालातिक्रमेनानादिष्टसंज्ञकंप्रायश्चित्तंवदितव्यं॥ यदात्तुकस्मिंश्चित्स्थालीपाकादिकर्मप्रयोगेवर्त्तमानेअना
दिष्टंप्रायश्चित्तमापद्यते॥ तदानकर्म्माङ्गभूतनिएवामीनकार्याअनादिष्टंद्रव्यागपतितनंप्रयोगंकुर्यात्॥ यदात्तुवहूनिनिमि

त्वानिमवन्ति। नदाप्रंति निमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायात्। यावन्ति निमित्तानि तावन्त्यावृत्तयः प्रायश्चित्तमावर्त्तते यथोक्तम्॥ वी॥
इत्युपनयनपद्धतिः॥ छ॥ अत्र वेदव्रतब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनांगतया ब्रह्मचर्य्यस्य चरणमुक्तं। वेदाध्ययनान्तमस्य कालः।
इति कर्त्तव्यता नोक्ता। केवलं समावर्त्तनकर्म सूत्रकारेणाधीत्य वेदं समाप्य स्नायादिति। तत्र वेदस्याध्ययनं विना समावृत्तिः कर्त्तु
मशक्यमिति। उपनयनानन्तरमेव वेदारंभस्य समय इत्यवगम्यते। इति कर्त्तव्यता तु पुनः एतद्व्रतादेशनविसर्गाविति उप
कर्म्महोमानिदेशाद्व्रतादेशने वेदारंभः प्राप्नोति। अतश्चोपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेदिति शौ
चाचारांश्च शिक्षयेदिति श्रुतेः उपनयनानन्तरमेव वेदाध्यापनविधानाद्वा उपनयनोत्तरकालं पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं
वेदारंभनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विधाय पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मवरणमाहूय अग्नेः प
श्चात्स्वात्मस्योत्तरत उपवेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागान्तं हुत्वा यदि ऋग्वेदमारभ्यते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहु
ती। हुत्वा ब्रह्मणे छन्दोभ्य इत्याधानं वा हुत्वा शेषं समापयेत्। यदि यजुर्वेदं तदा उपभागानन्तरं अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति

विशेषः। यदा सामवेदं तदा ऽपमागान्ते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः। यदाथर्ववेदं तदा ऽपमागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति
विशेषः। यद्येकदा सर्ववेदानां प्रश्नदा ऽपमागान्ते प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं द्वयं कृत्वा क्रमेणच्छंदोभ्यः इत्याहुतिद्वयं च कृत्वाहुतिं वा प्रजापत
73 य इत्या घाः सप्ततंत्रेण जुहुयात्। अनंतरं महाव्याहृत्या दि स्विष्टकृदन्ता दशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरयोः त्यागं त्वं ब्रह्म
णे दत्वा ब्रह्मचारिणयथाविधिवेदमध्यापयितुम्। नमनइ निव्रत देयप्रयोगः॥॥ अथ समावर्तनमानप्यतो वेदं संसमाप्य स्नाय
ब्रह्मचर्यं वा वेदं मंत्रब्राह्मणात्मकं समाप्य समा रूपावनं अथ तस्य ब्रह्मचर्यं तो वा स्नायाद्वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्यात्। अथ ७२
७३ वा ब्रह्मचर्यव्रतं अष्टावष्टावर्षाणि त्रिंशत्कं। अष्टाचत्वा रिंशद्वर्षं निर्वृत्तं समाप्य अवसानं प्राप्य गुरुणानुमतः स्नायादिति म
तनमंदेवः। द्वादशाब्दिकं पक्षकुप्रकसूत्रकानां। द्वादशकोपि दशवर्षसमाप्ये तिव्रतवतिनेस्नायादिनिमन्पन्न। तत्रापि गुरुणानुज्ञा
तः। अत्रापि सूत्रेण मपि तन्मयवेदव्रतं च समाप्य वा स्नायादित्यनुषज्यते। यतः पूर्वं स्नानकल्पत्वे विधिमुक्तौ। विधिर्विषय अर्द्धवेद
वेदं समाप्य तमुक्तौ। तत्र कियान्वेदः इत्यपेक्षायामाह। विधिः विधेयं इति विधिं ब्रह्मस्थादवीत स्नीप्रिः तं तु कृपाश ऽपा निष्टामेव

यज्ञेनेत्यादि। विधायकं ब्राह्मणवाक्यं विधेयः। विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्म्माङ्गत्वेनेति विधेया मंत्राः। इषे त्वादिः। तर्क
र्थवादः इति कर्क्कोपाध्यायः। यथा अक्ताः शर्करा उपदधाति इति विधिः श्रूयते। तत्रांजनसाधनं घृतं तैलं वसा वा तन्मध्ये केनाक्ताः इ
ति संशयो तेजो वै घृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते। अनेन सर्व्वोऽर्थवादः। तर्क्को मीमांसेति कल्पतन्त्रकारैः एककाना न्नी
मधेयनागसंग्रहः। यतो वेदा विध्यर्थवादमंत्रना मधेयपदश्रवणद्धमीमांसके विचार्यते। यथा अग्निहोत्रं आघानो यागा
मेदाः उद्भिद्बलभिदिति नामधेयानि। षडंगमेको। एकसूत्रकाराः षडंगं वेदं समाप्याम्नायादित्याङ्कः। षड्शिक्षा कल्पव्याक
रणनिरुक्तज्योतिषच्छंदांसि अंगानि यस्य वेदस्य सः षडंगः। तं षडंगं। न कल्पमात्रो कल्पमात्रेयं ग्रंथमात्रो मंत्रब्राह्मणेव
अधीतेन ज्ञानमिच्छन्ति कल्पमात्राध्ययनस्य कर्म्मानुष्ठानायोग्यत्वात्। यतः अथातो धिकारः अथातो धर्म्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्म
जिज्ञासेत्यादिभिः धिकारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्म्माधिकार इत्यावायर्ध्विर्ष्यन्तो कामं त्र्यासाकल्पा नुश
दः पदस्याष्टत्रो। कामं दुर्ध्याया। शिकस्य आद्यर्थवादियज्ञविधाकर्म्मकुशलस्य ज्ञानमिच्छन्ति। अयमर्थः। मंत्रब्राह्मणात्मकं वे

दमधीत्य स्वरवर्णक्रमान्न स्नायादित्येकः पक्षः। सांगं वेदमधीत्यावबुध्य स्नायादित्यपरः। ग्रंथमात्रमप्यधीत्य यविधं ना स्यात्स्नायादिति द्वि
तीयः। यज्ञविधाविनिरेहणार्थं ग्रंथमात्रेऽधीतेनं स्नायादिति निषेधः। यतो वेदाध्ययनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रयोजन
म्। उपसंगृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पूर्वस्मात् स्थित्वाष्टानामुदकुंभानां यथेष्टं तन्मयः प्रविष्टा गो
ध उपगोप्यामन्यैषामनाहास्स्नाति वितृज्जष्टह पुनिति ज्ञाना द्विजडा मियोनावनस्मि मिदहहज्ञा मीत्यकस्मात्पाएली वा
तेनानिषिद्धनो स्नायादित्युक्तं। कथं स्नायादित्य पेक्षितेत्राह उपसंगृह्य। उपसंग्रहणविधिना प्रणम्य पक्षे गुरुं आचार्यं समि १४
१४ धः पूर्वोक्तलक्षणास्त्रिधा पि सम्मुहनादित्याद्युप कल्पनोक्तेन विधिना आचार्याग्निं विवर्तितं समावर्तनांगहोमेऽस्याग्नौ आधाय प्र
क्षिप्य अत्र समिधोऽभ्याधायेत्युक्तं। तत्र समिदाधानं किं वेदाङ्गत्वादि समावर्तनहोमात्पूर्वं क्रियते पश्चात् वेदाङ्गत्वेन होमः कृत्वा प्राग् इति
वेदा। पतद्दवचनादर्शनविसर्गाद्बिस्त्यतिदेशात्। नहि पूर्वं स्नवद्भ्यां उपसंगृह्य गुरुं समिधोऽभ्याधायेति पागशः समिदाधानानंतरं
वेदाङ्गतीनामवसरः इति गम्यते नानेन देवांशुस्त्य। हि वेदाङ्गतीनाश्च वसनः समिदाधानात्पूर्वं समिदाधानं बक्षाना। त्पूर्वमिति क्रम

स्पष्टापितृत्वाराः कथं समयाप्युपयनसमिधृतादक्षानि साप्रायणीयायाः॥ अग्न्यस्पन्दोदयनीयेनि श्रुतेः तस्मात्समावर्त्तनहोमान्तेउपसंग्र
हणादिपविधिं तस्यपविवाहितस्य मर्घ्यतः प्रभृतादितस्य समावर्त्तनांगहोमसाधनाग्निस्थापनप्रदेशस्य। अत्र तनः उत्तरस्मिंनागकुशो
षु प्राक्कूलेषु प्रागग्रेष्वा श्रीर्पेषु कण्डस्थान्यग्रायाः दिशिकेषां अष्टानामुदकोनानां दक्षिणोत्तरनायतानां अष्टसंख्याकानां अमलकलधुर्षा
नां श्रीप्रादिस्थनपल्लवमुखानां स्थितानां स्थापितिं वा वाऽगैर्द्वी सूयत्पर्थः। येष्वन्नन्नमयइत्यादिनामंत्रेणानमिहरण्डक्षो मीत्यन्नेना
एकस्मात्प्रथमातिक्रमकारणात्वावाहिनिन्याय नप्रथमात्प्रांमुदं विवाकर्मणी त्वनेनन्यायेन दक्षिणस्य प्रथमत्वं। अ
पः उलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिषि वनिाअस्मुक्तानिशिनघ्नः स्नानकर्तारं मानं तत्र मंत्रः। तेनमम जिधिं वामिह
त्यादिवर्षवर्द्धसायेत्यन्नयं येन स्त्रियमहापुनीयेनावमृशताद्धं स्नुनांयेनालावन्याधिवतांयद्वान्तं दखिनायथ इत्यापोहिष्ठेति
वषत्पूर्वं त्रिभिरनुभिमीतिनश्च। एवं पकोदकं मंडलसाधर्ष्यं स्नानमभिधाय इतन सम्पर्कं मोदजलसाधनस्नानमात्रे मंत्रविशेषा
भिधानात्रयेष्वन्नमयइत्ययमेवसर्वोदकमंडलग्रहणे साधारणो मंत्र इति प्रतीयते। ततः सर्वस्याहितीयादिकंमाष्यः प्रत्य

कं पुष्प क्षति निमंत्रेण जलमादायादायव स्यमाणैर्मंत्रैर्यथाक्रमम भिषिंचतो तद्यथा । यन्नाशियमिति द्वितीयं आपो हिष्ठेति तृ
तीयं । यावः शिवतम इति चतुर्थम् । तस्मा अरमिति पंचमं । कृष्णी मितस्याणिज्ञानानि । उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य निधायवासो
न्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते । उदुत्तममिति निर्मंत्रेण मेखलां नष्टानां उन्मुच्य छद्दसामार्थ्यात्रशितामार्गेणानिः सार्य निधाय भूमौ
निक्षिप्य अन्यद्वहृग्रूपं निधाय आदित्यं भूयं उपस्थ अजस्तृष्णुनित्यादि निर्मंत्रैः उपतिष्ठते आनिदवितिलाख्वाप्राशयेत् जटालो
मनखानि संहृत्य पाडुंवरेण दन्तान्धावयेत् । नातनो दविनिलानामन्पतनं प्राशय अशिखा जटाश्खले । मानिवनख्या । निसंज ७५
टालोमनखानि । तानि संहृत्य संहार्यवायथि वेत्पयः । अत्र संहृत्येति णिवालोपश्छान्दसः । अयं संरुद्धमिथाश्च ब्राह्म
अडुंबरेण द्वादशांगुलेनक निष्ठिकाग्रेव स्थूलेन उडुंवरकाष्ठेन । अन्नाद्याय व्यूहध्वमिति मंत्रेण दन्तान्धावयेत् । प्रक्षालयेद्ब्रा
ह्मणः । दशांगुलेन राजन्यः । अष्टांगुलेन वैश्यः ॥ इति शेषः । अत्र जटालोमनखवपनो त्रिमित्राडु त्र नत्र पुनः स्नाने मिपुनः शब्दसाम
र्थ्याद्विस्नानमापद्यते । अतो वपनानन्तरं स्नानाचमने विधाय दन्तान्प्रक्षालयेदिति सिद्धम् । उमाद्य पुनः स्नानानुलेपनं नासिकयां ।

मुखस्य वोपगृह्णीतो उ आद्यमुगंधिनाद्धृये। शनी नमुद्दर्भ्यीपुनः भूयः स्नात्वा शिरः प्रभृती न्यंगानि प्रक्षाल्य अनुलेपनं चंदनादि
मुखनासिकयोः उपगृह्णीते। मुखं नासिकौ च अनुलिंपति प्राणापानौ मे तर्प्पयेत्यादिना स्रोत्रमक्षे तर्प्पयेत्यनेन। पितरः शुंध
ध्वमिति पाण्यानवनेजनं दक्षिणे निषिंच्य अङ्गुलिप्युं जपेत्। ततः पाण्यानवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं पितरः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण प्राची
नावीती दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निषिं
च्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्म्मकरणनिमित्तकं उदकस्पर्शं विधाय चंदनादि
ना सुगंधद्रव्येण गात्राणि अनुलिंपेत् सुवर्चसां सुहानि
त्यादि सूक्तमित्यनेन मंत्रं जपेत्। अहतं वासो वा तेन सामात्रेण आच्छादयीत न पुन
स्यादिति। ततः अहतं नवं सदशं सपवित्रं वासः
वसनं आच्छादयीत न परिदधीत। तदलाभे अमात्रेण अनडुकमथवा तं कालि
तं पविक्षस्यादित्या। दिनाद्यानि [illegible] संव्यायिष्यइत्यनेन मंत्रेण अथ यानि। यं यं राससमिति। अथ अक्षनीयपरिक्षन्नं तं नं ताद्दशमेवा ते
नीयं वासो यशसामित्यादिना यशसामाप्रतिपद्धानामित्यनेन मंत्रेण आच्छादयीत निगतेनाख्यातेन संबंधः। एकैव न पूर्वस्यानवग
णप्रच्छादयीत। नेघादिप कमेव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिक्षनीयस्य वाससः उत्तरवर्गणिउत्तरजानेन प्रच्छादयीत यशसामेति

मंत्रेणोत्तरीयंकुर्यादित्यर्थः ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णातियाआहरदिति । सुमनसः पुष्पाणिप्रतिगृह्णातिअन्यपनद्व्रा । निआदन्नेयाआहरदि
त्यादिनायशसावसगनवेत्पत्नेनमंत्रेण । अथाक्षबध्नीतेयद्यशइति । अथप्रतिगृह्य अववबध्नीनशिनसिवध्नातियद्यशोऽमनसाहृत्या
दिनायशोमयीव्यत्नेनमंत्रेण । उष्णीषेणशिनोविष्टयतेयुवासुवासाइति । उष्णीषेणपूर्वोक्तलक्षणेनतृतीयेनवाससाशिनोमूर्द्धानंवि
७६ ष्टयतेयुवासुवासाइत्यादिकयाऽऽवयन्नइत्यन्त | यर्चा । अलंकरणमसिभूयोलंकरणंभूयादितिकर्णवेष्टकौ । अलंकरणमसी
तिमंत्रेणदक्षिणेनत्तयोः कर्णवेष्टकौप्रतिमंत्रंप्र | तिमुंचनपरिषन्नोवृत्रस्येत्यङ्क्षिणी । वृत्रस्येत्यादिनावकुञ्मदिदीत्यन्तेन ७६
७९ मंत्रेणयथाक्रमंदक्षिणवामोमंत्रावृत्याअङ्क्ते | वीनाधञ्ञनेनसंस्करोति । नाविष्णुनसीत्यात्मानमादर्शप्रेक्षतेरोविष्णुनसी
त्यनेनमंत्रेणआत्मानंमुखप्रभृतिशरीरंआदर्शदर्पणेप्रेक्षतपश्यति । छत्रंप्रतिगृह्णातिबृहस्पतेश्छदिरसिपाप्मनोमामन्तर्द्धे
हितेजसोयशसामामान्तर्द्धेहीति । छत्रंआपतपत्रंबृहस्पतेश्छदिरसीत्यादिनायशसामामान्तर्द्धेहीत्यंतेनमंत्रेणप्रतिगृह्णाति । प्रतिमुं
शद्वसामयर्पशिअन्यनआदन्नोप्रतिष्ठस्थाविश्वतोमायातमित्युपानहौप्रतिमुंचतोमंत्रस्यद्विवचनान्तत्वादुपविशन्तुंशयवाक्षौ

प्रतिष्ठेदिति द्विवचनं स्यादिति विष्णुगापत्याद्वयाः पनिघत्तो विश्वाम्यो मानाघ्रात्स्य तिपाहिमर्घ्यतद्द्रति वैष्णवं दंडमादद्यात् विश्वाम्यो मित्यादि
नामंत्रणवणवं वंशमयं दंडं याष्टिं श्रास्तगृह्णा । निद्दंस्त्र निजकप्र मृतिदंडग्रहणात्तं कर्म्मजातं स्नानकर्त्तारिका तिनाचार्यध्र दंतप्रक्षा
लनादी नि नित्यमपिवासश्छत्रोपानहश्चापृष्ठो गिवेनमेक्षः दंतप्रक्षालनमादीयपांडुपुष्पादीनां तानि दंतप्रक्षालनादी नि नित्यम
पिसर्घ्यदामंत्रवर्ज्ञिस्नातकस्यनववासा वासमीव छत्रं चरुपानहावववासश्छत्रोपानहश्च वकामाहईंडापि पता निवेघदिश्र
पूर्वापि नूतनानि ब्रियन्त्र गृह्यस्त्रेतदामंत्रोभवति तत्रहणं ॥ स्नातकस्यपयमावक्ष्यामः । स्नातस्यव्रसवर्याश्र माद्वृत्तस्याद्विजाते
यमान् व्रतानिवक्ष्यामः । कथयिष्यामहा कामा । दितनंग । कामाद्दंछ्या इतनः द्विजातेनन्यः शूद्रइतियावत् । यमपुष्प स्नातको
पिम्रघिक्रियतो नृत्यगीतवादित्राणि नकुर्यान्नचगच्छेत् नृत्तं लास्यादि नदतित्रं । गीतं षड्जादिस्वरनिर्वृतं वादिनूपकं विशेषन्निर्दिष्टं । वादि
त्रं ततमानाहि भेदेन चतुर्विधं नृत्तं गीतं वादित्रं चनृत्यगं । तवादित्राणितानि स्वयं नकुर्याशान्नचगच्छेत् । नृत्तादीनि श्रन्यैः पिक्रियम
णोन गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुं चकारः कनानगच्छति क्रियासमुच्चयार्थः कामं तु गीतं गायनिव्वगीतेनवासमनद्दति श्रुतेर्हिः । अत्रगीत प्रतिप्र

सवमाह। त्रपुनः कामंइच्छयागीतंगानंस्वयंकुर्यात्३। परैः क्रियमाणंवगच्छेत्३। श्वानुं। कुतः। हियस्मात्र गायतिस्वयंगानंकरोतिगीतंवा अन्यैः
क्रियमाणेगानेनमनेयतिप्रोशोसि इतिस्मृतिश्चेदिवचनं। कुः यः सर्व्वैः कृत्स्नामन्यतेआत्मानंसुखिनंसंपूर्णंमन्यतेसस्वयंगायतिगीतंवशृ
णोति। अपरां सूत्रंअपरमपिगायेत्। गीतंवशृणुयात्३। इत्येतदर्थज्ञापकंवेदलिंगमाश्रियथा स्वमध्येशृयतोदिवाब्राह्मणोगायतिनकार
राजन्यइतिअनेनब्राह्मणराजन्ययोः स्वयंगाने षिकामाश्रीतिज्ञायते। तावश्रवमयाजिनंयजमानंनाजन्यश्चावयितुं गायतः
33 ततश्रवणेव्यविकारागम्यते। स्त्रमेनक्तंग्रामान्नेन नगच्छेत्। २ ममतिष्ठायदनावसति नक्तंरात्रौ ग्रामान्तरंअन्यग्रामंनगच्छेत् 33
नवषावत्र। २ मसती त्यत्रुषज्यते नवर्द्धावत्र्यीघ्रं नगछेत्। उपोदनेनावञ्जणह्रकारोहणफलप्रवयनसंघिसर्प्पणविहतनम
विषमलंघनसुक्तवदनसंध्यादित्यप्रेक्षणानिनकुर्यात्३। उपोहनस्यकूपस्यअवरुणंतयत्तिस्थित्वाअवाग्दृष्ट्यावलोकनीवृक्षेश्वारो
हणंउपरिगमनं। फलानांवृक्षाद्दनोप्रवयनंत्राटनं। संघसर्पणं समयेसर्प्पणंअत्रगमनंसंघिनाअपमार्गेणवासर्प्पणं। विहतनन
नमनस्नानं। विषमस्यपर्व्वतगर्त्तादेः लंघनमतिक्रमणं। सुक्तस्यअश्लीलस्यवदनंभाषणं। अश्लीलंत्रिविधंलज्जाकमंडुरकं खक

अमंगलसूचकंवा।संध्यासुआदित्यस्यसूर्यमंडलस्यनागतःप्रेक्षणंदर्शनम्॥उपनक्तस्यवाविप्रनिर्विंबितस्यचनोपरक्तंनवारिस्थमिति
मनुस्मृता।निरीक्षणेत्वर्याप्तानिरुदपानावेक्षणादीनिनिरीक्षणोन्नांनिवर्जयेत्।नरूवंप्राप्नुवा।निरूनापहवंप्राप्नुवा।नित्यंउत्पतीनि
श्रुतेः।निरीक्षणनिषेधश्रुतिप्रमाणेनावतारयति।प्राप्नुवासमावर्त्तनसिद्धता।यतःप्राप्नुवा।निरुक्तांउपपत्त्यनिरपाकरोति।देवइतिनि
पातसमुदायःनिरवयार्थइतिवेदवचनात्।वर्षत्य प्राप्तेनाप्रजद्यस्मवक्षःपाप्मानमपहन्नदिति।देववर्षतिप्राप्तेतःअनाछा।
दितःप्रजन्।गच्छश्रयम्मवक्षइत्यनेनमंत्रेण। अपश्यात्मानंनावेक्षेत।अप्सुजलेआत्मानंप्रमुखंनावेक्षेतनपरयेत्।अजात
लोम्नींविप्लुष्टंमीरंषंढंचनोपहसेत्।समयनजा। नानिलोमायस्याःसाआसजातलोम्नीतां।अजातलोम्नीनायर्सरनपाछेरा
विप्लुष्टंसीवपत्रपाकानांस्त्रियंकृत्वा।दिविकानत्वा।षंढंनपुंसकंनापहसेदित्यनुवर्त्तते।गर्भिणीं।विजन्पतिब्रूयात्।गर्भिणींअन्तर्वत्नींवि
जन्याइतिनामब्रूयात्।इतिवदेत्।सकुलमितिनकुलंनागालमितिकपालंमणिधनुरितिंद्रधनुर्गार्भिपत्नीपरस्मैनावदीत।सकु
लमितिनकुलंब्रूयात्।कपालंकपालिनंभगालंइतिब्रूयात्।इंद्रधनुःमणिधनुरितिब्रूयात्।परस्यगांधुनपिबंतींवत्संपायन्तींपरे

मन्त्रनमस्य धामिननावक्षीतनकथयेत्॥ उद्धृताया मन्त्रवर्जितायां भूमाववस्थाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्॥ उद्धृतायां सस्यवत्यां भूमौ पृथिव्यां
वा वल्मीके त्रिणे न तत्र वर्जितायां मूत्रपुरीषं तत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात्॥ किं विनिषिद्धं कर्द्धः न कुर्यात्॥ तथा उत्सर्प्पेत स्रवमानं
न कुर्यात्॥ [illegible] यं प्रसीर्णेन काष्ठेन पमृज्जीत॥ घायं आत्मनः प्रयत्नं विनाप्रकीर्णेन छिन्नेन पातितेन काष्ठेन दारुकशकलेन अपाहियेन प्रम
78 ज्जीत प्रोञ्छयेत् पुरीषोत्सर्गासन्निधानात् उदासि त्यपथ्याहतः विक्लिन्नं वासो नाच्छादयीत॥ विक्लिन्नं मंजिष्ठादिरागेण विकार
७८ मापादितं वासो वस्त्रं न परिदधीत॥ नील्यादिर कैर्विक्लिन्नं कषायरक्तं तु न निषिध्यते किं तु परास्यतद् इति भाष्यकारः॥ इद ७८
मनावधत्तः स्यात् सर्वेषां मित्रमिव हृद्यं स्यात् इति अत्र आनर्थकं कर्म्म यस्य सहृदयं तत्स्यात् नवेत्॥ किं विवधारयात् अरत्रापतनं तु अतः
ति वधत्रः स्यात्॥ किं विम सर्वेषां प्रपापरेषां च मित्रमिव सत्त्वेषां सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः॥ मत्रे ब्राह्मणे कथ्यते इति स्मरणात्॥
अत्रयाद्दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधः न तु अदृष्टार्थादिवनिवृत्तिः प्राप्ताप्राप्तिपक्षसामर्थ्यादिदृष्टमप्यनुमीयते॥ अतएव प्रायश्चित्तस्मरणं
स्नातकव्रतलोपे त्रिपकरात्रम् अनाशनं इति स्मरणात्॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्॥ एवं स्नातकस्य समावर्तनप्रभृतियावज्जीवं हर्षं कर्तव्य

चेनवर्जनीयत्वेचेनवर्तृत्वगी। नादीन्यभिघ्रायात्। अश्नुनात्स्यवसमावर्तनदिनमात्रस्य त्रिरात्रब्रह्मचर्यमाह। निश्रः त्रिसंख्यानात्रीः अहो
नावाणिव्रतंवस्थमाणांवनेत्र। अनुष्ठेश। श्रमाद्ंसाथ्यमृन्मयपायी। मांसमश्नातीत्येवं शीलो मांसाशी तद्विपरीतः अमांसाशी। मृ
न्मयेनमृदादिनिर्मितेनपात्रेणपिबती। निमृन्मयपायी। तद्विपरीतः अमृन्मयपायी। स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिश्वनां चादर्शनमसंभाष
चतः। स्त्रीनारी। शूद्रश्चतुर्थोवर्णः। शवः मृतशरी | रं। कृष्णशकुनिः काकः। श्वाकुक्कुरश्च। एतेषां अदर्शनं चावलोकनाभावः। तैः स्त्री
शूद्रादिभिश्च सहग्रसंभाषणसंलापः। असंभा | षा। शवशूद्रसूतकान्नानि न नाघ्रायात्। नाघ्राणं नकुर्याच्छाकानि शवान्सूतकान्न
स्मिन्कृतेसतिक्रीवालक्वावायत्र ज्ञातिनिमित्तघ | नो शूद्रस्य अवनवर्णस्य नापितादेः जपान्नस्यापि सूतकप्रसवाशौचं वसति
यत्र ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नं। नानि शवशूद्रसूतकान्नानि। नकारः क्रियायदर्शनादिसमुच्चयार्थः। मूत्रपुरीषष्ठीवनं चातपेन कुर्या
त्। मूत्रैवपुरीषंवमूत्रंपुरीषमातपघर्मनिकुर्यात्। रविनासूर्जेश। तथाष्ठीवनं च शूद्रूपमूत्रवाह्लालादिनिस्रावं। सूर्याभ्यामाननातद्वी
ना। धूर्माशिख्यादित्यारश्याम्मानंष्ठेवादिना। अत्राहितं न कुर्यात्। तमनेनोदकार्थीनकुर्यीतात। तत्रैनजलेनउदकार्थानउदकमाघ्नमः सो

८

वावमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विद्वान् अदत्तेपोत्पनात्रो लाउनीं अशनं कुर्वीत। सत्यवदनमेव वा। वायद्वा सत्यवदनमेव सत्यवाक्यो ब्र
नणामेव कुर्यात्। न अवस्त्रनादि अमांसाशनादी नोदीक्षितस्यापानपादी निकुर्यात्प्रवर्ग्यवाश्चैतो वधादिदीक्षितः सोमयागार्यंघ्रीक्लादि
दः। प्रवर्ग्यवान्। प्रवर्ग्यो महावीरः अस्यास्तीति प्रवर्ग्यवान्। नदत्त्वात्तपादी निश्चात तपस्वत्रस्त्रुची पाअमृघ्रीकादी निश्चवत्तेपोत्पनात्रि भोजन।
श्चा निकुर्यात्। वा सत्यवदनमेव वा अत्र सूत्रकारेण। यावत्रिस्नातकः प्रतनात्मुक्तो निनतावत्स्यवादि तिष्ठेत् अपितु मध्यादिस्मृतिप्रणी ७९
तान्यपि इति सूत्रार्थः॥ त्रा॥ अथ प्रयोगः। वेदमुक्तं लक्षणं व्रतं वा उभयं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातो ब्रह्मवासी अयाघः। तत्र आनार्येमा
७९ तृप्त्या पूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा ब्रह्मचारिणा। आचार्य मदंशाग्नेरुत्पन्नत्वादानं प्रार्थितः अग्नाही। पन्नुक्तं दत्वा ब्रह्मचारिणा प
विशिन पंचभूसंस्कारान्। कुर्यात् लौकिकाग्निं विधाय ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागांतं कर्म निर्वर्त्य विदानं समवस्वेदाहुतिहोमं विधायमहा
व्याहृत्यादि द्वि ध्रुवं दत्वं वक्रकृत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवनयानन्तरं दक्षिणां दद्यात्। तथा। तत्राज्यभागांतं कृत्वा यदि अमन्द
मधीत्य व्रतं कामानि। तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहा दक्षिणाज्याहुती कुर्यात्। छंदोभ्यः स्वाहा अनवाहुती कुर्यात्। यदि यजुर्वेदं तदा अ

उपनागानन्तरं नक्षत्र निस्तायस्वाहा वायवेस्वाहेति हेत्वाऽस्याकृती कृत्वा ब्रह्मणे छंदोऽभ्यइत्याधानवाकृतीर्हुत्वा। महाव्याहृत्यादिप्रिष्टकृ
दशादशाकृतीकृत्वा दक्षिणां कृत्वा समापयेत्। यदा सामवेदं तदाऽप्यनागानन्तरं दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति कृत्वा ब्रह्मणे छंदोऽभ्यइत्या
नभ्यानुसत्पश्नानवाकृतीर्होति। अथ यदाथर्ववेदं तदाऽप्यनागानन्तरं दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति आकृतिद्वयं कृत्वा ब्रह्मणे इत्याधा
नभ्यानुसत्पश्नानवाकृतीर्होति। तदाऽप्यनागानन्तरं प्रतिवेदं वदाकृतिद्वयं द्वयं कृत्वा कृत्वा ब्रह्मणे छंदोऽभ्यइ
जुहोति यद्येकदा वेदद्वयमधीत्य ज्ञानं कलोति। ध्यतं त्रणजुहुयात्। एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि याऽपि अनन्तरं महाव्याहृत्या
त्याकृतिद्वयं कृत्वा कृत्वा प्रजापतये इत्याधाः स दक्षिणादानान्तं कुर्यात्। अथ ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य पवि
दिग्विष्टकृदन्ता दशाकृतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय द
समूहना दिग्व्यायुषकरणान्तं तस्मिन्नग्नौ समिदाधानं कुर्यात्। ततश्चाचार्यपुत्रपैः पवि स्निनस्यात्तत्नागस्था। पितानोदक्षिणात्तनायत
नां अग्न्यानी जलपूर्णकलशानी एर्घं नागश्चाघृतयुप्रागग्रकुशेषु नदङ्मुखः स्थित्वा येन त्रयः प्रविष्टा गावो घृतउपगायो मपू
वामनाद्यामखला। विमुञ्चनद्रपुनिद्रियहता द्विजहामियावावनम्नामिस्त्रग्दला मा तिमंत्रणप्रथमा। कलशाद्दक्षिण उल्लुकेन

उदकमादाय। तेनेममभिषिंचामि श्रियेयशसेब्रह्मणेवर्चसेब्रह्मवर्चसायेति मंत्रेणात्मानमभिषिंचेत्। एवमेवद्वितीयादिभ्यःसप्तभ्यउद
कंतेभ्यःयेप्स्वन्तरग्नयइत्येतेनमंत्रेणएकैकस्मात्कुलमादायादाययेनाश्रियमकृणुतांयेनावमृशतांशुंसुरांयेनाक्षावभ्यषिंच
तांयद्वांतदश्विनायशइति। आपोहिष्ठामयोभुवःयोवःशिवतमोरसःतस्माअरंगमामवःइत्येतैस्त्रिभिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रमात्मानम
भिषिंचेत्त्रिःसृष्ट्वीमभिषिंचेत्। ततउदुत्तममितिमं वरुणमेखलांशिरोमार्गेणनिःसार्यतांमेखलांभूमौ। निधायचन्द्रमाससःपरि
धायावस्थआदित्यमुपतिष्ठेत्। उद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थात्प्रातर्यावभि ८०
८० रस्थाद्दशसनिरसिदशसनिंमाकुर्वाविदन्मागम याद्यभ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थाद्दिवायावभिरस्थाच्छतसनिरसिशतस
निंमाकुर्वाविदन्मागमयाद्यभ्राजभृष्णुरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्सायंयावभिरस्थात्सहस्रसनिरसिसहस्रसनिंमाकुर्वाविदन्मागमये
त्यादित्योपस्थानमंत्रः। ततोदधिवातिलान्वादक्षिणहस्तमध्यगतंकृत्वाअग्निंप्राश्यउपलोमनखानिवापयित्वास्नात्वावस्त्रा
कलक्षणेनउदुंबरकाष्ठेनअन्नाद्यायव्यूहध्वंसोमोराजायमागमत्। समेमुखंप्रमार्क्ष्यतेयशसाचभगेनचेत्यनेनमंत्रेणदन्तो

क्षालयित्वा चम्पसुगंधिद्रव्यमिश्रितेन यवादिचूर्णेन तैलसम्प्लीतेन शरीरमुद्वर्त्य पुनः सशिरस्कं स्नात्वा चम्पा चंदनाद्यनुलेपनं पाणि
भ्यां गृहीत्वा मुखनासिकां विप्राणापानाभिलक्ष्य यवकुम्भनिपूर्य पश्चात् उंमेतप्य यत्पनेन मंत्रेण आलभेत। ततः पाणि प्रक्षाल्य तदुदकमंज
लिनादाय पापसवर्पंक्षयाद्दक्षिणामुख उत्तराद दक्षिणास्यां दिशि पिनः शुंधंमित्यनेन मंत्रेण भूमौ निषिंचेत्। पितृतीर्थेनाथ पयो उपवी
ती भूत्वोदकमुपस्पृश्य चंदनादिना मुखं कौ ... सौम्या भूयासं शुभवर्चा सुखेन सुश्रु कर्णाभ्यां भूयासमिति मंत्रेण आत्मान
मनुलिप्यापवित्रमस्य यशोमस्य दीर्घायुत्वाय ... जरदष्टिरस्मि शतं वर्षाणि जीवामि शरदः पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति
मंत्रेण अहतं वा धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय। ... वाचयेत् एवं यावत्सोदकं च कमंडलुं। यज्ञोपवीतं वेदं च शुनं नौका च
कुण्डले इति मनुनात्र स्नातकस्य यज्ञोपवीतधारणस्य प्रातकस्य पुनर्विधानात् द्वितीय यज्ञोपवीतधारणं प्राप्तं तत्र पूर्वदृष्ट
तमसंततिनम् स्यवंति। अत तदुक्तार्थं जलधौतिप्राप्यापेनं नवं ... लक्षणमुपवीतं त्रिसनद्धं यं यज्ञोपवीतमित्यादिना मंत्रेण परिधाय।
यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यात्तया भवं ... नतम्प नवेन संयोगः। एकदेशविनाशेपि मंत्रादिसंधानस्य विनष्टवा शेयशास्मामादौ।

वापृथिवीयशसेंद्राबृहस्पतीयशोभगाख्यमाविदद्यशोमाप्रतिपद्यतामितिमंत्रेणउत्तरीयंवासआच्छादयेदिति पवआलाने पूर्वस्यैवोत्र
नवर्गोणअ अनेनेवोत्तरीयमंत्रेणोत्तरीयंविदध्यात्। आहतऊमदाग्निः मद्धायकामायेन्द्रियायतानदंप्रतिगृह्णामियशसावनगनव
तिपुष्पाणि अन्यतः प्रतिगृह्यायद्यशोप्सनसामिंद्रश्चकानविपुलंपृथु। जनसंग्रथिताः सुमनसआवध्नामियशोमयीतिमंत्रेणशिर
सिवध्व॥ युवासुवासाइत्यनयर्चास्त्रोषेणाभिनोव ह्यपित्वाऽलंकरणमसिभूयोलंकरणंभूयादितिमंत्रेणदक्षिणकर्णेकुंडली
कयात्तनेववामकर्णेपानिद्यात्। बृहस्पतिकनीन कृष्णबुद्धिमसि चक्षुर्मेदेहीतिमंत्रेणदक्षिणमक्षिसौवीनाञ्जनेनाञ्जनेन ८२
वामवानातिच्छुनसीत्यादर्शेमुखंविलोकयेत्। बृहस्प नेच्छादनसिपाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसोयशसोयशसोम अन्तर्धेहीत्यन्य
स्याच्छत्रंप्रतिगृह्य। प्रतिष्ठेस्थो विश्वतोमापात मित्युपानहावुपानत्यादयोः प्रतिमुच्याविश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्यनिपाहिस
र्वतइतिवेणवंदण्डमादत्ते। अत्रमाल्यपूजादिवस्त्रोणेदाक्षिणादानान्तंश्राद्धमास्तिक्यत्पश्चात्कलशादिजलेकादिदण्डग्रहणान्तंज्ञानकर्तृः
वासरत्नापानहग्रहणव्यतिरिक्ता सिन्दूरप्रज्ञालनादी निमन्त्रवन्निस्सदानवधौ रोवासः प्रभृती नित्तुनूतनवनान्येवानतआवार्यभ्रातक
स्यपयमातरश्चादयेत्। त्रिनाविज्ञनानिच। स्नातकश्चतानियथोक्तानिकुर्यादितिसमावर्तननियमः॥ ॥ अथानध्यायमहाय इ॥४॥ ॥

२६ न२

अथ समावर्त्तनानंतरं पंचमहायज्ञेष्वधिकारः। अतो हेतोः पंचमहायज्ञाः शब्दवाच्याः कर्मविशेषाः व्याख्यायंते तत्र पंचसु ब्रह्मणो यज्ञ इत्येवमादि। होम
त्मकः॥ पूर्वो देवयज्ञः मणिकेत्रीणि इत्येवमादि बलिप्रपोषो भूतयज्ञः पितृभ्यः स्वधानम इति बलिदानं पितृयज्ञः। हंतकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः। पंचमो
मनुष्ययज्ञः। एते पंचमहायज्ञाः। अहरहः कर्तव्या नानादेन कथमित्यपेक्षायामाह। वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्। विश्वेदेवा देवता अस्येति
वैश्वदेवमन्नं तस्मात्॥ कृतं देवभूतपितृमनुष्या... स्मृतिषु तेभ्यः अदत्वा भोजननिषेधात्। तेभ्यो दत्वा गृहपतेः शेषभुजित्वविधानाच्च। तस्मा
यदन्नं अहरहः शालाग्नौ लौकिके वा यथा विधानं य द्भूतं तद्वैश्वदेवमन्नं तस्मादुद्धृत्य पात्रान्तरे पर्युक्ष्य आवसथ्याग्नौ पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाका
रैः मनुवचनमाणेमन्त्रैर्जुहुयात्। अत्र पर्युक्षणा...रः कुशकंडिकेति कर्तव्यता निरासार्थः॥ जुहोति स्वाहाकारो वायदेशश्च वल्या दिस्थाने
हुतार्थः। स्थत्रमुदासार्थो वा। बलिदानं च नमस्कारेण यथा यथा यथो क्तं कुर्यात्। पितृभ्यः स्वधानम इत्यत्र आचार्येण बलिदाने नमस्कारस्य दर्शितत्वात्। ब्रह्म
णे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपाय अनुमतये इत्येतेषु पंचदामाः भूतेभ्यः। भूतानि वनानि गृह्याणि भूतगृह्याणि तेभ्यो भूतगृहेभ्यः होमानंतरं दद्यादिति शेषः।
कथं मणिकेत्रान् पर्जन्याय अद्भ्यः पृथिव्यै। मणिके मणिक समीपे त्रीन् बलीन् दद्यादिति शेषः। कथं पर्जन्याय नमः॥ अद्भ्यो नमः॥ पृथिव्यै नमः इति। धात्रे वि

विघ्नान्नवद्धार्येयोः द्वार्नैर्षीयोद्वेन [illegible] योर्येथा ग्रामं त्रिन मो विघ्नात्रे नमः इति द्वे वली दद्यात्॥ प्रति दिशं वायवे दिशं वा प्रति दिशं दिशं दिशं प्रति। वाय
वे नमः इति एकैकं वलिं दद्यात्॥ दिशं वा दिश्यश्च प्रति दिशं प्राच्यै दिशे नमः इत्येवमादि नत्र लिंगोक्तो लेखने कुंकावलिं दद्यात्॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे न्तरिक्षाय।
सूर्याय। मध्ये प्रति दिशं दत्तानां वलीनां मंतरालेत्रीन् वलीन् दद्यात्॥ कथं ब्रह्मणे नमः अंतरिक्षाय नमः सूर्याय नमः। विश्वेभ्यो देवेभ्यः। विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यश्च
८२ शेषाक्तु नतः। तेषां ब्रह्मादीनां त्रयाणां वलिभ्य उत्तरतः उत्तर प्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इति द्वे वली दद्यात्॥ उ ८२
षसे भूतानां च पतये परं। पंतयो उत्तरतः उषसे नमः भूतानां पतये नमः। भूतानां च। इति बलिद्वयं दद्यात्॥ केचित्तु विश्वेभ्यः स्वः। भूतानां च
पतये इत्यत्र चकारं मंत्रान्तर्येन माहुः। पितृभ्यः स्वधा न मः इति दक्षिणतः। एषामेव ब्रह्मादिवलीनां दक्षिणतः दौ दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मेव
प्राचीनावीति दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नमः इति [illegible] एकं वलिं पात्रेश्च वशिष्टेन गत्रेन दद्यात्॥ पात्रं निर्णिज्य ब्रह्मापरस्यां दिशि निनयेत्। एतत्त
इति। [illegible] पात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निर्णे [illegible] ब्रह्मादिवलीनां ग्नापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् यक्ष्मैतत्ते। कथं यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनं नमः
इति। [illegible] ब्रह्मदेवादनानं इत्यवदाय अग्रं ग्रासवत् क्षयपर्याप्तमन्नं ब्राह्मणाय भिक्षायन दद्या
ति। मंत्रेण। नद्धत्वाग्रं ब्राह्मणायवने [illegible] इति। [illegible]

वियवेश्याद्ध्यायश्रवनेऽध्ययवेनऽनंदत्वाहंतसद्गत्वेनमंत्रेणादद्यात्वा। अत्रचपंचमहायज्ञा इत्युपक्रम्य वह्नुर्णां क्रमेणानुष्ठानमुक्तं। पित्र्यमध्यत्रह्मयज्ञस्यापं
चमहायज्ञाइत्यनेनानुमानुष्ठानस्यवक्तुमुपक्रांतत्वात्। तदनुष्ठानंसावसरंवक्तव्यं। नोक्तंचअतोविचार्यते। ब्रह्मयज्ञस्यस्मृत्युक्तत्रयःकालाः
यथा...कतायनः। अध्यक्षतिजपःप्रातःब्रह्मयज्ञोऽपिसस्मृतः। सवाप्राक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वाप्रातराहुतेः। विश्वदेवावसानेवानान्यत्रेत्यनिमित्त
कात्... नविधावपित्र्यविशेषार्थं ...पा।।
...तर्पणात्प्राक्... अत्रतस्याकथंनःअदा
विकल्प्यनहिकालास्मर्यते। अतोनसमुच्चयःकिं

...ः श्राद्धायंवयथाशक्त्यावादावान्यवेदमितितेनात्रापक्रम्यापितृब्रह्मयज्ञवि
घः अत्रयदिक्रियतेतदानेनैवविधिनाकर्तव्याः। तत्रवह्वृचः। तदानकर्तव्यः।
वनुद्दंतंनमादेवं...पितृतर्पणं। नेकःश्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेऽहनिकु

त्रचित्...इत्यनेनसमुच्चयनिषेधात्। तस्मात्प्रातर्होमानंतरंतर्पणात्पूर्वंवैश्वदेवांतेवासहव्याऽब्रह्मयज्ञंकुर्यादितिसिद्धं। एतावदवशिष्यते।।
वैश्वदेवावसानेमद्वाक्रियतेतदाकोऽवसरः। वह्नुर्णामितङ्गतिवत्। नहूतकासादेन्येयज्ञ...वपिस्मरणात्नाध्यानस्वन्यत्र...वसत्वइत्य।
दिनात्तस्मात्रअनिर्दिष्टकाला। पितृब्रह्मयज्ञामनुष्ययज्ञात्पूर्वंकर्तव्यः। यथाहिंसिद्धकानतिथींश्चसंनऽजेत्। यथार्हंयेसदर्हंततदनतित्र।

भ्यथार्हं लिङ्गकाश्चपरिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन्। तत्र प्यन्नार्थो एकब्रह्मचारिणां ब्रह्मचारिणां अन्नाशनलक्षणं। इतरेषां च यथोचितं। अतिथोरा
अध्वनीनं। स्वसंनिकेरन्यजिह्वाभोजना। दिदानंनतोषयद्धद्धमेयिनः। बालकोपेक्षाण्यरा यथार्हं सम्भाव्य। बालोपेक्षः प्रथमो येषां गृह्यमाणानां तव
लेऽपेक्षाः। गृहागृहेन वा पुत्रादयः। यथार्हं यथायोग्यं अश्नीयुः भुञ्जीरन्। पश्चाद्गृहपतिः पत्नी च पश्चाद्गृहेषु पूर्वमाशितेषु पश्चाद्गृहपतिः गृ
८३ ह्यपत्नी च नार्यो अश्नीयातां। पूर्वो वा गृहपतिः नाश्नी यदा गृहपतिः स्वामिपत्न्याः पूर्वो अश्नीयात्। कृतः। तस्मादुद्यादिष्टं गृहपतिः पूर्वो ८३
तिथिभ्यो अश्नीयादिति श्रुतेः। तस्मान्न स्वामिपत्न्यानाम् यत इदं तदन्नं गृहपतिः स्वपत्न्याः पूर्वः अतिथिभ्यः आशितेभ्यः इति श्रुतेर्वेदव
चनात्। अहरहर्यावादाहकुर्यादन्नाभावे केनचिद्। काद्वाहृवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्। अहरहः प्रति दिनं देवेभ्यः अन्नेन
वाहाकुर्यात्। अन्नाभावे केनचिद्युक्तेनापि पर्यन्तेन। पितृभ्यः स्वधाकुर्यात्। अन्नेन तदभावे यत केनचिद्युक्तेनोदपात्रपर्यन्तेन। एवं मनुष्येभ्यः इदं
तत्ता [illegible] एवं पञ्च महायज्ञानि। अहरहर्नित्यत्वेनावश्यकर्तव्यतावगम्यते। इति सूत्रार्थः। ४॥ अथ पद्धतिः। ततः पञ्च महायज्ञानिमित्तं मातृपूजापूर्व
कमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं दिश्राय। समुद्धृत्य निधाय पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य बद्धिर्दक्षिणं जानु [illegible] व्यमाणिकोदकेन। ग्नि
२

३ त

अथ समावर्त्तनानन्तरं पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः। अतो देवतोद्देशसंख्याकाः ४। पर्युक्ष्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकौ मोदनमादाय ब्रह्मणे स्वाहा। इदं ब्रह्मणे।
प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये। गृह्याभ्यः स्वाहा। इदं गृह्याभ्यः। कश्यपाय स्वाहा। इदं कश्यपाय। अनुमतये स्वाहा। इदमनुमतये। इति देवयज्ञः। इति
वाङ्क तिङ्क ग्रामणिके त्रीन्मणिकसमीपस्थानमित्यसप्तमी। मणिकसमीपे प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वाक्शेषेण त्रीन्बलीन्दद्यात्। तद्यथा। पर्ज
न्यायनमः ४। इदं पर्जन्याय। अद्भ्यो नमः ४। नमः। इदम द्भ्यः। पृथिव्यै नमः। इदं पृथिव्यै। द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं। धात्रे न
मः। इदं धात्रे। विधात्रे नमः। इदं विधात्रे। प्रतिदिशं वायवे नमः। इदं वायवे। दिशां प्राच्यै दिशे नमः ४ दक्षिणायै दिशे नमः ४ प्रतीच्यै
दिशे नमः। उदीच्यै दिशे नमः। इदं प्राच्यै इदं दक्षिण ये। इत्यादि। इति दिग्बलिं दद्यात्। दक्षिणानां बलीनां मध्ये तेनाल ब्रह्मणे नमः। इ
दं ब्रह्मणे। अन्तरिक्षाय नमः। इदमन्तरिक्षाय। सूर्याय नमः। इदं सूर्याय। ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। इदं विश्वेभ्यो
देवेभ्यः नमः। सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः ४। इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः ४। इति बलीन्दद्यात्। तयोरुत्तरतः। उषसे नमः ४। इदमुषसे। भूतानां पतये नमः। इदं भू
तानां पतये नमः ४। इति भूतयज्ञे बलिं दद्यात्। ब्रह्मादीनां बलीनां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः। पितृभ्यः स्वधा नमः इति मंत्रेणैकं

२

२ विश्वे

वलिंपात्रअवशिष्टान्नेन दद्यात् इति पितृयज्ञः। पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं वृक्षादि वलिं ना वायसेभ्यः। क्षिप्युमुजेभ्य यद्भैतन्ने निर्णेजनेन नमः इदं यक्ष्मणे।
नजलं वृक्षादि वलिं ना वायसेभ्यो ततः काकादि वलिं वहिर्दद्यात्। तद्यथा। ऐंद्रवारुणवायव्या सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये। वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं
मयार्पितं। इदं वायसेभ्यः। श्वानौ द्वौ श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ। ताभ्यां पिंडं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ। इदं श्वभ्यां। देवा मनुष्याः पशवो वयां
सि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः। प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छंति मया प्रदत्तं। इदं देवादिभ्यः। पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या
८४ बुभुक्षिताः कर्मनिवद्धवद्धाः। तेषां हि मन्नं मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवंतु इदं पिपीलिकादिभ्यः। पादौ प्रक्षाल्य आचम्य अतिथे ८४
आगतो पादप्रक्षालनपूर्वकं गंधमाल्यादि निनम्य वो। अन्नं परिवेष्य हंततेन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य दद्यात् तदनावे षोडशग्रासपरि
मितमन्नं पात्रे कृत्वा निवेदितं तेनादग्धखापविष्टः हंततेन्नं इदं मनुष्यायेति संकल्प्य विद्वाब्राह्मणाय दद्यात्। मनुष्ययज्ञः सिद्धये। ततो नित्यश्रा
द्धं कुर्यात्। तद्यथा। आगतवचनेन षड्ब्राह्मणान् द्वौ वा एकं वा आमंत्र्योपपादे। प्रक्षाल्य आचम्य ग्रहं प्रवेश्य कुशासनं दत्त्वा आसने उपदभुषान्उप
शयन् ननुपयमाचम्य प्राग्मुखः पवित्रीधृत्वा इदं वंसमृत्य सावित्रीं पठित्वा अर्घं दत्त्वा दिद्देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीति दक्षिणामुखः स

लप्पकस्म

यंडावाय अमुकगोत्राणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकशर्म्मणां तथा अमुकगोत्राणां अस्मन्मातामह। प्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां।
अमुकामुकशर्म्मणां नित्यश्राद्धमहं करिष्य इति प्रतिज्ञाय। नित्यश्राद्धं कुर्यात्॥ अथातो ध्यायोपाकर्म्म। अथ यथैवमह। यज्ञानंतरं अध्यायस्य अध्ययनस्य उपाक
र्म्मोपाकरणं ध्यायस्याध्ययने। तदापि मनोध्यापनस्य स्वतन्त्रस्य भवति। छंदांस्युपाकृत्याधीयीतेति वचनात् उपाकरणस्य वावस्था। नित्या ध्यायत्वात् नित्यत्वेनो वि
कारः। तथा वच्छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः। नवाभावक होमः छात्रस्तु वैकास मिदाहुतिः। स्वगर्न संस्काराय यार्थैः स्वयावना। सोम्नडायते ति स्वअ
त्मना आहितः आघनसंस्कृतो ग्निः स्वः तस्मिन् स्वयमोस्य न्यस्य संवधि संस्कानेको होमः। अथ होमः। न स्यात्तन्न भवतु किं पर्युदस्य। एकास मिदाहु
तिः। समिधा आहुतिः समिदाहुतिः। तां मुन्वावर्जे पित्व सावसमिदाहुतिः उपाकर्म्मणि आचार्य ध्याग्नेः। शिष्यकर्त्तृको। तेनावसथ्या ग्नावुप
कर्म्म भवतीति गम्यते। अध्यापयतो पि निरग्नेः साग्नेर पि अनध्यापयतानाम्। विकारः। यत्तु लोकेव रुत्वा। निर्णीतं कृत्वा तन्नुपाकर्म्म प्रवर्त्तते लो। किंका
ग्नौ तथा वारं विहाय मूलं न दृश्यते। ॐ षधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां आषधीनां अथ मा गोदीनां प्रादुर्भावे कृत्यते मतिश्रवणेन मुख्ना
यां श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणमासस्य शुक्लपंचदश्यां। अत्र ॐ षधी प्रादुर्भावेः श्रवणेन श्रवणपौर्णमास्या एव विशेषणं। तत्र तयोः प्राधशः सन वाशपंवस

तिपौर्णमास्याः। श्रावण्यांतस्माद्विशेषणान्नवेपिपौर्णमास्यांभवति। श्रावणस्यपंचमीहस्तेनवा॥ ओषधीप्रादुर्भावोवान्तुसर्वत्रोपदिष्टः श्रावणमासस्यपंचमीह
स्तेनयुक्तंवाप्राप्यभवति। तत्रापिप्रायेणहस्तोभवति। अतः श्रावणीपौर्णिमाश्रावणपंचमीवा। वि(शाखा)वावापाकर्मकालः॥ अस्यतत्कालवत्त्वमयमाङ्गः।
कथंश्रवणेनवाश्रावण्यांपौर्णमास्यांपौर्णमास्यांवाश्रवणस्यपंचमी। वाहस्तेनवेति। ओषधिप्रादुर्भावेवासर्वत्रोपदिष्टः॥ ओषधिप्रादुर्भावेसतिश्रावणेनउ
त्पादिते॥ आघ्नेमागविह्वाघाङ्कृतीजुहोतिपृथिव्याअग्नयइ त्यृग्वेदेन्तरिक्षायवायवइतियजुर्वेदेदिवेसूर्यायेतिसामवेदेदिग्भ्यश्चन्द्रमसइत्यथर्ववेदे
८५ ब्रह्मणेछन्दोभ्यश्चेतिसर्वत्रप्रजापतयेदेवेभ्यऋषिभ्यः श्रद्धायैमेधायैसदसस्पतयेऽनुमतयेवा। आघ्नेमागविह्वाआघस्नागदामानेतांआघ ८५
कृतिर्जुहोतितत्रऋग्वेदेअधीयमानेपृथिव्याअग्नयइ तिद्वेआङ्कृतिजुहोति। यजुर्वेदेअधीयमानेअन्तरिक्षायवायवइतिसामवेदेअधीय
85
मानेदिवेसूर्यायेतिद्वे। अथर्ववेदेअधीयमानेदिग्भ्यश्चन्द्रमसइतिद्वे। ब्रह्मणेछन्दोभ्यश्चेतिद्वेआङ्कृतीसर्वत्रसर्वेषुवेदेषुअधीयमानेषु। तथाप्रजापतयइत्या
दिकाश्चसप्तवशद्वात्सर्वत्र एवमेकैकशोवेदाध्ययनेउपाकरणप्रहो॥ यदापुनश्चतुर्णामपिवेदानांतत्रउपाकरणकर्मतदाब्रह्मणेछन्दोभ्यश्चेति
प्रतिवेदाङ्कृतिद्वयमावर्त्ततेप्रजापतयेदेवेभ्यइत्याद्यास्त्वेकैवएतएवव्रतादेशनविसर्गेष्वपिद्रष्टव्याकर्माणिविहितंपृथिव्याइत्यादिअनुमतयइत्यंतद
४

धंजानं च यः अमुकगोत्रास्ते मकम्मेव्रतादेशनं नेनः विसर्गः समावर्तनं नं व्रतादेशनानि व विसर्गे श्च व्रतादेशन विसर्गोः तेषु। सदसस्पतिमित्यष्टानधाना। त्रिः सर्वेनुपठेयु
र्द्धे ताङ्केवाड्डुस्वर्यस्मि स्व स्मि स्व स्सामिदञ्चादधुराङ्रीसयला माधृताक्तासावित्र्या। सदसस्पतिमित्यनेन मंत्रेण अष्टाना श्च ताधाना सूत्र अष्टात मनाः ताः आचार्यं ड्वो ति।
त्रिः त्रिवानं सर्वे शिष्याः एतं मंत्रं अनुसदपठेयुः तथाङ्क त्वाङ्क त्वाण एकैकमाड्डुतिं दत्वा ऊर्डुवर्यैः अडुंघ नहं स्वाङ्वाः तिस्व स्मि स्व आद्रीः सरसाः सयलासाः पत्रसहिता घृ
ताक्ताः अञ्जलिन्नाः समिधः सर्वे आचार्यप्रमुखाः शिष्याः आदधुः अग्नो सवित्र्यापि सिद्धया द्विपयुः नेदेन युगपत्वा ब्रह्मचारिणः स्वपूर्वं कल्पन। तत्र ये
ब्रह्मचारिणः शिष्याः ते पूर्वं कल्पेन समिदाधानाक्तमंत्रे ण क्रमेण अग्नि तिस्रः स्मि स्व इति वा ध्यानसमिद्विषया किं च आधाटष्पत्रयविषयातेन यत्वाङ्क ति
एकैकामादधुः सन्नाम वंचित्यष्टानधाना अखांदंतः प्रा श्रीयुः। शन्नामवंठं वा जिन दूत्यनय खो अष्टानधानाः अखंडं दंतः दंतैरनवखंडयंतः प्राश्रीयु
नेष्टायेयुः। दधिक्राष्णेति दधिमक्षयेयुः। दधिक्राव्णा अकार्षमित्यृवा दधि। सयावंतं गणं मिष्ठेनावत स्मिलाना कर्षफलकेन दुङ्कयासावित्र्या शुक्रज्योति तित्यनु
वाकेन वा। स आचार्यो यावंतं यावसंख्याकं शिष्याणां गणं समूहं मिष्ठत्वनाव संख्याकांत निताम आकर्षफलकेन श्रं अडुं वर्येण वाङ्कमात्रेण सप्तो हातिनासावि
त्रा सवितृदेवत्यया गायत्रछंदस्कया याय सिद्धयाङ्क उङ्कयाय यष्टाशु क्रज्योतिति तत्प्रवाकेन उङ्कयात्। गुणफलमेतत्। अतः धानाभ्यः स्विष्टहृतं दुवीयाङ्कत्य।

दिग्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेनोपविष्टेन ॐकारमुक्त्वा त्रिस्त्र गायत्रीमध्यायादीन् ब्रूयात् दक्षिणामुखनिबद्धाञ्जलिना पवित्रपाणिना। छंदोगानां ॐ पुच्छानामथर्वणानां। संस्तवप्राश
नानन्तरं प्रत्यङ्मुखेनासीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामश्चोक्तं प्राङ्मुखोपविष्टः ॐकारं प्रणवं चोच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकां वसावित्रीं त्रिरुक्त्वा मंत्रब्राह्मणाय्याः
अध्यायादीन्नामादीन् ब्रूयात्। अध्यापयेत्। इति यजुर्वेदोपाकरणे। ऋग्वेदोपाकरणे तु ऋषिमुखेन मंगलादीन् ब्रूयात्। बद्धाञ्जलिनां। छंदोगानां सामगा
नां। शिष्याणां समोपाकरणे पर्वणि पर्वणामादीन् ब्रू यात्। आथर्वणानां। शिष्याणां अथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन् ब्रूयात्। सर्वेऽपि
८६ तिसहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै इति। सर्वे आचार्यः शिष्याश्च सहनाववत्विति मंत्रं जपन्ति। त्रि ८६
रात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृन्तनमेके प्राहुः उत्स र्गान्तं उपाकर्मानन्तरं त्रिरात्रं नाधीयीरन् अध्ययनं न कुर्युः त्रिरात्रमेव लोम्नां नखानां कृन्त
नं अच्छेदनं एके आचार्याः लोम्नां नखानामनिकृन्तनं प्राहुः उत्सर्गोपाकर्मान्तं उत्सर्गकर्मतः अर्वाक् इति। उत्सर्गश्च अर्धषण्मासान् माघमासे नक्षत्रे तिथौ वा निमित्तमित्यर्थः।
अथ पद्धतिः॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणशुक्लायां पञ्चम्यां वा श्रावणस्य शुक्लपक्षपञ्चम्यां हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति। तत्र अध्या
पनं कुर्वतः अयासनात् कथ्यमयोगे विदितमात्रपूजापूर्वकं श्राद्धं आचार्यः आवसथ्याग्नेरुपलेपनशिष्टं तिष्ठेत्। तंडुलस्थाने ५

दनघाना आसादयेत्। ब्राह्मणकालवप्रोक्तेन। अथोपकल्पयति। अंकुवनी समिधः दधि। आकर्षपलकं तिलान्। मद्यार्थे घानाः। ततआज्यम्। गोनेवेदाङ्कृत्यादीनाम
कुमंत्यतानां वेदानेनवद्वांमं विदधात्। एकदा सर्ववेदापाकरणे घृतिवेदमाङ्कृतिद्वयं कुवाङ्कवानल्पणे छंदोम्यद्वत्याकृतिद्वयं कुनः प्रमन्त्रं कुयात्। घानापत्यघा अनुम
त्येतासम्राङ्कती मंत्रेण। अथ मदसस्पतिमित्यनयर्चा यो आसादित। अक्षतघानां मिरकामाङ्कृतिं आचार्यो जुहोति। इदं मदसस्पतये। शिष्या अपि मंत्रमनुपठन्ति। ततआ
चार्यः शिष्याश्च सर्वे अंकुवनी माङ्गीमपलासं वृह घृताक्ताणएवे कांतस विलुनित्यादिकया सावित्र्या अभ्यादध्युः। ब्रह्मचारिणश्च शिष्याः अग्निकार्यमंत्रेणा
धवसमिधआदध्युः एवं द्विरपं घानादीमानंततं एकेका समिदमादध्युः ततआचार्ये शिष्याश्च नपकल्पित घाना मध्य स्विष्टस्विष्टप्रोक्षितघानाः अनवरं
इयंतो मद्वायेयुः सन्नेनानवंतवाजिनइत्यनयर्चा ततआचा र्यः ततादधिक्राव्णो अकारिषमित्यनया दधिमदायेयुः ततआचमनानंतरं आचार्यो यावंत
शिष्याणां कामयेत तावतस्तिलान् कर्षपलकेनादाय सावित्र्या जुहुयात्। इदं सवित्रे। शुक्रज्योतिरित्यनेनानुवाकेन वा तिलान् जुहुयात्। तत्रेत्र मन्त्रइइति
गः। ततो हुतशेषघाना मध्यः स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यंतानवाहुती हुत्वा संस्रवप्राशनं। ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् यथाशक्ति कार्यात्। ततः प्रत्युषस्ये पवि
शेष्यः शिष्याः प्राप्नुयुः आचार्येण पविषेउ कारमुक्त्वा त्रिवासं वसा विधिम्न्काइषेत्वा इत्येवमात्यवं मंत्रमध्य अध्यायानां आदीप्रतीकानी प्रब्रूयात् तथा वतप्रो ति
सवेकपालान्येवान्यतनगपदघानीत्येवं ब्राह्मणस्था। ऋग्वेदिनां मंडलादीन् छंदोगादानां पर्वादीन्। आथर्वणानां सूक्तादीन् प्रब्रूयात् ततसर्वे आचा रप

थजं पतिसह नो ऽस्तु सह नो वतु सह नम्मिदं वीर्यं वदस्तु ब्रह्मइंद्र स्तद्वेदशयेन यथा न विद्विषामहे इति अष्टमंत्र। तदनंतरं त्रिरात्रमनध्यायं कुर्युः। लोमनखानां निर्वप
नंनकारयेयुः त्रिरात्रमेव। धागुस्मर्गोद्वा लोमनखनिकृंतनं वर्जयेयुः। अतः मंत्रब्राह्मणयोः शुद्धाद्यध्यक्षपदेषु अस्वर्जनं यावत् निंतरं मंत्रब्राह्मणं वञ्चाघा धीरन्
87 आचार्येण अध्यायमानाः शिष्याः। इत्युपाकर्म। त्रिरात्रं नाधीयीरन् नित्यनध्यायप्रसंगात्। अनध्यायानाह। वातमावास्यायां दर्शे वसर्वो नध्यायः। सर्वेषु वेदेषु
नध्ययनं अध्ययननिवृत्तिः मतातेनयदुक्तमुखाच्छिष्य तेशिल्यश्रमादितेनाध्यनध्यायः। यथांतः शिल्पिनः स्थपत्यादयः अमिणामल्प
८७ अनध्यायमन्यते तादृश्यंते। अंगायकिंविड्रपाध्यायतः अधीयते श्रूयते वा शिक्ष्यते वा तत्र सर्वत्रानध्यायः। सवानध्यायः गुरोः सकाशात्
नानाध्ययने अध्यापकधर्म्मे प्रवर्तनात्। नगुणे पि को। विनुसर्वेशब्दस्य गुणनादि विषयतामन्यते। तन्मतेन पूर्वाध्ययनेनाधीतस्याल्पसः नाधी
ते। आंद्धासने वा ल्का। वध्यू र्जो डूमिवलनाम्मुत्पातो दृष्टं संघिषुवा कालं। न केवलममावस्यायां आद्धान्नेनाडनस्य अशनेनस्नानेवा। उल्कावालावातिः पत
नातारका। अववृर्जन्ती विघातमाना विद्युद्धमिः पृथिवीतस्याः स्खलनं कंपः भूमिचलनं अग्निः प्रसिद्धः उल्कावज्र अवद्धूर्जो वज्रभूमिचलनवज्राग्निश्च उ
ल्काद्यवधूर्जभूमि डूमिचलनाग्नयः तेषां त्पातः उत्पतनं तस्मिन् अन्ततु संघिषु वक्तन्नं संघयः अंतरालानिक्तानि संघयः तेषु सर्वोनध्यायइत्यनुव

नेति।किंयावत्।अकालेयस्मिन्कालेयथानिमित्तंयथाउल्कादेनापतनंअपरद्दिनेतावत्कालपर्यन्तंआकालिकेविद्युदादर्शनेयावद्वज्रजीर्यतेतावदनध्यायमाकृः।अ
नुसंधिसहितेनएकाध्यस्यते।अतःअपरस्यायावदस्यवृत्तिःसकालव्यते।तत्राकालिकतानापपद्यतेततस्यपूर्वेद्युर्नोः।अत्यानावि॰ऽग्नरक्ष्याआघमहःतावनन
ध्यायः।ग्रहोपघ्नदर्शनेसर्वत्ररूपेवत्रिरात्रंत्रैसंध्यंवा।ग्रहस्येषुछेदःसुवद्दृश्यमानेपुनर्विधिनाछंदसामुत्सर्गेकृतेअनध्यायः।अत्यन्तअतिशयितधूमेघघ्य
र्शनेआकालिकेविद्युद्वायुवृष्टिगर्जितानांप्रगपदे प्रवृत्तिःसर्वेरूपंतस्मिन्सर्वरूपेवत्रिरात्रंत्रीण्याहानिवासंध्यात्रयंअनध्यायद्
तिवकारणात्तुगृह्यते।अन्येषांपदेअत्रदर्शनेत्रिसंध्यं सर्वेरूपेत्रिरात्रमितिव्यवस्थितोविकल्पः।भुक्त्वार्द्रपाणिरुदकेनिशायां।भुक्त्वार्द्रपाणिः
भुक्त्वा।अशित्वायावदार्द्रपाणिस्तावदनध्यायइत्यनुषंगः ऽदकेयावत्तिष्ठतितावत्।निशायांमहानिशायां।महानिशावर्जितयामध्यसंप्रदद्
यो।इतिस्मरणात्।रात्रेःपूर्वोपरौयामौवेदाभ्यासेनतौनयेदितिववचनंरात्रेःपूर्वेवचतुर्थयामयोर्वेदाभ्यासविधानात्द्वितीयतृतीययामयोरनध्यायइत्
र्थोनुमहानिशान्तलभ्यते।संधिवेलयोः।अहोरात्रयोःसंधिवेलतयोःसंध्याकालयोरित्यर्थः।अतःशवयामे।अत्रग्रामेयत्रशवःस्थितस्तंपश्यशःतस्मिन्
ग्रामेतावदनध्यायः।अन्तर्दिवाकीर्त्ये।दिवाअह्निकीर्त्यंपन्नतयंपतत्स्ववर्ण्यो।दितद्दिवाकीर्त्यंतस्मिन्दिवाकीर्त्येविषयेअन्तर्ग्रामेमध्येअनध्यायः।पद्मातन्त्वे

अतः सन्निहितो दिवाकीर्त्त्यश्चंडालः यत्र सः दिवाकीर्त्त्यो देशः तत्रानध्याय इति। यावतो निशाभ्रपतितदर्शनाश्चर्यो भ्युदयेषु तत्कालं। शीघ्रं गच्छत॥ अनिष्टः ब्रह्मद
त्यादिपापेनाभियुक्तः पतितः ब्रह्महत्यादिना पापेन स्पृ निशाभ्रपतितो तयादर्शनं आश्चर्यमद्भुतं। अभ्युदयः पुत्रः जन्मविवाहादि एतेषु भावनादिति निमित्तेषु तत्कालं य।
44 वनिमित्तमनध्यायः। नीहारवादित्रशब्द आर्त्तध्वनयां मांतश्मशाने श्वगर्द्दभोलूकसृगालसामशब्देषु शिष्टाचरितेषु तत्कालं। भूमिकायां वादित्राणां मृदंगादीनां शब्द आ
र्त्तध्वङ्क्षितस्य ध्वनयो मध्यं तेषां ग्रामश्मशानपितृभूमौ श्व गर्द्दभश्च उलूकश्च सृगालश्च साम च एषां श्वगर्द्दभोलूकसृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे शि
८८ ष्टाचरितवशिष्टश्चर्या नियमश्चाचरितश्चागमनेन तत्कालं यावंतं निमित्तं तत्कालमनध्यायः। गुरो प्रेते यावच्छवं यावद्दशरात्रं वा यजमाने। गुरोश्चाचार्ये प्रेते वा ८८
श्राद्धं नन्वध्यायावश्य विशेषात् स्नानपूर्वं कस्तुदकदानाय दशरात्रं दशाहानि अध्ययनाद्वर्जयेत् मेतत् सतां तु नवपूर्णे सब्रह्मचारिणि त्रिरात्रं। ननु नवैन
मस्तामयागस्त्वित्यादि दीक्षितस्य च आज्यानि मर्शनं लक्षणकर्म्म समानं तत्र नवध्रुवयना स्मिसमतानूनवध्रित स्मिन्नसतानूनवध्रिणि प्रेते। समानेकल्पब्रह्मणि वेदव्रा
तिसः सब्रह्मचारिणि तस्मिन् सहाध्यायिनि समानाचार्य्ये प्रेते त्रिरात्रमनध्यायः॥ एकरात्रमसमनन्यो ब्रह्मचारिणि। न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् असब्रह्मचारिणि ज
नाचार्य्ये सहाध्यायिनि प्रेते एकरात्रमनध्यायः। अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्य अर्द्धजयुः। अर्द्धः षष्ठो मासो येषां मासानां ते अर्द्धषष्ठाः तान् अर्द्धषष्ठान् मासान् अधीत्य वि

उ

ताञ्छृणोतुः पूर्वं श्रावणादौ उपाकृतानि छंदांसि । अर्द्धसप्तमासान्वा ॥ अर्द्धः सप्तमो येषां ते अर्द्धसप्तमाः । तान् सप्तमासान् मासान्वा । अधीत्य उत्सृजेयुस्तिष्यपौषगः । अत्र छंद
सां तु सर्गीय देशात् अंगाध्ययनं सन्नद्यायते । प्रथमान् पूर्वं जपंति । आचार्येण सह शिष्याः अस्माकं वीरस्तु वा इति मां पूर्वं जपंति । अस्माकं विद्युत्वा योनो घर्म्मः प्रजापतत् । पा
रिसख्यस्य घर्म्मेण । विसख्या निष्टज्ञामहद्भुति । त्रिरात्रः ॐ महायस्थ विप्रतिष्ठेत् । त्रिरात्रं सह सं एकत्र उषित्वा दिप्रतिष्ठेरन् । विप्रवासं कुर्युः । विशेषेण प्रवासं कुर्युः ॥ क
इति सूत्रार्थः ॥ कृ ॥ पौषस्य रोहिण्यां पाम मध्यमायां वाष्टकाय | मध्यायां उत्सृजेरन् । पौषस्य मासस्य रोहिण्यां नक्षत्रे मध्यमायां तिथ्यां अष्टकायां मध्यमायां ॥ अध्य
यान्स्वाध्यायान् उत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् पुनस्तयाकृ | णां यावत्ताधीतानित्यर्थः । उदकांतं गत्वा द्विर्द्विर्वा छंदा ॐ सिवदात् षान् पुनातणानावार्येत्र
गंधर्वो नित्यनानावार्यो संवत्सरं वसावयवं पिद्दना वार्यो ञ्च | स्वनर्थेषुः । कथमुत्सृजेरन् इत्युच्यते । उदकांतं नद्याद्युदकसमीपं गत्वा उदकसमीपगम
नाद्यस्नानं लहते । ननु यद्यपि ह्यं श्रवणादिसर्वो नद्या रजाघलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्यीत्वा सप्तद्दगाः इति छंदोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषेधात् । कथं नद्य
द्युच्यते । उपाकर्मणि सोसप्तर्षयो तस्नाने तथैव च । [illegible] रजादोषो न विद्यते । इत्यपवादवचनात् । ततो यथाविधि स्नात्वा मध्यान्हिकं कर्म देवाग
तु विदद्ध्वैत्यां त्याः निर्वर्त्य सप्तर्षिपूजां विशात्तपयग्नानं । तं देवं पूर्यंतां छंदा ॐ सिच्यतां इत्येवं आचार्ये तां यज्ञोपवीतेना पूर्णयेयुः आचार्यसहिताः शिष्याः

ततश्राचीनावीतिनोदक्षिणाग्रखानामगोत्राचारणपूर्वकं श्राद्धं पितृपितामहप्रपितामहान्तर्पयेयुः। अनंतरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्य देवागारे विदद्भुत्तनवेपीय
हीसमापयेयुः॥ ततः श्रावणीं तस्य वित्तुरित्यादिकां वत्तः ह्यत्वाः नुद्भुतपपत्नि विरता स्मद्भत्यावार्यप्रमुखा शिष्याः सर्वे द्वादुः॥ उपाणांप्रवर्तनं पूर्ववत्। उप
ऐत्क्षनध्ययनं लोमनखानामनिकृंतनं। प्रवर्तनं अध्यायादीनां प्रवर्तनं पूर्ववत्। उपाकरणकालवत्। ततस्त्रिरात्रानंतरं शुक्लपक्षप्रतिपदि कृष्णं दाध्यायी यो रन्ध्रकाष्ठ
८९ प्रदोषेषु॥नि॥ ततः पुनरर्द्धपंचमान्मासानर्द्धसप्तमा वामासानधीत्यएवमेवोत्सर्गं विदध्यात्। नमाकवायुवत्यादिकां रत्वं वेडपित्वा त्रिरात्रम ८९
कत्वायस्यायययेद्धं विप्रातिष्ठेरन् पृथक्पृथक्कुग नध्युः॥ ततः पुनरुपाकरणकालेउपाकृत्यअध्ययनं यावदुत्सर्गं॥ ऊ॥ पुष्पाहले
गलयोजनं। प्रथमं ह्नषिप्रहत्तस्येतत कर्मीयते।प्र। एपाहेउदगयनशुक्लपक्षादिषु दासनवेडतानानुकूलेदिवसे लांगलस्य हलस्य
जनं प्रवर्तनं। ज्येष्ठयावेंद्रदेवत्या। पहांतरमाह। यज्ञास्य पुण्याहे पिंडक्षयानक्षत्रेणलांगलस्ययोजनं कुर्यात् ॥ इंद्रदेवत्याज्येष्ठायतः ॥ इंद्रायवैन्त्रावर्षाय पि
तेति। एतद्धमाहप्रज्ञाभ्युदयिकश्राद्धपूर्वकं। इंद्रंपर्जन्यमश्विनौमरुतः उदकौलाकाश्यप ९ घातिकासि ७ सातामनुमतिंदध्नातंडुलैर्गन्धैस्तेति स्वानडुद
मधुघृतप्राशयेत्। तत्रइंद्रादीनन्तमत्यंतादेवताविशेषादध्नांतंडुलैर्गन्धैस्तेनविद्वानमांतैर्नाममंत्रैर्बलिहरणानसंसृष्टंअनडुहोहषमानमधुघृतंमि ८

६

लिनेप्राशयेत्॥ तद्यथा॥ यवित्रिंडलाद्वानानूपानेकृत्वाशुचिराचांतः प्राङ्मुखउपविश्यकृषिक्षेत्रेकदेशेगोमयोपलिप्तेकृष्ठेनपद्दालाइंद्रायनमः। पर्जन्यायनमः। अश्विभ्यान
मः। मरुद्भ्यानमः। उदलाकाश्यपायनमः। स्वातिकार्यैनमः। सीतायैअनुमत्यैनमः। इत्यष्टौवलीन्प्राक्संस्थान्दद्यात्॥ ततोवलीवर्द्दान्मधुघृतेपात्रेकृत्वाग्रत्यकंप्राश
येत्॥ लदयेत्॥ सीतायुंजंतीतियोजयेच्छुनं सुफालाइतिकृषेत्फालंवालनेत्॥ सीतायुंजंतीतिनयद्योदृषमादलयाजयेद्दक्षिणोत्तरक्रमेणशुनं सुफालाइत्यन
यद्वोभूमिंकृषेत्॥ यद्वाशुनं शुफलाइतिफलमितिसृश त्॥ तल्लिंगत्वान्मंत्रयोः नवास्त्युपदेशात्॥ नवायंतोयाजनकर्षणमंत्रोभवतः। कुतः अग्न्या
ग्निवयनेएतयोः अपदेशात्॥ नवअग्निप्रकरणेआम्नात यानत्रोपदेशः नवातिदेशः वपनानुषंगाद्वा इतोपिमंत्रोनभवतः। अग्निप्रकरणेवाजवने
येमंत्राःयाः षघीनीत्याघाविनियुक्ताः तेषामपिअत्रानु षंगश्चाद्वायदिलिंगमात्रेनोपदेशातिदेशाभावेपिविनियुज्येतेत्रैतदावपनमंत्राअपितत्क्षे
गत्वादिनीयोजनायानवेप्नुः नवैतद्दिष्यते। अयमजिपिष्याकृषतदाकृषेयुः। अयंअरुवलीवर्दैअनिषिद्धगंधमाल्यादिभिःभूषयित्वाअकृष्टक्षेत्रविलिखितं
क्षेत्रंआकृषेयुः विलिखेयुः। ततोब्राह्मणभोजनमितिलांगलयोजनं॥ कृ॥ स्थालीपाकश्चपूर्ववद्देवतायजेद्धन्या वीहियवयोः प्रवपणांते यद्वावततोब्रा
ह्मणभोजनं स्थालीपाकश्चवराः पूर्ववत्लांगलयोजना क्वादेवताः इंद्रादिकाः यजेत्॥ किंकुर्वन्नवपनयज्ञंगम्भिं कुर्वन्नकार्याः व्रीहियवयोः व्रीहियवयोर्वपन

कालेऽत्रस्थालीपाकस्य श्रवणोपदेशाभावात्सिद्धस्यैवोपादानं प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकानन्तरं आवसथ्याग्नेर्ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते तण्डुलस्थाने पूर्वसिद्धं स्था-
लीपाकमासाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत्। ततः आज्यभागान्ते तं स्थालीनस्थं लाङ्गलयोजनदेवताभ्यो जुहुयात्। यथा इन्द्राय स्वाहा। इदमिन्द्राय। तथा पर्जन्याय स्वाहा। इदं पर्जन्याय।
घोदं। अश्विभ्यां स्वाहा। इदमश्विभ्यां। मरुद्भ्यः स्वाहा। इदं मरुद्भ्यः। उदलाकाश्यपाय ७ स्वाहा। इदमुदलाकाश्यपाय। स्वातिकार्यै स्वाहा। इदं स्वातिकार्यै। सीतायै स्वाहा। इदं सीतायै॥
अनुमत्यै स्वाहा। इदमनुमत्यै। ततोऽग्नये स्विष्टकृते जुहुयात्। आघेनन वाहुतीस्वयासनब्रह्मणे दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनानि कुर्यात्। इति ब्रीहियववपनकर्मसीता-
९० यज्ञवच्च एता एव देवताः स्थालीपाकेन यजेत् इत्यतिदेशः। कु॥ अथातः श्रवणाकर्म। अथेदानीं आवसथ्याग्निसाध्यकर्मणां प्रकृतत्वात् श्रवणाकर्मोच्यते॥ ९०
श्रावण्यां पौर्णमास्यां। तत्र श्रावणमासस्य शुक्लपक्षपर्वदर्शं पाकर्त्र्ये ग्यं भवति। स्थालीपाकः ७ अपूपिलाक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं। स्थालीपाकं चरुं अक्षतस्य
नाः अक्षतानां तण्डुलानां यवानां धानाः अक्षतधानाः अपूपिला एककपालं एकस्मिन्कपाले श्रप्यत इत्येककपालस्तं। एककपालं पुरोडाशं। अपूपिलेत्यनुषज्यते। अन्यथा॥
तद्भूतोपादानं स्यात् अक्षतधानापुरोडाशयोः अपूपोपदेशात्। भर्जनकपालयोरपि। आसादनप्रोक्षणे भवतः। अर्थवत्तायै प्रोक्षणमविशेषेणोपदिश्यते। धानानां भूय-
सीः पिष्टाज्यभागा विष्टाज्याहुती जुहोति पश्चात् पदाजुहोति पूर्वेणैवापरेणैव। सप्तर्ववाजुणं नितिमाः प्रजाः सर्वाः स्वराजानं प्रवेः स्वाहा। नवेश्वतस्था द्यावापृथिवी दर्शं किंच

वनाश्वेतायवैदर्व्यायनमःस्वाहेति।नाघानांनामर्जितानांभूयसीःवर्द्धीःपिष्टामक्रुत्वमापाद्यआश्मनामिगौकृत्वाअपःश्वेतपदाजदिःनवैश्वेनघ्नाद्यावानइतिद्वाभ्यांमंत्राभ्यां
यतिमंत्रद्वेआज्याहुतिर्जुहोति।स्थालीपाकस्यजुहोति।विश्वेदेवस्यवर्णाययथावर्णेभ्योमाश्चेवर्षोऽस्थश्वेति।अनंतरंस्थालीपाकस्यचरोःश्वेतस्यआहुतिर्जुहोति।यथाविश्वे।
स्वाहेत्येवमादिश्वत्तर्भिर्मंत्रैःघानावंतमितिघानानां।घानवंतंकर्तंलिणामित्यतयवोघानानामेकामाहुतिंजुहोति।घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्योजुहोति।यामयपांडुपार्थिवानां।ॐ
सर्पेभ्योणामधिपतये।स्वाहा।श्वेतवायवंतानिद्राणां।ॐसर्पे। णामधिपतयेस्वाहा।आग्निमूःसौर्यदिव्यानां।ॐसर्पेभ्योणामधिपतयेस्वाहेति।घृतेनआज्येन
अस्मक्षाःअग्निघारिताःतान्सक्तून्सर्पेभ्यःअग्नेयपांडुपा। र्थिवत्यादिभिर्मंत्रैःप्रतिमंत्रंतिस्रआहुतिर्जुहोति।सर्वेकृतमकक्षपालिंअवायनेमायस्वाहेति
अस्मेनमंत्रेणजुहोतिअग्नेनमंत्रेणजुहोतिततनस्थालीपाक घानासक्तुभ्यःस्विष्टकृद्धोमः।प्रसनांतेसक्तूनामेकदेशंॐशूर्पेमुप्यायनिष्क्रम्यबहिःशाला
यास्थंडिलमुपलिप्योल्कायांध्रियमाणायांमेजनरागमनेतपुच्छावाप्यततःसर्पानवनेजयत्याग्नेयनि।घासनांतेमंस्थवंप्राशनानंतरंसक्तूनामेकदेशंवलिवैत्रयपर्योग्निशूर्पे
धीकांवशान्यतममयइच्छापविमाणेन्मुख्यहत्वाउपनिष्क्रम्यशालायाःसकसानिर्येत्यबहिःअग्नेःस्थंडिलंभूमिंघर्षंगोमयेनोपलिप्यअत्रसर्पानवनेजयतीत्यर्घाः
क्रियायाःउपलेपनेनक्रियायाश्चएककर्तृकत्वेनपूर्वकालीनत्वायलेपनस्यल्यबंतत्वंसमानकर्तृकयोःपूर्वकालेपाणिनिनैवनाल्यपस्मरणात्ततनस्थंडिलस्योपयसु

लपनं। गन्धकायां ध्रियमाणायां ज्वलति कांस्येन अन्येन ध्रियमाणे मांतनागतमतआवसथ्यथ्यममवअंतरालेमागच्छतइत्युक्त्वा अभिधायवाग्यतो मौनी सर्व्वोन्नुअग्नेयस्वेतन्न।
पितृ नित्यादि त्रिभिर्मंत्रैः अवनेनिक्त्वात्येन दंतैः पाकुसंस्थमवनेजयति। अवनिक्तान्स्थु विकनाति। यथावनिक्तं दर्व्या उपघात ऽ सक्तून्सर्व्येभ्यो वलिः ३ इत्याग्नेयेत्यादि
अधिपतय इत्यन्तवलिरिति। यथावनिक्तं पञ्चदशस्वअवनेजनं कृतंयदंथावनिक्तं अवतिक्रमनिक्रम्येत्यर्थः। दर्व्योपघादशमात्रा इंन्सुघपर्व्वविभ्रीणोग्रयापालाशाघन्यतम
यज्ञियवृक्षोद्भवया उपघातिउपहत्यापहत्यगृहीत्वा गृहीत्वा। वलिं आग्नेयत्यादि त्रिभिर्मंत्रैः एषतेवलिरित्यन्तदंतैः प्रतिमंत्रसर्व्वेभ्यो हरतिददाति। उप
९१ घातमिति णमूलप्रत्ययांतः। उपपूर्व्वो हंतिग्रहणार्थः। अथ। स्तेवेणापहत्याउपमितिवत् अवनेजपूर्व्ववचकौतैः पवित्रलिखत्याग्नेयत्यादि। अलिखेघ्नेत्यंतं। ९१
अवनेज्य अवनेजनं दत्वा कथं पूर्व्ववचकौतैः कंदनीयैः पूर्व दशमात्रैः त्रिभिर्विकतादंतैः समुदितैः आग्नेयत्यादि त्रिभिर्मंत्रैः प्रखिलघ्नेत्यैतैर्यथासं।
स्व्यपतिवलेयप्रखिलतिकंडूयति। अंजनान्वेलपनं ऽ प्रजाश्वांजघान्त लिंपघस्वजा। पिनस्वघेनि अंजनं कज्जलं लेलाकिकादपजंत्रेवकांदंसोवारिद्रतिप्रसिद्धं वा। अ
नुलेपनं पुष्पमिंवंदनादि। स्रजः पुष्पमाला। आग्नेयत्यादि त्रिभिर्मंत्रैः अंजस्वैघअन्वे लिंपघस्वजा पिनस्वघेत्यंतैः प्रतिमंत्रं प्रतिवलिदानमेकैकं यथाक्रमं ददाति। स
क्तुशेष ऽ स्थंडिले न्युपोदयात्रेनौ पवीनिनीयाय पतिश्वेतनमाप्नुसर्व्येभ्य इति स्मृतिः। सक्तुशेष कृत्स्नं न्युपानां वलिदानावशिष्टं स्थंडिले वलिदानायोपलिप्ते

श्री

वह्नेशेन्युपशूर्पेणैव द्विश्चाग्दयात्रेणाज्यनी नियमवायनमेस्तुसर्पेभ्यइति तिष्ठन्निर्ऋत्ये ॥ ग्निभयोन्मुपतिष्ठते । वाल्यनिश्चवश्निमन्त्र । प्राम्सुखश्निधेन्ते ॥ ति । सयावन्कामयेत
नसर्पान्युपेयुरि तिताकुंसंततयोदर्शी धारया निवेशयेन्न त्रिः परिषिंचन्धारयादपश्चेतपदाज्जदीतिद्वाभ्यां । सः गृहपतिः यावत्पावंतं देशं सर्पाः नागाः नाभ्युपेयुः
नमंवन्युः इतिकामयेतइच्छेत् । तावत्तावंतं देशं संततया अविच्छिन्नया उदकधारया सलिलधारया निवेशनं गृहं परिषिंचेत् परियात्रीवा । गृहस्य समंतावत्
दक्षिणेपेनपरिक्रम्यागच्छेत् । कथं अपश्चेनपदाजदीतिद्वा भ्यां मंत्राभ्यांहवीश्चर्थेयद्वाल्पमतयपयच्छति । दर्वी सूर्पोवा शूर्पेणैव । प्रद्वाल्यद्वालुपिल
घतथ्यसह्कालायपिल्वामत्रि घानाइल्कायांपाययच्छतिदद ति । उल्काधारायसन्निधानादेव । द्वारदेशेमार्ज्जयंत आपो हिष्ठेति तिसृभिः । द्वारदेशेशाल
याद्वारे आपो हिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिः वलयजमानोल्का म ः मार्जयंते । अभिरात्मानमभिषिंचंति । वक्तव्यवचनायदेशात् । अनुगुप्तमतः सक्तुशेषं नि
धायततो स्तमिते स्तमिते अग्निंपरिचर्य दर्वीयघात सक्तुसर्पेभ्योबलिं हरेदाग्रहायण्याः । एतं प्रकृतं सक्तुशेषं होमावशिष्टान् सक्तून् अनुगुप्तं सुरक्षितं
निधायस्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्मकालात् अस्तमिते स्तमिते प्रतिदिनं अग्निं आवसथ्यं परिचर्य सायं होमेन आराध्य दर्व्यापघात शूर्पेणैवान्युप्तान्स
क्तून्सर्पेभ्यः बलिं हरति किमवधि आग्रहायण्याः आग्रहायणीपौर्णमासी यावत् । अथवा आग्रहायणी शब्देन कालं वावेतिका । आग्रहायणीकर्म लक्ष्यते । त

त्रिवलीनाम्नुसर्पणेस्थवद्दमानत्वात्। नाथकारस्तुततडतितेभ्यः सक्तुभ्यः पर्वोपदत्वेयायतत्वात्प्रमितेः प्रमितेअग्निपरिचरणंकृत्वावलिंदेदाग्रदायणीपार्वदित्य
हस्ता। वलिंदत्वगणेस्थवनेजनदानप्रत्यवनेजनैः। कंकत विलिखनातिभ्न धं दत्तंतंनातरेणागच्छेत्पुनः तंपदह पतिवला। दत्तंत आवसथ्या। घिंवत्रंतरेणामध्येनगच्छे
९२ पुः ध्याणैनः ततश्चादयोपिवार्या। दर्व्यावमनंप्रक्षाल्यनिदधाति। दर्व्याः आवमनंमुखंप्रक्षाल्यनिदधातिस्थापयति। प्रत्यंदं। दर्व्यामुखप्रक्षालनापदेशात्
सूर्यप्रक्षालनाभावः। धानाः प्रास्तंतसर्वं भृताः। धानास् मर्जितायवाः प्राधंन्ति। मृदायंति। वङ्गवचनापदेशात्। ब्रह्मयजमानौ। त्वक्रौना। कथंभूता। ४
२१ असर्वं भृताः दंतैरलग्नाः अर्चयंतइत्यर्थः। ततोब्राह्मण माजनं॥ ५॥ इतिसूत्रार्थः॥ ५॥ अथप्रयोगः॥ ५॥ ततश्चावणांप्यौर्णमास्याश्रवणाकर्म २१
तच्चप्रथमप्रयोगेमात्रपूजाभ्युदयिकं। विधायत्रावसथ्या ग्नौकर्मकुर्यात्। यथा। वहलोपवेशनादिप्राशनांतेअयंविशेषः। चरुस्थाल्यनंतरंनर्जना
कर्षणं। ततएककपालंतथातंडुलानंतरंयावान्नततंडुलपिष्टान्यासादयेप्रोक्षणकालेयथासादनंप्रोक्षेत्। उपकल्पयतिवा। दत्तंडपलेशूर्पोलूखलेदपात्रदर्व्यो
कंकतत्रयं। अंजनंअनुलेपनंअनुलेपनंप्रजश्चेति। ततः पवित्रकरणं विप्रोक्षणं निर्वपनांतवरुदेशस्थाने रतोनर्जमाघिस्थित्य। ततन्नरततःकपालमुपधाय
आज्यंनिरुप्यचरुपात्रप्रणीताचैवोदकासेकपूर्वकतंडुलप्रक्षेपं कृत्वा प्रणीतोदकेनपिष्टानिसंयूयपुरोडाशंकृत्वावलात्। आज्यमधिश्रित्यचरुंचरुमध्यनम

११

ना१

डनियवान् अपरेणकपालेपुरोडाशंस्अधिश्रित्यपुरोडाशंप्रथयित्वायावत्कपालं।सर्वेषांपर्य्यग्निकरणंकुर्यात्॥ततस्रुवंसंमृज्याऽपसुदर्भाग्रंवर्ह्वेवाद्वाग्याज्यस्यान्त
रस्थापयित्वाधानाउद्वास्यवेराज्ञनतो॥निधायपुरोडाशमुद्वास्यधानानामुपरिततःस्थापयेत्॥ततआज्यमित्यवनाविद्धाणेप्रादेशेदक्षिणेपुरस्तादर्व्वा॥निधायधानानां
रस्थापयित्वाधानाउद्वास्यवेराज्ञनतो॥ततः

पृष्ठ्यसीधानाहस्तकडपलान्यापिस्थअल्वाः पृथक्स्थापयित्वाऽनन्तरंसमुपस्तरणंकुर्यात्॥ततआज्येनअपस्थितपदार्दिपूर्वे
दतिमंत्रेणकामाकृतिंकृत्वाइदंश्वेतपदमित्यागंविधायनश्वेतस्याद्यावानहिर्दर्शवा
णवापरेणवा।समन्ववाउणीनिमाःप्रजासर्वोर्श्वेवाघवेःस्वा
श्वेतायदर्व्वायतित्यक्ताःस्थालीपाकेनयतस्मआकृतिङ्गहितिनतयथा॥विक्ष्वेस्वाहा॥इदंवि
वन॥श्वेतायवैदर्व्वायनमः॥स्वाहेतिद्वितीयांकृत्वाइदं।
श्येस्वाहा॥इदंसावर्णेयोरोमाश्ये।वर्षोभ्यःस्वाहा।इदंवर्षाभ्यःइति।अथवानवितंकांनि
श्वं।श्रवणायस्वाहा॥इदंश्रवणाय।श्राविष्ठेयोरोमा।
णमित्यवनाधानानामेवाकृतिंकृत्वाइदमिंद्राद्वियेति।त्यक्तासक्तुनामाकृतिविंतयंकृत्कुर्यात्।यथा॥अग्नयेपांडुपार्थिवानां सर्प्पाणामधिपतयेस्वाहा॥
इदंसहस्रयुक्तंस्वाहानहितायेमंत्रएवत्यागः त्रिषु॥श्वेतवायवंतरिक्षाणांॐसर्प्पाणामधिपतयेस्वाहा॥अभिष्टुःसौर्यदिव्यानां॥ॐसर्प्पाणामधिपतयेस्वाहा॥
ततोध्रुवायनेमामायस्वाहेतिसर्वेषुपुरोडाशंस्रुवेणवकलाङ्कुर्यात्॥इदंध्रुवायभौमायेतितन्यक्तादत्तधानासक्तुम्यःनन्तरतःकिंविकिंविदायेदायधिष्ठकांतवि

मायमहाथ्याहत्वा दिदोमशंसवघाशनप्रकृणोदक्षिणादानांतंकुर्यात्॥ अथकृतशेषशाकुनामेकदेशं शूर्पेपाक्षिप्यादायञ्दपात्रदेवीकिंकतत्रयंयाजनाकुलेयनवडश्व।
शालायावहिर्निष्क्रम्य कलणेगत्वाधेनरोसदर्यगणोदस्रमात्रेस्थंडिलमुपलिप्यवकैंकोम्बुल्कायांघ्रियमाणायांमातरागमेतेतिपैषमुद्धार्येवाग्यतःस्थंडिले
ञ्दपात्रमादायायेयेत्यादिना अघियतवनेनिक्षेत्पेतेन एकत्रावडजता यंजलंदत्वाश्वतवायवेतित्यादिना अघियतेवनेनिक्षेत्पेतेन द्वितीयं। अग्निभूःसो
९३ येत्यादिनातथैवनृनीयंसर्पेनवनेडयति। ततावेनेडन स्थानेमुअवनेजनक्रमाण एतैरेवमंत्रैरघतवलिसित्यैतेः प्रतिमंत्रंवलिंददाति। ततःपूर्व
१।३ ववदनेअकंकतत्रयेणघुलिखखेतंत्रैतेःएतैनवमंत्रैघ तिवलिघ्रतिमंत्रैःप्रलिखति। ततोऽभ्यंत्यैतेनकंमंत्रैघृतवलिंप्रतिमंत्रंअंजनंददाति। तथै ९३
वानुलिंपयेतंतेनकंमंत्रैरनुलेपनं। एवमेवघृतोपिनस्य घृतिपुष्पमालादलासकुशांस्थंडिले शिक्षानदयावजलेनप्रक्षाल्यनमोस्तुसर्पेभ्यइत्या
दिभिस्त्रिभिर्जिर्नेभिःसर्पानुपतिष्ठतेतिष्ठन्। ततःस्पदपतिःएतावंतंदेशंपर्येतनप्रविशंतुनितियावच्चामयेनतावंदेशंसंततोदकधारया त्रिःपरिषिं
चनुद्दंयतीयात्वपश्चतस्यदाअहीतिपूर्वोक्तमंत्राभ्यासकलद्विहूली। ततोदेवीशूर्पेवपस्थाल्यकांयांसदात्युतश्च्याल्काधानायप्रपढति। अथस
लाद्यस्याया दिषातिविवनवलयमंडमानाल्काभरःमार्जयंतस्यये। ततोधानाःप्राश्नंतिवलयजमानाल्काधानाअनवखंडयंतः। ततोब्रालणभोज १२

नमत्तावच्छ्रवणाकर्म्म। अथश्रवणबलिहरणप्रयोगः। सक्तुशेषं सुप्तं तन्मांडे स्थापयित्वा ततोऽस्तमितेऽस्तमिते हुतपर्वकतः सायंहोमः शूर्पे सक्तून् दर्वीकं
कातत्रयानिधायोदपात्रं गृहीत्वा काष्ठानः शालायदक्षिणपलपुनादिपति लेखनांतं बलिहरणं। अनुदिनं पूर्ववत्। आग्रहायणीयावत्। मांसनागमतेति
प्रघालावपिकाखिदं तेनानगच्छेत् दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेत्। इति प्रोष्ठपदामिदयज्ञः। प्रोष्ठपदी भाद्रपदी प्रकरणात् पौर्णमासी तस्यां इन्द्रयज्ञनामके
यं कर्म्म भवति। अपासनाग्नौ। पायसमेद्धं ॐ श्रपयि वापूपांश्च। पायसं पयसा सिद्धं। वत्तं इन्द्रं इन्द्रदेवत्यं श्रपयित्वा यथाविधि पक्वा। अपू
पांश्च श्रपयित्वा तांश्च वक्तुनः। प्रतिदिशं स्तरणार्थं दित्ते इन्द्रमित्यनेन देवता तद्धितेन इन्द्राय स्वाहेति होमलक्षणं। उपस्थितो मम्यमन्त्रा तनस्पव
अनुक्तत्वात्। अत्र पायसश्रपणे मैत्व नप्रयशव प्रपर्मपे ता अपूपेषी त्याज्यभागा विश्वाज्याहुती जुहोति इन्द्रायेन्द्राण्या अजायैकपदे अहिर्बुध्न्याय
प्रोष्ठपदाभ्यश्चेति। अपूपैः प्रतिदिशं मग्निस्थीर्वापरिस्तीर्य। आज्यभागौ कृत्वा इन्द्रायेति त्यादिभिः स्वाहांतैः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचाज्याहुती र्जुहो
ति। अत्रानुक्तापि पायसेन इन्द्राय स्वाहेत्येकाहुतिर्होमः। अथयथा पायसश्रपणमहत्सार्थं स्यात्। प्राशनांते मरुद्भ्यो बलिं छ हनत्यकृता होमरुतः इति श्रुतेः
ततः स्विष्टकृदादि प्राशनांते मरुद्भ्यः एकोनपंचाशत्संख्याभ्यो देवताभ्यः बलिं ददाति ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं होमसंबंधो नाहि तेभ्यो बलिदानार्हत्वं शृणु

याकृताहोमन्त्रतइतिश्रुतेः। अकृतमदंनीत्यकृतादः मन्त्रतोदेवाः इतिश्रुतेः। वेदवचनात्। आश्वत्थेषु पलाशेषु मन्त्रतोश्वत्थेतस्थुरिति वचनात्। मन्त्रज्योव
लिः इत्यन्ती। सूक्तं तस्याधिकरणमुच्यते। अश्वत्थस्य इमानि आश्वत्थानि तेषु पिप्पलोद्भवेषु पत्रेषु बलिं हरन्तीति शेषः। ननु बलिहरणं कुमोश्वत्थपत्रे दृश्यते।
इत्यकस्मादश्वत्थपत्रे घितिशंकितेआह। मन्त्रतः शुक्रज्योतिप्रभृतयो यस्मादश्वत्थेतस्थुः इत्युक्तवतः इति वचनात्। श्रुतेः। शुक्रज्योतिर्नितिश्चति मंत्रं
९५ विमुखेनवमनसानामाध्येयमेतानीतिश्रुतेः। मंत्रादि | पायामाह। शुक्रज्योतिर्नितित्येवमादिनिर्मंत्रैः नमस्कारान्तैः प्रतिमंत्रं विमुखेनवउग्र
श्वनीमश्ववैत्येवमादिनाअध्येतृप्रसिद्धेनमनसामनो | यापानेण। बलिंहरन्तीतिशेषः। कुतः पञ्चभिर्मंत्रैः बलिहरणं। पञ्चमन्त्रानपतानि शुक्रज्यो २४
२४ तिश्चविक्रज्योतिश्चैत्येवमादिनिर्मंत्रैः नमस्कारान्तैः | दीनि विहिषइत्यंतानिनामानि इतिश्रुतेः। वेदवचनात्। इन्द्रं दैवीनितिजपति बलि
हरणान्ते इन्द्रं दैवीनित्यनेनाष्टर्चं जपति। ततोब्राह्मणभोजनमिति सूत्रार्थः॥ ॥अथप्रयोगः॥ नाइपदपौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे नान्दीश्राद्धपूर्वकमाज्यदर्वि
कं विधायावसथ्याग्नौ कर्मकुर्यात्। ततोग्नेब्रह्मोपवेशनादिप्राशनान्ते विशेषः सक्तीनं धानाय तंडुलानवजलं प्रक्षिप्य श्राणपेत्। उपकल्पनीयानि। तंडुलपिष्ट
सप्ताश्वत्थपर्णानि। तत्राज्यनिर्वापनं तनं [illegible] दीन तुलसिचवउपात्रे तंडुलान्प्रक्षिप्य श्राणीतादकेन संप्लूयचरुं [illegible] निर्माय [illegible]

तडुत्तनतखंतं तडुत्तनतः कर्प्पनेवत्तुनो पूपान्नत्रविश्वपति। उपयमनकुशादानान्नु दुर्वंस्नूपेः अग्नेः पुनस्तान्नदक्षिणतः पश्चिमतः उत्तनतश्चपकेकेन
पतिघ्नणंहृत्वाज्यभागोपंवाऽपाकुनीर्जुहोति इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय। इंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै। अजाय एकपदे स्वाहा इदमजाय एकपदे अहिये बु
ध्न्याय स्वाहा। इदमहये बुध्न्याय। प्रोष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रोष्ठपदाभ्यः। ततः पायसेन इंद्राय स्वाहेत्येकामाहुतीं जुहोति। हुत्वा इदमिंद्रायेति त्यक्त्वा पायसेने

वष्विष्टकृद्धोमं विधाय महाव्याहृत्यादि होमसंस्रव
यवलीन्हनति पायसशेषेण स्त्रुवेणादायादाय। शुक्रज्यो
त्रावितिव्रतिमंत्रसप्तसु पत्रेषु यथाक्रमं। स्थापयार्थं प्र

माशानदक्षिणादानेनानिष्कापारं। अथ प्राक्संस्थानि षणमग्राणि सप्ताश्वत्थपत्राणि निधा
तिस्वत्यपमादि निःघड्डिमर्भ त्रेत्नम पकाशांतः उपरवमीमखत्यतेन सप्तमं नवममसो
यागउच्यते। त्यागश्च शुक्रज्योतिश्चेत्यानन्यत्तत्पात्वात्यं नमः इदं शुक्रज्योतिषे

चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय अतपसे ऽतपंहसेव। इदं हेन्याहद्वेत्यादिसनस नमः। इदमीदृशेन्यादृशे शसदृशे प्रतिसदृशे मिताय
सम्मितायसव नमेद। ऋतश्चेत्यादि विधानपयोनमः। इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय व। ऋतजिदित्यान्यगणानमः इ
दमृताजित सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अंतिमित्राय दूरेअमित्राय गणाय व। इदहाद्वित्यानन्यपंदेभ्य स्मिनमः इदमीदृक्षेभ्यः एतादृक्षेभ्यः प्रतिस

हृद्गन्थ्यामितेभ्यः संमितेभ्यः सनना(म्)भ्योमनुष्यः सजनेभ्योमनुष्य स्वा। स्वतवांश्चेत्यादि ऊँ मृडीनमः। इदंघ्नमवसे प्रघासिनेसांतपनायगृहमेधिने क्री
डितेभ्याकिने ऊँ मिगणाय। उग्रश्चेत्यानभ्यविक्षिपः स्वाहा नमः मनसा। इदमुग्रायपत्नी मायघातायेत्यनुत्पसास्सक्तंस्वानिधुन्वन्नेवविक्षिपायवमनसा॥ तत
इंद्रंदवीक्षिपेतागृवज्जपति। ततोब्राह्मणंभ्राजपति॥ ॥ आश्वयुज्यांपृषातकाः पृषातकाइतिसंज्ञकंकर्मंआश्वयुज्यांपौर्णमास्यांभवति। पायसमेदू ॐ
श्रपयित्वादधिमधुघृतमिश्रंजुहोतिमन्त्रं। मनइंद्र वत्यंपायसंवनुसंसाध्यदधिमधुघृतमिश्रं कृत्वाश्रावस्थ्यायो जुहोतिकेत्याहइत्यादि। इं
द्रायेंद्राण्याआश्विन्याभाश्वयुज्यपौर्णमास्यैशरदेवेति। इंद्रापत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः स्वाहाकारान्तैः प्रति मंत्रंपंचाहुतीर्जुहोति। प्राशनांतेद
धिपृषातकमंजलिनाजुहोतिमन्त्रंपूर्यतांपूर्णंममा वपगात्स्वाहेतिततः धिपृषात्सूतिप्राशनान्ते पृषातकंपृषदाज्यंअंजलिनाऊनमइत्या
दिनामंत्रेणजुहोति। पृषदाज्यंघृतेदध्नेक्षेपाद्भवति। दधिमधुघृतमिश्रममात्याश्चवेक्षनेप्रायाहिंड्डइत्यनुवाकेन। दधिमधुघृतमिश्रंकृत्वाशेषंपायसंअमात्याः
श्रमावपृद्दंतस्वाभवायाआत्मात्यापउमानस्यपदहाः प्रात प्रज्ञाद्यः। अवेक्षतेआयापाहिंड्ड्रोवसुपनइत्यादिनायमूयंपातस्वस्तिभिः सदानइत्यनतनपश्यंति।
मात्पनिर्वृक्षासम्सक्षपता नात्रितांआश्वयुजीमंवविनीनात्रिंवत्सात्तामकाउमातरिपिर्डूननी निवेदनेभिः सर्वसमूसप्रसात्वात्वातीनात्रिमितिको

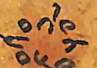
७५

नाद्यनास्तपंतस्संयोगेइत्यनेन उपपद विभक्तिः अङ्गुलीपातेनसंख्यापांचमाश्रंगुष्ठ उपसकलांमर्ष्विंनवनीयात्र।आयम्ना यणीव।नकेवलंतामेवनाध्वंवत्ससंसृष्टः
आयस्नायणीवास्ताश्त्रीं ततोब्राह्मणभोजनंइतिसूत्रार्थः॥ ॥अथप्रयोगः॥तत्रआश्वयुज्यांपौर्णमास्यांपृषातकाख्यंकर्मभवति।यथाप्रथमप्रयोगमा
त्यपूजाभ्युदयिकंपूर्ववंकंआवसथ्यानौब्रह्मोपवेशनादिपाशनान्तेविशेषः।सद्भीताः प्रणीताः प्राण्येत्र दधिमधुनी उपकल्पयेत्। प्रणीताभ्यामुपायसंस्थ
पयेत्।उपयमनकुशादानादर्वीउपायसंदधिम घृतानिश्रापयेत्।आज्यभागान्तेनदधिमधुघृतमिश्रेणपायसेनेन्द्रायस्वाहा इ
दमिन्द्राय।इन्द्राण्यैस्वाहा इदमिन्द्राण्यै।अश्विभ्यांस्वा हाइदमश्विभ्यां।आश्वयुज्यैपौर्णमास्यैस्वाहाइदमाश्वयुज्यैपौर्णमास्यै।शरदेस्वाहा।
इदंशरदे।एवंपंचाहुतीर्हुत्वाततएवपायसात्सि ष्टकृतेहुत्वामहाव्याहृत्यादिदक्षिणादानान्तेततस्थाल्यांआज्यदधिमधुमिश्रंपृषातं
दाज्यंकृत्वाअंजलिनादायऊनम्मेपूर्यतांपूर्णम्मेमाव्युगात्स्वाहेतिमंत्रेणजुहोतिइदमग्नये।ऊनम्मपूर्यतामित्यस्यहोमस्यकादेवतेतिसंदेहः देव
ताताक्तद्धितचतुर्थीमंत्रलिंगवाक्यप्रकरणैः प्रतीयते।अत्रतुदधिपृषातकर्मंजलिनाजुहोतीतिहोमविधिवाक्येपृषातकेइत्यमात्रेष्वूयतेनतुद्धित
श्चतुर्थीवा।मंत्रेपिनवदेवताप्रकाशकंलिंगमस्ति।नचवाक्यं।ततःप्रकरणमवशिष्यतेतत्रपेंद्रंपायसमेइन्द्रं स्थपयित्वेतिताद्धितस्पष्टमयस्पष्टेदे

96

वेतेतिनहिंकिंपाकनणिकत्वाउअथहोमद्यइंद्रोदेवताउततआज्यंद्धयमनादेशेन्नहोतिधुविश्रीयतोमंत्रस्यदेवतायाश्चप्रजापतिनितिस्थितिजिति
क्रंदोगपनिशिक्षपनिनाप्रयाप्रजापतिः।तत्रवाक्यप्रकरणयोर्वाक्यस्यवलीयत्वात्प्रकरणावाधः तनेरुप्रजापतिर्देवतावाक्यदेवदी।द्धताद्युपद्धतावग्नयइति।
लिखवतस्मातत्कृतइतिनज्ञायते।ततोदधिमधुघृतमिश्रंकृतशेषंपायसंअमात्यः पुत्रादयः आयान्तिइत्यनुवाकेनपूर्णपात्रप्रक्षिपेत्। सदानइत्यत्रततो
ब्राह्मणभोजनं॥कृतैतत्कर्मोक्तयाब्राह्मणमेकंनोऽपिष्यं॥ ॥अथसीतायज्ञः॥अथेदानींसीतायज्ञः कर्माथाख्यास्यते।तत्रकृषिप्रकृत
स्योपाधिसनिकोपिक्रियते।व्रीहियवानांयत्रयत्रयज्ञेततन्मयं स्थालीपाकः श्रपयित्वायजेत्।तत्रसीतायज्ञेव्रीहयश्चयवाश्चव्रीहियवाः
तन्मयंयत्रयत्रव्रीहिकालेव्रीहयः यवायवकालेवायजतसीतायज्ञेनततत्रततन्मयव्रीहिमयंव्रीहिकालेयवमयंयवकालेस्थालीपाकं
श्रपयेत्।कामादीनांयत्रापिव्रीहियवयोर्नेवार्थस्तत्र स्थालीपाकंश्रपयेत्।कामात्इच्छातः अयत्रापियज्ञादिप्रवृत्तिमुद्दिश्यतायागंकुर्वंत्रव्री
हियवयोर्नवअर्थतत्रपक्वतंस्थालीपाकंश्रपयेत्।नपूर्ववोदितत्वात्सन्देहः।अत्रव्रीहियवयोर्नत्वतन्मयायागमात्रसाधनद्व्यत्वेनसंदेहः।कुतःपूर्व
वोदितत्वात्पूर्वोपदिष्टत्वात्।उक्तंतिवेत्व्रीहीयवावापीअपिहविषिइत्यत्रअतोनसंदेहः।असमवाहिनिहितिः।ननुयावस्यवनोविनिहितनिर्दिश्यते।

कथमथ तन्नं स्थालीपाकं स्वपयेदिति वेदुच्यते यावन्निवृत्तिः । यावस्य वनोः साश्रसंभवान्न था । ग्राम्ये ततो नायं असंभवन्निवृत्तस्य यावस्य वनोः ग्र
ति प्रसवः । सामाथ्यथा श्रविहितं क्व विल्वाग्रेणापनिषिद्धं पुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते । इदं त्व संभवात्प्रतिषिद्धं कथमसंभवदीति चेत् । अनवग्रा
वितांतनाग्रमपवेद् इयदसिद्धितं डलपाके वत्तुशद्वप्रयोग प्रत्ययात् । अतावावनिषेधो यावस्थालीपाको यत्र तत्र पुनिकाजिः संपाद्यत तत्र पुनर्विकल्पः तत्राप
नवाद्विनिवृत्तिः । केनस्य पुनस्याडु तनततोवा गुवादश क्षफलानुपनोधेन । केवस्य मस्य वतः पुनश्चात्सर्वस्यादिशि तन्नततोवाउद्दीयांवा
गुवोश्रमध्याद्वयनहितदेशक्षफालेन विलिखित फलस्य मस्य स्यश्चनुपनोवः अवाधः फलानुपनोधघ्नेन फलानुपनोधेन सीतायुक्तः क
र्तव्यः । ग्रामेवालयसंप्रयोगात् । पद्मायामेकर्तव्यः क्त तः उभयसंप्रयोगात् । उभयं केवत्रयामस्य संप्रयोगे अधिकरणात यासंवद्धं शक्यते । फ
लानुपनोधेन न दृक्षत्वेनच । पुनस्साडु तनततोवा गुवादेशक्षसे इतियामस्यापि विशेषणत्वेन संबध्यते । अविनाभावात् । ननु केवत्रयामयोः एकतनोपादानेत्रन्य
तमस्यवाभः प्रतिसंध्यत ततो विभावद् इति वेत् । न विनाभः अविनाभ स्मात् अविनाभाद्विकल्पादेकतनोपादानं न दोषः । व्यवस्थासंभवे हि अष्टदोषदुष्टोपि
विकल्पः आश्रीयते न्यायविद्भिः । यत्र यपयिष्यं उपलिप्तं तच्छतावोक्तितनि मुपसमाबोयत न्निर्वद्दे जेष्ठीत्वांउपनागाद्धि ख्याड्याकृतौ उहातिपत्र

ऽनेनयामेवावत्तंथ्यपर्यग्निकरणं वर्तिस्तपयित्वा मिश्चन्नवतितत्रत्पालि म्नागोमयोदकेन उद्धृते स्पृष्टेनोल्लिखितेऽभ्युक्षितेमणिकोदकेन सिक्तेऽग्निना वसथ्यं स्था
पयित्वाऽग्नेत्र ऽन्तत्रपलेपनाद्युपदेशः कृत्स्नेपि प्रत्ययः । नत्र नः पतिसमूहनोद्धननाणि निवृत्त्यर्थः । दमित्यैवं नेऽस्त्री वर्तिः व्रीहियवैर्वा मिश्राः मीलितादनं
97 तस्याग्नि पर्यद्दनेः अग्निं श्री त्वांपति स्त्री यं स्त्राज्यमानामयागनंतनं वस्य माणामंत्रेः पृथिवी द्यौ नित्यादि लिः पंचाज्याहुती र्जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति सीताये
यज्ञायै समायूनूत्वेइति मंत्रवत्प्रदानमेकेषां स्थालीपा कस्याज्यवद्धवलक्षणप्रधानी नमसी ताघा ह्यथवतस्मात्प्रोदेवताश्रयखतपश्चाहुताः तत्रा
७७ मनिवत्तत्तुर्थ्यंतेः स्वाहाकारान्ते स्वल्पजुहोति । एकेषां मावार्याणांपक्षे मंत्रवद्देवप्रदानं होमः न स्वाहाकारः किं कारणं स्वाहाकारेण दानं इति ७७
श्रुतेः । स्वाहाकारेण प्रदानं येश्रुते स्वाहाकारप्रदानः जुहोतयः इति श्रुतेः । श्रुतौ च यौतेकर्मणि स्वाहाकारप्रदानात्वं । इदं तु स्मार्तं कर्म ।
वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो अन्नं प्रदीयते इति । न चात्र वषट्कारस्य प्रवृत्तिः । किमिति । याज्यापुरोनुवाक्या न त्वेव वषट्कारस्य स्थानगा ॥
तेनस्वरूपाग स्वाहाकारेणात्र निवर्तते । विनिवृत्तिः । मंत्रवत्प्रदानमित्येतस्य पदस्य विनिवृत्तिः नित्यः । त्र प्रवृत्तिः स्मार्तेपि कर्मणि स्मृतिकारैः
स्वाहाकारस्य विधानात् । यथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसां हन्तकारं मनुष्याणां सीतायज्ञे वेत्यने

नमूत्रेणातिदिष्यमानोलांगलयोजनदेवताभ्यः तद्भूतोपात्तस्थालीपाकेनाग्निनवसनेज्ञुक्रुयात् । ततस्थालीपाकहोमाधिकानात् । ततः स्विष्टकृदादित
नाग्नशेषकूर्चेषु सीतागोप्त्र्योबलिं हरन्ति । तत्र धनम्नाद्य इत्यादिनिखन्तुर्निर्मंत्रैत्नरणोशेषमावं उपसर्जनत्वंगताः प्राप्ताः कूर्चाः ततागोशेषकूर्चाः तेषु
बलिंहरतिकेभ्यः सीतागोप्त्राभ्यः सीतालांगलपद्धतीः गोपायंतिपालयंतियेनःसीतागोप्त्रारंघ्नेभ्यः सीतागोप्त्रृभ्यः प्राच्यादिषु वतस्तषुदिक्षुयथालिंगं । प्र
कृताद्यस्मादाज्यशेषेणावपूर्ववंबलिकर्म । प्रकृताप्र
धानदेवतासंबंधिनः ब्रीह्याद्यावायोग्नःस्थालीपाकाउच्यशेषः । सिद्धोपात्तखलुस्मा
स्थाल्येनाज्यशेषेणावपूर्ववत्लांगलयोयजनवत्
लिकर्मइंद्रपर्जन्यादिभ्योबलिहरणंकर्त्तव्यं च्छ्रियश्चोपयजेनत्राबलित्वाज्ज्रियश्च
मायांदिक्षुः उपयजेनत्रबलिकर्मणानाभ्यपवदेवता
भ्यः पूजांकुर्युः । कृतपत्तराआवतित्वात् प्रावीनाजिः श्री लिः बलिकर्मणाकृतत्वात् ।
सर्वंस्थितकर्मणि ब्राह्मणाञ्भोजयेत् ब्राह्मणाञ्भोजयेत् । सर्वंस्थितसमाप्तसीतायज्ञाख्यकर्मणि ब्राह्मणान्विप्रान्त्रिप्रभृतीन्भोजयेत् आग्र
यज्ञभोज्यादिभिः क्षितकित्रकांडसमाप्तिनिबंधनादितिसूत्रार्थः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ अथसीतायज्ञः कर्षिकुर्वतः सागेत्रीहितिष्पत्तिका
ल्यावनिष्पत्तिकालेवनवति । तथाप्रथमप्रयोगेमात्पृज्ञाभ्युदयिकेनवतः अनंतरंक्षेत्रस्यपूर्वतः तततोवाहक्षेत्रस्योदेशयत्रसस्या । निन

रयंतितत्रेदंकर्म्मकुर्यात्। यद्वाग्रामेपूर्वं उत्तरतोवावास्तुविदः शस्यकर्षणं विधायतत्रकर्त्तव्यं। एवं देशद्वयान्यतमदेशेएवंवक्ष्यमाणंकामनान्कृत्वाउपासनाग्नि
मुपसमाधायब्रह्मोपवेशनादिकृत्वा। तत्रविशेषः। व्रीहिकालेव्रीहिसस्यमिश्रेदर्भैर्नमिंपरिस्तृणाति। यवकालेयवसस्यमिश्रैः। तथाव्रीहिकालेव्रीहि
मयंएवमेवयवकालेयवमयंचरुंपचति। अपरस्थालीपाकसिद्धमेवासादयति। तंडुलानंतरंनडपकल्पयति। व्रीहिनिपटलकं। वानिपटलकमितिसूप्पी
१४ दिकंवेणावपात्रीकल्माषोदनंयुक्तमुच्यते। तंडुलानंतरंसिद्धंवडं। प्राक्तनतिआज्यभागानंतरंएवंआज्याहुतीर्जुहोति। यथा। पृथिवीद्यौः प्रदि
शोदिशोयस्मैद्युभिरावृतः। तमिहेंद्रमुपह्वयेशिवानः संत्वहेतयः स्वाहा। इदमिंद्राय। यन्मेकिंचिदुपेप्सितमस्मिन्कर्मणिवृत्रहन्। त
८८ न्मेसर्वं समृध्यतांजीवतः शरदः शतं स्वाहा। इदमिंद्राय। संपत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यंश्रैष्ठ्यं श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा। इदमिं ८८
द्राय। यस्याभावेवैदिकलौकिकानांभूतिर्भवति। कर्म्मणां। इंद्रपत्नीमुपह्वयेसीतांसामेत्वनपायिनीभूयात्कर्म्मणिकर्म्मणि स्वाहा। इदमिंद्रपत्न्यै।
अश्वावतीगोमतीसूनृतावती विभर्त्तियाप्राणभृतोअतंद्रिता। खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वयेध्रुवांसामेत्वनपायिनी स्वाहा।
इदं सीतायै। अथचरुहुतस्यस्थालीपाकस्यावतस्त्रआहुतीर्जुहोति। यथा। सीतायैस्वाहा। इदंसीतायै। प्रजायैस्वाहा। इदंप्रजायै। समायैस्वाहा। इदं

समाये। नृत्यै स्वाहा इदं नृत्यै। अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लांगलयोजनदेवताभ्यो साकं तीर्ज्जुहोति। इंद्राय स्वाहा। इदमिंद्राय। पर्ज्जन्याय स्वाहा इदं पर्ज्जन्याय।
अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां। मरुद्भ्यः स्वाहा इदं मरुद्भ्यः। उदलकाश्यपाय स्वाहा इदमुदलकाश्यपाय। स्वातिकार्यै सीतायै स्वाहा इदं सीतायै। अनुम
त्यै यथादेवतं त्यागः। प्रकृता सिद्धा भवतः। स्विष्टकृत ततो ब्राह्मण्यादि अश्रम दक्षिणादानांतं कृत्वा केसपुरस्वादानस्य शादक्षिण्येन प्रति दिशं तनण
शोधत्तणाय्यां पीर्यते भुसुखाव तणाय थास्वतणं वक्ष्य माणमंत्रैर्बलीन् हरति। यथा। धुरस्वाद्य पतश्चास्य तनुवस्वानो निषंगिणः। तेभ्यः पुरस्वाहो
पायं त्वप्रमत्ता अन्नपायिनो नमः पर्यां कृत्तो भ्युदं बलिं मन्यो ह्वयामीमं। धुरस्वाद्य बलिं हरणमंत्रः। इदं पुरवस्विभ्यो निषंगिभ्यः। अथ दक्षिणातने नि
घावर्म्मिणः आसनेन त्वा दक्षिणतो गोपायं मत्वाश्रमपायिनो नमः पर्यां कृत्तो भ्युदं बलिं मन्यो ह्वयामीमं। इति दक्षिणतो बलिहरणमंत्रः। इदमनि
घन्यो वर्म्मिभ्यः। अथ पश्चाद् भवः पकृवो निषंगिणः शार्ष्टिः सुनंकृतिः। ते त्वा पश्चाद् गोपायं त्वप्रमत्ता अन्नपायिनो नमः पर्यां कृत्तो भ्युदं बलिं मन्यो ह्वा
मीमं। इति पश्चिमतो बलिहरणमंत्रः। इदमासूर्य्यः पूषभ्यो भूत्यै स्वय्यै पार्षीभ्यः सुनंकृत्यै। अथ उत्तरतो भीमा वातायुः समाङ्वे। तभ्यो नमः क्षेत्र खले गृहे
ध्वनि गोमयं त्वप्रमत्ता अन्नपायिनो नमः पर्यां कृत्तो भ्युदं बलिं मन्यो ह्वयामि मं। इति उत्तरतो बलिहरणमंत्रः। इदं भीमेभ्यो वातेभ्यः पुरुषसमाङ्वेभ्यः। अथ सिद्धे

वन्तुशेषंस्थाल्येनाज्यशेषेणसन्नीयतेनेंद्रादिभ्योऽनुमत्यंतेभ्योलांगलयोज्ञनेदेवताभ्यश्चश्रेयोभ्योदद्याद्वलान्सिद्धेभ्यः क्षेत्रपालादिभ्यश्चबलिनांकुर्युः

ततोब्राह्मणभोजयेत्॥ ॥इत्यग्निहोत्रीहरिहरविरचितायांपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्यानपूर्विकायांप्रयोगपद्धतौद्वितीयःकाण्डःसमाप्तः॥ छ॥ श्री

११ अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं॥ अनाहिताग्निरावसथ्यिकः तस्यनवप्राशननिमित्तंनवप्राशनाख्यंकर्मव्याख्यास्यतइतिसूत्रशेषः उत्तकातिपयानां नवप्राश

नमितिसंज्ञाभवेत्तत्कृत्वानवंप्राश्यतेनाकृत्वाश्नंकिं नवमात्रनिषेधः। कृतकातिपयानांइत्यपेक्षितेगृह्यासंग्रहकारः। नवयज्ञविकारस्थाः ९८

श्यामाकाव्रीहयोयवाः। नाश्नीयान्नानकृत्वैवमथ्ये अनियमः घृतः। पेक्षवंसर्वंमुद्गास्तिलानीवाराश्यामाकास्तिलाः। अकृतागृह्णाश्नीयात्तेषां

९८ नोत्कालविगुणाः। सर्वत्रवास्यायणशाब्दावाच्यता। ते नपौर्णमास्यामावास्यानियमोनास्ति। व्रीहियवपाकोवितत्वाइत्यनवसंतावाद्वियतेन

वॐ स्थालीपाकंश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाश्वाज्याहुतीर्जुहोति। शतायुधायेति। नवंशतादिनवव्रीहिमयंवसंततननवमयं। स्थालीपाकपक्षाज्यलागयो

नत्रेशतायुधायेतिवत्वानइत्येताभ्यांमंत्राभ्याशतिमत्रेद्वेआज्याहुतीर्जुहोति। स्थालीपाकस्याग्रेणदेवताभ्योहुत्वाजुहोतिस्विष्टकृतेवाग्निक्षमन्नइति

अथस्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यइंद्राग्नीविश्वेदेवाद्यावापृथिवीइत्येताभ्यः प्रत्येकंप्रत्येकमेकैकामाहुतिंहुत्वास्विष्टमग्नेइत्यनेनमंत्रेण

देवा स्विष्टमग्ने त्रादितत्पृणी हि। विश्वां स्वदेवः पृतना अविष्यक्। सुगं नु पंथां प्रदिशं न एहि ज्योतिष्मध्येह्यजरं न आयुः। ओस्वयनेन मन्त्रा ज्याहुतीं जुहोति इद
मग्नये। ततः स्थालीपाकाद् अग्नये स्विष्टकृते अवद्य इदमग्नये स्विष्टकृते। पुनः स्विष्टमग्न इत्यादिना आज्याहुती जुहोति। इदमग्नय इति त्यागः। ततो महाव्याहृत्या
दि। प्राजापत्यहोमांतं कृत्वा अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिर्नदांञः श्लेयः समनेश देवाः। अयावक्सो
समश्री महित्वा सतो मयस्त्रूपितो आदिशिर्हं स्व। शतो काय तनुस्या नह्त्यनेन मन्त्रेण संस्रवं प्राश्नाति। अन्नपतेन्नस्य नो देहीत्यनय द्वा वा। यवान्नं प्राश्ने
१०० न्नुपतस्तुत्यं मधुना संपृतं नयस्वं सरस्वत्या अश्विना यस दृष्णुः। इंद्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इत्यनेन संस्रवं प्रा १००
श्नाति॥ ततो ब्राह्मणभोजनम्॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां मवहायणीकर्म्म। मार्गशीर्ष्यां आग्रहायण्यां पौर्णिमायां या आग्रहायणी संज्ञं कर्म्म भवति। स्था
लीपाकं श्रपयित्वा स्रवणादत्वा आज्यान्जुहीहुत्वा पता ऽस्तो होतियाऽननाद इति। तत्र वृत्तं श्रपयित्वा स्रवणाकर्म्मणि यथा हयाहुती जुहोति तथात्र। स्वत्र ध्रुतं वदा
जुहोति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां॥ कृत्वा ततोनंतरमपराः याऽननाद इत्यादि निश्व त्रु निर्म्मत्रे स्वतप्र आज्याहुती जुहोति स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्ग
शीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति॥ ॥ ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्यादि निश्वत्रु निर्म्मत्रे स्थालीपाके स्वतप्र आहुती जुहोतीति स्वकानः। सत्युपया पः। सक्तुशेषं इत्यर्पा

स्विष्टकृद्धोमो पूर्ववंपस्वाद्या प्राकृतीर्जुहोति । मध्ये स्थालीकेन सौविष्टकृतं । ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यान्तेष्वग्निः प्रथम इति मंत्रेण संस्रवं प्राश्नाति । अ
नकृतशेष प्राशनेष्वेणा विधियम मंत्रेण । अन्नपतीययावा । अन्नपतेति तिनृग्निर्देवतायस्याः सा अन्नपतीया या अकृतया अन्नपती यया अन्नपते न्नस्यत्या दि
100 कयावा विकल्पेन प्राश्नाति । यद्वा अन्नपतिशब्दो यस्यां पृष्टि सान्नपतीया । अथ यवानामेतमुत्य मिति । अथवा द्विप्राशकेन मंत्रानि बानाने तत्र यवानां
प्राशने मंत्रमाह । एतमुत्यमित्यादि मुदानवइत्यंतं मंत्रं | यवप्राशने । पतीनासिः अग्निमेवापासी तना यद्देवतं अग्निर्भूम्या मितिविज्ञापते । नप्रस
१०० वत्रूयदि प्रस्वेड्कं मुपस्थानं यजमानस्य प्राशितमन्नो | त्कृष्टपात्र नवेष्ट्या मवनोपासनेकम्यात्ततो ब्राह्मणभोजनं ॥ इतिसूत्रार्थः । अथ प्रय १००
गः । तत्र शनदिवसं तेवजनाहिताग्नेन वप्राशनं कर्मप्र | वर्त्तते । प्रथम प्रयोगमाह स्नात्वा अग्निमुदपिकविद्याः । आवसथ्याग्नेरुपहला प्रवेशनादि प्रा
शनांते विशेषः । नवं स्थालीपाके श्रपयित्वा आज्यभागाने तन्मंत्रो धाकृतिद्वयं जुहोति । यथा शतायुधाय पृशतवीर्याय । शतोतये भिमतिषाहे । शतं यो
नः शरदो जीजानिन्द्रो षेद तिदुरितानि विश्वा स्वाहा इदमिन्द्राय । ये चत्वारः पथयो देवयाना अंतराद्यावा पृथिवी यंति । तेषां यो ज्यानि मजी जि मावहात्तस्मै
नो देवाः परिदत्ते दसर्वे स्वाहा इदं सर्वेभ्यो देवेभ्यः । इंद्राग्नी विश्वदेवा द्यावा पृथिवी । द्यावा पृथिव्याः स्वाहा । इदं द्यावा पृथिवीभ्यां । इतिति स्रआकृती

न्युप्यापनिष्क्रमणे प्रवृत्त्यां मार्जनात्। ततं घृष्टसक्तून्नृतिप्राशनान्ते बलिक्षणार्थं सक्तुशेषं शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रमणप्रवृत्ति शालाया बहिर्निष्क्रमणादिग्राम
र्जनात्। ग्रामदेशे मार्जनं यावत्तस्य वर्णाक्रमं बल्कुर्यान्मार्जनान्ते उत्सृष्टबलिरिति। मार्जनस्यावमाने उत्सृष्टो बलिरिति विवनं ब्रूयात्। एतावद्वाग्रहायणी कर्म्म।
अथाथकर्म्मोभिधीयते। पश्चाद्ग्नेः स्वस्तरमास्तीर्य दक्षिणवामत्रा प्लुतान्यहतवाससः प्रत्यवरोहन्ति। पश्चादग्नेः आवसथ्यस्य पश्चिमदेशे स्रस्तरं प्रागग्रैः कुशैः
आस्तरणं स्रस्तरं आस्तीर्य विनयन्। अहतं नवं वस्त्रं तदुप निस्तीर्य आप्लुताः स्नाताः अहतेन नवेन कल्पप्रक्षालितेन प्रत्येकं प्रत्येकं वाससी यथा अन्यतद्
तवाससः स्वामि प्रभृतयः प्रत्यवरोहन्ति प्रस्तरं निविशन्ते। दक्षिणतः स्वामी जायाऽनन्तरायथाकनिष्ठमनन्तरं। कथं प्रत्यवरोहन्ति। सर्वेषां स्वामी गृह
पतिः भवति। तस्यानन्तरा जाया पत्नी। उत्तरतः अपत्यानि कथं यथानिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स तस्मादुत्तरतः। दक्षिणतो ब्रह्मणो प्रवेश्योत्तरत उ
दपात्रं शमीशाखा शीतालोष्ठाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपति। त्ययमग्निरिति। तत्र स्वामी प्रस्तरं प्रत्यवरोहन् दक्षिणतो ब्रह्माणं यथाविधि उपवेश्य
उत्तरत उदपात्रं कुलशं लोजनं शमीवृक्षस्य शाखां शीतालोष्ठं कलपद्वतिलवं मृत्कलं। अश्मानं प्रस्तरं निधाय स्थापयित्वा। अग्निमीक्षमाणः आवसथ्यं
पश्यन् नत्ययमग्निर्वीनतमः सहस्रसातमः सुवीर्यायदधस्वे देवा इत्यनाविन्यस्तं मंत्रं जपति। पश्चादग्नेः पांचमंजलिं कृत्वा तिदेवीनावमिति ति सृमिथश्च मंः

पश्चिमतः प्राग्रयमंडलनिकान्संवृटं विदध्यातिदेवी त्रावत्यान्यमध्वानजा ढमिथुकनूइत्यंतानिष्प्रिस्तनिर्त्रीग्निः। प्रब्रनमावोहंतिब्रह्माणामामंत्रयते
ब्रह्मन्त्र प्रत्यवनोहाफेति। प्रश्नन्यथोक्तंत्र्यावोहंति। इदानीघ्यामिप्रस्तुतयः पूर्वयंत्र प्रत्यस्नोहंतीति तद्विबानार्थी। तत्रघ्यामी ब्रह्माणंत्रामंत्रयते पृच्छति
कथं। ब्रह्मन्त्र प्रत्यक्नोहतीतितद्विबानार्थी। तत्रघ्यामी ब्रह्माणंत्रामंत्रयतेपृच्छतिकथं। ब्रह्मन्त्र प्रत्यवनोहंघ्वमितिवाक्येन ब्रह्मणानुज्ञाताः प्रसूताः पृत्य
नाद्रोतिप्रश्नमाविंतिप्रांतिपुंः कीर्तिमित्यादिनामव णाउपताजापत्निसुहमतः सुवसंतइत्यादिकं। तत्रयेनुपेताः उपनीतान्नउपंतिपुरु
मंतइत्यादिकंमंत्रं। स्यानाप्टथिविनानानोभवतिदक्षि णपार्श्वेः प्राक्शिरसः संविशंतिस्यनापृथिवीत्यनेनमंत्रेणघ्यामिजायापत्यानिदक्षि
कशिनसः। प्राक्पूर्वशिरोपेषांतप्राकशिनस्कःदक्षि णःपार्श्वैः संविशंतिघ्यपंतिशनतेप्रस्नोपति। उपाङुतिष्ठंतुदामुघाघ्वामुघात्यजे
न्यघ्वहृह्यापृथिव्याः सन्नघामलिनितिउपप्रश्नसमीपेउत्तिष्ठंतिलित्यायतिष्ठंतिउदामुघाघ्वामुधेत्यनेनमंत्रेण प्रस्नाः। एवंद्विनपनंजह्यानुज्ञा
ताः। एवमुक्तेनप्रकारेणब्रह्मत्रप्रत्यवनोहामीत्यानयब्रह्मानुज्ञाताः द्विनपत्रं श्रूयन्यहिवारं सप्तनमावोहंतिसंविशंतिउतिष्ठंतिव। अथवा शवीनंस्वउ
नमासाद्यथेच्छंवा। अनंतरोर्द्ववत्तनमामासाउपोषमाघफाल्गुनचैत्राः श्रवः स्वर्द्विदृमोशाप्यीसिउत्तदत्यतिप्रकृत्वाः। यपेसंवात्सथवाङ्समनतिक

मायथेसंयथा कामं त्रयो वा रुद्रायं वशयीनन्निति किकल्पः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामपराह्णे पत्नी कर्म्म नवर्ति । तत्र प्रथम
मास्तं नेमात्त्वत्प्रजा सुयि कविविधानं श्रावण्यायेन व्याप्य पवेशनादि प्राशनान्ते विशेषः शूर्पसंस्कारः उल्काः उदपात्रं दर्वीकं कतन्त्रयं अंजन मन्तु लेपन घृत श्र
स्तुपकल्प्य । आज्यभागान्तं तमपस्वेत पदा जुहो त्याहुतिद्वयं यथा । कर्म्म वहुत्वात्रपताखतसूत्रा ज्याहुतीर्जुहोति क्रियमाणे स्वत्वनिमित्तः प्रति मन्त्रं य
था । यां जनाः प्रतिनंदन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीं संवत्स रस्य सा पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली स्वाहा । इदं इन्द्राण्यै । संवत्सरस्य प्रतिमा या तां त्वा रात्रि
सुपास्महे । प्रजां सुवीरां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा । इदं रात्र्यै । संवत्सराय परिवत्सराय इदावत्सराय इद्वत्सराय कृणुते ह्दन्नमः । तेषां
वयं सुमतौ यज्ञियानां ज्योगजीता अहताः स्याम स्वाहा । इदं संवत्सराय परिवत्सराय इदावत्सराय इद्वत्सराय वत्सराय च । ग्रीष्मो हेमन्त उत नो
वसन्तः शिवा वर्षा अभया शरन्नः तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानां निवातपथा मनये वसेमा स्वाहा । इदं ग्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय वर्षाभ्यः शरदे च ।
ततः स्थालीपाकेन तत्र आहुतीर्जुहोति यथा । सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय । मृगशिरसे स्वाहा । इदं मृगशिरसे । मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा । इदं मार्गशी
र्ष्यै पौर्णमास्यै । हेमन्ताय स्वाहा । इदं हेमन्ताय । ततः स्थालीपाकेन सौविष्टकृतं हुत्वा । महाव्याहृत्यादि दक्षिणादानान्ते । सक्तोरायपइ शूर्पोन्नुप्यापनिः

कमाण प्रभृतिश्चामार्ज्जनांतं श्रवणाकर्म्मवर्ज्जं कृत्वा मार्ज्जनांते तत्र स्पृष्टो बलिर्निःसृष्टो बैर्भूयात् २ । ततस्तां रात्रिं वत्सान् मातृभिः सह संसृजेत् ३ । इत्याग्रहायणी
कर्म्म । अथ प्रत्यवरोहणं । तत्र प्रथम प्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके विधाय । स्वस्त्ययन प्रदेशगृहे सर्व्वमावसथ्याग्निं नित्याय पंचभूसंस्कारपूर्व्वकं स्थापयित्वा
अग्नेः पश्चिमस्यां दिशि शेषः स्वस्तरास्तरणं कुर्यात् १ । स्वस्तरस्यायस्तरणं अग्निसालायाः पश्चात्तेने युज्यते । अग्निशालायामोपसमस्थ्य रात्रिमंतरेण शय्यां न निषेवात् ।
तस्योपरि निहितं संस्करणं प्रक्षालितं तद्दक्षदशां वासः संस्तीर्य ३ । अग्निदक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं समीशाखायां सीतालोष्टं अश्मानं
च विधाय । स्वस्तरस्य पश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामुत्तरेणापत्यानि यथाकनिष्ठं । गृहपतिरग्निमीक्षमाणो जपति । अयमग्निर्वीर
तमो यं भगवत्तमः सहस्रसातमः सुवीर्यो यद्देवेभ्योऽद प्ताक्रीडत्येतं मंत्रं । ततः पश्चादग्नेरंजलिं करोति । देवीं नाव ड्स्वस्तिं मनागसं इत्या
घाति मम्मह्वानजाइ मिश्रकृत् इत्यंतानि स्वस्तरानि स्ग्निः । ततो ब्रह्म उत्थाप्य करोहामेति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रत्यवरोहामिति ब्रह्मणो प्रत्यनुज्ञाताः सर्वे स्व
ताः ऋतवाससः कीर्त्तिं यथावल मन्वाद्यं प्रजामित्यनेन स्वस्तरमारोहन्त्यापि शांति । स्त्रियापि मंत्रेण ॥ आरुह्य तेषु य उपनीताः ते सुदक्षमंतः सुव सं
तः सुयीस्मः प्रतिवीयतान्नः । शिवानो वर्षाः सं तु शं नदः सं तु नः शिवा इत्यष्टु मंत्रं जपंति । अथ स्योना पृथिवीत्यनयर्चा याम् इति प्रभृतयः स्त्रियश्च उपनीता

१०२ (102) १०२

अनुपनीताश्च सर्व्वे यथाक्रमेव दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशंति। स्वपंति। ततस्तदा पुषा पुषोत्पर्जन्यष्टुप्या पृथिव्याः सत्तवामन्निर्नित्य नेनमं
त्रेणाभिध्यंति सर्व्वे। ततस्ते स्नात्वाऽश्वीर्यव्रह्मामंत्रेण प्रत्यवरोहणोपेतरूपसंवत्सरानो ध्यानं निवासद्वयमेव कुर्युः। तत आरभ्य चतुरो मासान् सर्व्वे श्वः शयी
नस्तु। कामतो वा शय्यायां। पुनरावत्सरं प्रवत्सरसंख्यानपूर्व्वकं संध्या नस्यापपद्य। १। इति प्रत्यवरोहणं॥ मुख्यकाले यदावश्यं कर्म्म कर्त्तुं न शक्यते। गौण
कालेपि कर्त्तव्यं गौणोप्यत्र दृशो भवेत्। आसायमाहुतेः कालात्कालोऽग्निप्रातराहुतेः। प्रातराहुतिकालात्सायंकालस्याऽसायमाहुतेः। पूर्णमास
ष्यकालोऽग्निहुतादर्शस्यकालतः। श्यामाके व्रीहिनिष्वे व्वयवेनह्योन्यकालतः। प्राय॰ पुष्पतेवश्यं नत्वन्नाययणान्त्रयः। दक्षिणायनकालेया
पासिंड्यापायानवायणा। अथोथकालतः पूर्व्वयस्तुंतु केऽन्येऽपि। एवमागामियागी यन्मुख्यकालादवस्कन्तः। स्वकालेऽत्र नो गौणः। कालः प्र
वंष्यकर्म्मणः। यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यत्तालवतु। गौणकालत्वमिच्छंति कविस्थाने कर्म्मणि। गौणेऽप्येतेषु कालेषु कर्म्मवोदितमाचरेत्॥
प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तानिष्कृतिमाचरेत्। प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत्। नित्यप्रसंमतिहोत्रं च नानद्वानीयनाप्यते। मुख्यकालो हि मु
ख्यंवेत्साधनं नैव लभ्यते। नकालद्वयापायात्कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा। मुख्यकालस्योपासित्य गौणमप्यनुसावनं। नमुख्याद्यवलोपेन गौणकालप्रतीक्षणं।

एकपक्षागतो यावाद्धोमसंघो तिपद्यते। पक्षाद्धोमविधाना त्वेऊ वा तं त्वमयीयजेत्॥ ॥ अं। अर्द्धमायहायण्याः त्रिस्रोष्टकाः। अर्द्धं सुपरिश्रायर्द्धहायण्याः
मार्गशीर्ष्याः ऊर्ध्वमिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीण्यष्टकाख्यानि कर्माणि भवन्ति। तानि च सकृत्संस्कारकर्मत्वात्। कृतः संस्कारकर्मता। सुमंतुगोतमादिभिः
अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजी ति पाकयज्ञसंस्थाः इत्यादिभिः नाष्टकादीनां संस्कारत्वेन स्मरणात्। न तु संस्कारकर्मणा
103 मपि पंचमहायज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानां कृताः सकृत्करणं अभ्यासश्च वणात्। तथाहि। अर्द्धं हायणाष्टकां कुर्यादाकाशादित्यादिना।
पंचमहायज्ञानां पक्षादिषु अथ इति च द्रव्यवनात् स्थाली पाकस्य मासि मासि चोदना मिति स्वाद्यष्टकास्तु न तथा अष्टकानाम् अभ्यासः श्रूयते येन ताः पु १०३
१०३ नः पुनरनुष्ठीयेरन्। एवं च वत्वा निर्णीतः संस्कारक र्माणां मध्ये यद्यभ्यासः श्रूयते तास्ताः सकृदिति तिष्ठ तत्त्वानि सकृदिति निर्णयः। पैंद्री वै
श्वदेवी प्राजापत्ये पित्र्येत्यपूपमांसशाकैर्यथासंख्यं। अष्टकाकर्माणि कर्तव्यत्वेन विधाय तत्र द्रव्यदेवतापेक्षाणां द्रव्याणि देवताश्च विधत्ते। तत्र प्रथ
मा पैंद्री इंद्रो देवता अस्या इति पैंद्री इंद्रदेवत्येत्यर्थः। द्वितीया वैश्वदेवी विश्वेदेवा देवता इति वैश्वदेवी विश्वदेवत्येत्यर्थः। तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिर्दे
वता अस्या इति प्राजापत्या प्रजापतिदेवत्येति पाठः। देवत्रयी पित्र्या। पितरो देवता इति पित्र्या पितृदेवत्येत्यर्थः। अपूपपंचमांसवसाकश्च अपूपमा स
शाकाः तेः अपूपमांसशाकैः यथा अस्या संख्यायाः यस्या संख्याता मनतिक्रम्य यथासंख्यं तु ज्ञेतेत्यध्याहारः। एतदुक्तं भवति। प्रथमायां अपूपेन इंद्रं

पञ्चात्। द्वितीयायां मध्ये भगवति कुसुमाणत्वात् गोमासेन भविष्यत्वादेवा ३। तृतीयायां शाकेन भक्ष्यमाणतिमिति। अत्रेति सूत्र उपक्रम्यापि त्रीत्यनेन भवत्त्वर्थात् अपिवा
नं अपूपकं इति विद्ध। न उपक्रान्तं नातिसूत्रेणा देवताविधानाव समनेव गतथा अपि देवतायां आवार्येष्वनु द्विष्यत्वात् ३। तदभिधानमदोषः। अत्राष्टकाशब्दः कर्मवि
वनोपि कालोपलक्षकः। यथावाऽग्रायी पौर्णमासी इष्टि व्रती अमावास्येत्युत्र कर्माभिधायको पौर्णमास्यमावास्याशब्दः कालतक्षको। अत्र यथा आग्र
हायण्या ऊर्द्धं तिस्रोऽष्टका इत्यनेन प्रतिपद्यते वाष्टकाः कर्माण्यप्रसिद्धत्वात् ३। तस्मात् ३। तस्मात् ३। अष्टकाशब्देन अत्र कालोपलक्ष्यते। तथा चोक्तं तिः। आ
श्वलायनस्मृतिः। द्वादश्यां पूर्णमास्यां द्वादशाष्टका अमावास्या इति स्मृतिस्वदेमंत शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी षष्ठकाः इति।
पञ्चमष्टकाकर्मं सुद्रयदेवते अविधायकद्वेशकर्म एतदितिकर्तव्यतामाह। प्रथमाष्टकापक्षाष्टम्याः स्थालीपाकः अपूपपित्वाद्या
भागाविरुद्धात्याङ्क्तार्द्धहोति। प्रथमाऽऽद्या अष्टका अष्टकानामेवयं कर्म भवति कदापक्षाष्टम्या अनुमानादि भेदेन मासनामनकत्वात् २। अष्टम्याप्यनके
इति किंमाससंवं विन्यात्र अष्टम्यात्र अष्टकाकर्मेति संदेहे पक्षाष्टम्यामित्याह। पक्षे पौर्णमास्या ऊर्द्धमिति वचनसामर्थ्यात् तत्र कृष्णेऽष्टमी पक्षाष्टमी त
पुनःसोन सावसनक्षत्रमाससंवर्षिनातेषां। शुक्लकृष्णपक्षवत्वामावाह। पक्षाष्टम्यां। कथं। स्थालीपाकवदपूपपित्वा अकाविधानसमाप्य त्रोऽपमसौ अ

कृतीविः शेषोक्तत्वादशाज्याकृतीः त्रि ॰ शतस्वसान इत्यादिनिर्दिशन्निर्मन्त्रैर्जुहोतीति । स्थालीपाकस्य जुहोति । स्थालीपाकस्य वैहोमः जुहोति । शांताः पृ
थिवीत्यादिभिस्त्वनुर्निर्मन्त्रैः स्वत[illegible] किं समस्तेनोक्तः सूत्रकृता तत्र संदेहः कुत्र क्रियतामिति किं तावत्साध्यं प्रधानतंत्रादाज्यभागानंतरं क्रियतामिति । न
तत्र आज्यभागमानाविष्णुज्याकृतीर्जुहोतीति सूत्रकारेणाज्याकृतिविधानात् । तर्हि तदंते स्विष्टकृत स्थालीपाकस्य युञ्जुहोतीति आज्यहोमानंतरं स्थालीपा
१०४ कहोमविधानात् । तस्मात्तदनंतरं कृत्स्न तदित्यपह्नपेन इद्वयस्वाहेत्येकामाकृतिं जुहुयात् । एवमुत्तरत्रापि । एवं प्रथमाष्टकेति कर्तव्यता मन्त्र
विधायायां [illegible] नाद्ययमेत्वात नास्य पाक्षिकाद्य इतिक र्तव्यतेत्यपि मित्यतासां विशेषमात्रमत्र विषये मध्यमाग वेदिभिः सूत्रैः मध्यमागवाति १०४
सृणांक्षिति पित्यर्थः । सागावोप स्तुना कर्तव्या इति सू त्रशेषः । अत्राचार्येणपृष्ठापि गोष्ठुक्त तथापि [illegible] लोकविद्विष्टं धर्मो मध्यावन्ने नावि
तिस्मनणात्तथा । देवनेणस्तुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमयहः । दत्तकृतायाः कन्यायाः पुनर्दानि पनस्पव । समुद्रयानः वीकान्तः कमंडलुविधारणं । महाप्रस्थान
गमनं गोपशुस्व सुनयहः । अग्निहोत्रहवण्याख्व नेस्रौलीढ पतियहः । असवर्णासु कन्यासु विवाहो न द्विजातिषु । वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष मघसंकोचनं तथा ।
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव च । प्रायश्चित्तविधानं सर्वविप्राणां मरणांतिकं । संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः । दत्तौरसेतरे[illegible] तु पुत्रत्वेन प

निपदः। सामित्रं वैवर्व विप्राणां सोमविक्रयाणां तथा। दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ। कलौ युगे त्विमान्धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिण इति वस्मनणात्र गो
त्रो त्रस्यत्वात्कलौ विशेषतो वर्जनीयत्वाद्व नगवालंभः कर्तव्यः। किंतु अनिषिद्धं पुंवत्पृतेनणा अवश्य कर्तव्या अष्टकादि कर्माणि निवर्तनीयं। सम्यूलत्वेन्य
नुनिर्वापादिसमानियादानेनाप्येतन्मात्र विषयत्वात्। वस्तुतस्तु नाद्यतस्तु नाद्यतस्य तंत्रेष ततश्चष्ठस्य तंत्र प्रतीयते। तस्यैव पाञ्जुहोति वद्दव पाज्ञात वेदः पित्र
न्यइति। तस्य इति षष्ठीस्थाने चतुर्थी तस्याः गोर्वपां वद वपामित्यादिना मंत्रेणाजुहोति पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः घाटात्पक्वानान्निजुहोति। शेषं पंथ
कल्पं पर्युक्ष्वेदित्यादिना उपनिष्ठा द्रष्टपति। समं कान् नुनिर्वापः ध्रुवाणां देवतानां तथा। त्रादौ ये विहिता पशुसंकट मसर्वदासृ ताः। इत्येतस्यसं
हितायद्दर्शनात् इति प्रायिकं सांतपनीया विकल्पो न्यतंत्रमध्यस्थितो त्रदर्शनात्। ।। श्वोन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थि सव्यात्यापतितत्ते
पिंडपितृयज्ञवत्। श्वः अष्टम्याः उत्तरेद्युः। अत्र अष्टकासु अष्टकाश्चतुष्पस्याः। नवमी त्यन्वष्टकाः तासु सर्वासां तत्स्त्रीणां मध्याकानां कर्म भवति इति
विशेषः।। कनद्रव्येणेत्याह। पार्श्वं च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी पार्श्वसक्थिनी च तत्सव्ये च पार्श्वसक्थिसव्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां अत्र तुल्या। विकल्प
विशेषणीभूतस्य सव्यशब्दस्योत्तरपदत्वं छांदसं। पतितं तसर्वतः प्रत्यादिनावसथ्याग्निसदने इति कर्तव्यतापेक्षायामाह। पिंडपितृयज्ञवत् त्रपना क्रे

१०५ पिंडपितृयज्ञ इत्याद्युक्तपिंडपितृयज्ञविधिना । श्री० न्यस्थपिंडपितृयज्ञवदित्यनेन पितृपितामहप्रपितामहानां पिंडदानं प्राप्तं तन्नोपिकमुच्यते श्री० न्यस्थ० पि
तृपितामही प्रपितामहीः न्यस्थ० पिंडान्दद्यादिति एवकारेणास्मद्भिः पत्नी । अत्र सामान्या पितृश्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानार्थः मात्रादिपत्नीवाचीयते वक्ष्यते । उपसेवनं
वक्ष्यमाणमुपस्तनमानपौत्रे नवांजनाभिलेपनं द्व्यसमञ्जनाय । न केवलं श्री० न्यस्थ० पिंडान्दद्यात् । किं तु ॥ उपसेवनं कुर्यात् । कयास्मुद्यया मध्येन काममुक्तं पूर्वं स्मृतः न केवलं
यावत्पूर्णेनवत प्यायित्यनेनेति तर्प्यर्पणेनतर्पणमाषत सक्कादितेन । एकारः उपसेवनक्रिया समुच्चयार्थः । कताणांपिकनणयाश्चेति । तर्पणाशद्धो
सुरतः । अंजनं चैकवदांवीमांजन प्रसिद्धं तदनामेलो किकं कज्जलं । अनुलेपनं कुंकुमादिद्रव्यं चन्दनादिकम्० स्रजः इति पिद्धसुमनसिमुष्यमालाः । स्का
नः दद्यादिति क्रियां समुच्चयार्थः । आचार्यां तेवासिन्य स्थानपल्येयद्वच्छत । वर्दिकामयतेतदाचार्यायित्रं तेवासिन्यश्चशिष्यश्च० पिंडन्दद्यात् ॥ १०५
यदितन्न पल्या० स्तुः । मध्यावर्षेवक्तृणा याशाकाष्टकाः । एवमस्कोत्रयं सामान्यतो विशेषतस्वष्टकासु विधायपि त्रैलोक्ये देशक्रम प्राप्तां विशेषतवसुधीष्टकाका
मारू । मध्यामध्यवर्षे दक्षिणकाले शैशिरपक्षी धातुर्व्यैमक्षमीत्यर्थः । अनीयावष्टमी शाकाष्टका । शाकेनकालका यमनिवर्त्याष्टका शाकाष्टकाः इति सू
त्रार्थः । अथाष्टकाकर्मपद्धतिः । तत्रमार्गशीर्ष पौर्णमास्यां मातृपूजाम्युदयिक श्राद्धं विधाय पार्वणश्राद्धं कर्म कुर्यात् । कथं वितरके अष्टकाकर्मासु

आभ्युदयिकं नास्ति । नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धमिति वचनात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनान्तो विशेषः । तंडुलानन्तरं पृषदाज्यं पूासनाग्नि सिद्धस्यैवापूपस्य आसा
दनं । प्राशनं च प्राशनकाले । ततः आज्यभागान्तं कृत्वा त्रिंशत्समा नद्दत्यवमाघार्द्याशाक्तीर्ईत्व स्थालीपाकेन शांता पृथिवीत्यादि निस्वत्तु निर्मूर्वैरवतप्रत्र ।
कृतीर्ईकृत्वा श्चयूपान्तेंद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं दत्वा स्थालीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृते जुहोति । यथा । आज्यभागानन्तरं त्रिंशत तस्वसा नउपपान्ति निष्कृतइस
मानं केतुं प्रतिभुवमानाः । मर्दस्वत्वतेकवयः प्रजा नतीर्मघोन्दस्यः पूतिं यतिमाश्रमाः स्वाहा । इदं त्वष्टृभ्यः । ज्योतिष्मती प्रतिभुवने नमो
नारीदेवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानामातुर्नभ्याउपस्थे स्वाहा । इदं नार्यै । पकासकातप्प्रमानप्पमाना उज्जानगर्भं माहि
मानमिद्धम् । तेनदस्यून्व्यसहन्त देवा हन्तासुराणाम नवधञ्चीनि स्वाहा । इदमष्टकं पेत्रनाउड्गामस्तुजां मामकतेः सत्यं वदं त्यं विछपतत्र ।
सूयासमस्य सुमतौ यथा पूयमघ्वा वास्त्रघामतिपर्प्रकः स्वाहा । इदं नात्रीभ्यः । त्वष्टममसुमतौ विश्ववेदा अंसप्रतिष्ठाम विदाहिमाघं । सूपासमस्य सु
मतौ यथा पूयमघ्वा योऽघामतिमापप्रुक्तः स्वाहा । इदं नात्रीभ्यः नात्रीभ्यः ॥ ५ पंचव्युष्टी नन्तुपंचदोहा गां पंचनाम्नी मृतवोनुपंच । पंचदिशः पंच
दशेन कृप्ताः समानमूर्ध्नी रविलोकमेकं स्वाहा । इदं नात्रीभ्यः ॥ ६ मातस्य गर्भः प्रथमा व्यष्टुष्वपामकाममहिमानं विजानि । सूर्यस्यैकाचरति नि

कृतेष्टु घर्मस्यैकास विन्नैकाग्नियज्ञं तु स्वाहा। इदं धृं नाग्नये॥७ या प्रथमा व्योच्छत्सा धेनुरभवद्यमे। सा नः पयस्वती दुहा उत्तरामुत्तरां समां स्वाहा। इदं नाग्नये॥८
शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषागाद्विश्वरूपा शबली नग्निकेतुः। समानमर्थं स्वपस्यमाना बि। भ्रती जरामजर उष आगात् स्वाहा। इदं नाग्नये॥९ ऋतूनां पत्नी प्र
थमेयमागादह्नां नेत्री। जनित्री प्रजानां एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्सा जीर्णत्वं जरयसि सर्वमन्यत् स्वाहा॥ इदं नाग्नये। अथ स्थालीपाकेन वतष्टकाङ्गं तयशां
ता पृथिवी त्यादि निर्मन्त्रेः। शान्ना पृथिवी शिवमान्त वि ॰ श्रुतं शन्ना द्यौ नभ पंकृणोतु शन्नो दिशः प्रदिश आदिशोनो होरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्य
१०६ श्नुवैः स्वाहा। इदं पृथिव्या अन्तरिक्षाय दिवे दिग्भ्यः प्रदि स्य आदिग्भ्यो होरात्राभ्यां च आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो हविः सर्वे नो ... पापं। भूतं भ १०६
विष्यदहरितरे द्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितस्या स्वाहा। इदमग्नये मरीचीभ्यो वातेभ्यः सप्तऋषिभ्यः ब्रह्मणे च। विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गो
प्तारो मरुतश्च संतु। ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहा। इदं विश्वेभ्य आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यो रुद्रेभ्यः प्रजापतये
परमेष्ठिने च। अष्टकायै स्वाहा। इदमष्टकायै। अथापूपपकाङ्गतिः। इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय। स्थालीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृत् ततो महाव्याहृत्यादि प्र
जापत्यान्तं होमं विधाय प्राशनादि समापयेत्॥ ॥ श्वोऽन्वष्टकाकर्म्मास्य व्याख्यास्यामः। तत्र नित्यवैश्वदेवानन्तरं अपराह्णे प्राचीनावीती नीवीं बध्नन् कृत्वा द

गन्तूद्यवाहनाय स्वाहा

क्षिणामुखः परिवृत्तेऽग्निसमीपे ग्रंथेत्र तत्र तूष्णीं दक्षिणासंस्थानि पात्राण्येकैकशश्चासादयति। यथा स्रुवं कुम्भीं स्थालीं वा मुकये देसु गमनं वस्त्रं स्थालीं। मुदकं श्राद्धं मे
क्षणानंतं दक्षिण्निकीतयोर्द्वयोर्वा कृगास्य पार्श्वसव्ययोर्मांसं पुनरासक्षन्त्र अञ्जनं अभ्यञ्जनं लेपनं अञ्जनं सूत्राणि वा। ततः पार्श्वसव्ययोर्मांसं स्थलं श्रापुशः स्थिता
पक्षिणामाहितोदकायां वकुम्भ्यां प्रक्षिप्याश्यादधिश्रुत्य प्रदक्षिणं मेक्षणेनालयित्वाभ्यृतमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणातोद्वास्य पूर्वाणामिमानी या
ततः स्थापयोत्तरं ऽसव्यं जञ्वाच्य मेक्षणेन मांसमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति जुहोति इदं सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नावाक्ष्या
मुद्दक्षिणातः पश्चाद्वा दक्षिणामुखः उपविश्य प्रसव्यं जा वाव्या पलिपप्यको नापहता असुरानसदा ॐ सिवेदिषद इति लेखामुल्लिख्य तथैव द्वितीयां
नुदकमुपस्पृश्य येऽत्र पाणीतुल्मुकं प्रथमलेखायां निधा यतथैव द्वितीयलेखायामुदकमुपस्पृश्य। ततरुदकपात्रमादाय प्रथमलेखायां पितृतीर्थे
नामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्व एवं पितामह प्रपितामहयोरवनेजनं दत्वा द्वितीयलेखायाममुकगोत्रे अस्मन्मातः अमुकदेवि देव्यवने निक्ष्व
त्येवं पितामही प्रपितामह्योरवनेजनं दत्वा सकृदुपमूललूनानि दक्षिणाग्राणि बर्हींषि लेखयोस्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मं
न्नेतन्ते मासं स्वधानमः इति पिंडं दत्वा पितामह प्रपितामहयोरेवं द्वितीयायां लेखायाममुकगोत्रे अस्मन्मातः अमुकि देवि इदं मांसं स्वधानमः इति पिंडं

दद्यात्तत्र मन्त्रः पितामही प्रपितामही तिपिंडद्वयं प्रदाय इदं मात्रे । प्रतिपिंडदानं इदं पित्रे इदं पितामहाय इदं प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामह्यै इदं पिता
महीइदं प्रपितामह्यै इति त्या गाउ विधाय इल्लपात्री । पिंडसान्निधाने अवनेजनमसकृदाग्रतां पूर्वकं अन्नप्रत्यभ्यः आचार्यान्निवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिंडं दद्या
त् । वकाराद्येभ्यो विप्रा पिंडादिभ्यः स्त्री पिंडसन्निध्याने अवटत्रयं खात्वा ते ष्वमुकगोत्र अमुक दमुनां पितृ त्यक त्रावटे ष्वमुनां प्रासिवाम्यश्च पितामहि उपि
तामहि इत्तनयान वटनयो नासिच्य सकृतादायाः मुकमा ✿ त्रे इमुकि दविदत्रि प्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः सकृतार्घ्यत्य वटं प्रक्षिप्य तत्तत्सव्यं वस्त्रं ज्ञस्वे तिमातृ
प्रभृतिभ्यो जनदत्वा आलिंपस्वेत्यनुलिंपतं अज्ञोपिन ✿ त्यं स्वेति ज्ञो दत्वाः अपितन इत्यद्द्वयं अपिस्वापस्वे तोहित्य वाचुं वासयन्न तमना उद्दृश्य
१०७ आसित्वा तनैवावृत्यामीमदं तं त्य द्वयं ज्ञ पितास्त्वं वद ✿ कनडं यनिविं विस्त्रे इं स्यनमोवक्रुतिधतिमंत्रमंज्ञलिकनोति मद्धान्त्र इत्याशिवं प्रार्थ्ये तद्वः १०७
तिप्रतिपिंडं धुवाणि इत्वोर्जं मितिपिंडे अपानि निधिच्यपिंडान् स्थाप्य तन्वा यामवश्ययाव उ घ्रातिसकृदाछिन्ना नयाथास्योल्मुकेव प्रक्षिप्यादकांसं अवमध्य
अवपत्रकं स्याद्वत्कुर्यात् । उखातामपी मृन्मयी वाशिल्पि म्यस्थ पतिभ्य स्वआददीत मतीस्वदा । ॐ खामीसमान्नाय्यो खाः वयनो खापमु इन्ना । पिंडपितृ
यज्ञोख्या । इत्यकासका ॥ ॥ तथ्या उद्धं कल्पा धम्पांहिति सकात्तमात्पूज्ञा पूर्वकं श्राम्युदयिकं कल्वा प्रथमप्रयोग । आवसथ्या धौवह्नौ पवेज्ञानं प्रणी

धा३ नां१

ताप्रणयनं पविष्करणं विवाय पात्राण्यासादयति पवित्रछेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं उपस्थाली चवस्थाल्यो सम्मार्जकुशाः उपयमनकुशाः समिधः स्रुवः आज्यं
कार्पण्डोप्यम स्थोस्तम्मात्र्यावपः स्पयोशाखा विशाखेध्मकाष्ठा काव त्रुतन्दुलाः लक्षमात्रं वारणं शूलं। पशुस्थवणार्थं स्रुवेनास्रमयी मृन्मयी वा। पात्रुकवत्रुतन्दुला
श्च। इत्येतानि। अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयति। प्लक्षशाखा। पलाशशाखा यमिमाबीकोशा। त्रिगुणरशना। उपाकरणत्रिणमकं दर्भ तृणं। द्विगुणरत्नानाको
शीव्यामभात्री। पशुश्छागी। पात्रेजनी उदकपूर्णा स्थाली। असिः शस्त्रं। हिरण्यसकलानि षट्। पृषदाज्यार्थं दधि चेति। ततः पवित्रकरणादि प्रोक्ष
णान्तं विशेषः। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं ग्रहीष्यामीति पा त्रुकवत्रुतन्दुलानां ग्रहणं। आज्यनिर्वापानन्तरं मेषककावत्रपात्रे तन्दुलान् प्रक्षिप्य पात्रुक
वत्रुपात्रे तन्दुलान् कुर्यात्। ततो ब्रह्मा उपयमन सकवत्रुं यः पत्नी वा पात्रुकवत्रुं युगपदग्नावुदक्संस्थं मधिश्रयति। ततः पर्यग्निकरणादि प्रोक्ष
णान्तं पवनास्तं प्रणमानः कुर्यात्। अथाग्नेः पश्चाद्दक्षिणतस्त्रातृस्य उदक्संस्था प्रागग्राः कुशा स्तरणोपरि प्लक्षशाखाग्रा वीर्या। ततः शादक्षिणेन कुम्भाङ्कत्वा प
लाशशाखा मग्निकुण्डलग्नां उदङ्मुखोपविष्टः। विनाग्निमात्रं निखाय। त्रिगुणरशनामादाय पश्चाद्दक्षिणेन पलाशशाखां त्रिर्वेष्टयति। अथोपाकरणात्तृणेन
विश्वेभ्यो देवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकृत्य तिस्पृशति शवाने। द्विगुणरशनया शृङ्गमध्ये दक्षिणकर्णं बध्नाति। विश्वेभ्यो देवेभ्यो निभुनज्मी ति

पलाशशाखायांपशुंपुनक्तिअथयजोक्षणीमादायब्रह्मणउद्धवि॰ प्रोक्षिष्यामीतिब्रह्माणमामंत्रयते३ प्रोक्षेतिब्रह्मणानुज्ञातोविश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टंप्रोक्षामीतिप
शुंप्रोक्ष्यप्रोक्षणीजलंपलाशशाखायांचकृत्वाशेषंपश्वेनमस्ताडुपोक्षतिसिंचति।अथयथागतमागत्यखाशनेउपविश्यउपयजनकाष्ठानादायसमिधेष्वथायपशुंश्रव
णाणाचानन्त॰ आघारोक्त्वाआज्यलिप्तेनस्रुवाग्रेणललाटेअंसयो॰ श्रोणिपार्श्वपशुंसमनक्तिअंउजनकानोति।ततोग्निमादाय।स्रुवेणाभ्यंयोज्यत्रासिस्रुवाग्राभ्यां
108
पशोर्ललाटमुपस्पृशति।ततोऽग्नेउल्मुकमादायोत्थाय
त्यग्रादक्षिणेनागत्यआहृतलणतापाद्वयमादायपशुं
१०८ पत्नीभ्यामवनखमुदङ्नयति।तत्रैकंतृणंभूमौधृत्वात

प्रदक्षिणंपरिगच्छन्उपशुंत्राज्यंशाखामग्निंपर्यग्निकृत्वाउल्मुकमग्नौप्रास्यतावत्प्रतिपत्नी
शिरसउन्मुच्यएवंपलाशशाखातः उन्मुच्यवनयाभ्यावामकरेणधृत्वादक्षिणेनवपाश्व १०८
स्मिन्उत्पन्नशिरसंप्राक्शिरसंचाउदक्पादंपशुंनिपात्यखाशनेउपविशतियजमान॰
अपत्र॰ कश्चिन्मुखंटह्यसंज्ञपयति।संज्ञप्यमानेयजमान॰ पूर्णाहुतिवदाज्यंसंस्कृत्यस्वाहादेवेभ्यइत्येकामाहुतिंहुत्वाइदंदेवेभ्य॰ इतित्यागंकृत्वासंज्ञप्ते
देवेभ्य॰ स्वाहेतितेनैवाज्येनहुतीयांदत्वाइदंदेयेभ्य॰ अपरा॰ एवाहुतीद्वेहुत्वाजुहोति।इदंप्रजापतयेइतित्याग॰।ततउत्थायपशुंमावयित्वातपाश्वपा
णीभ्यांनियोजनी।त्यजति।तत॰ पात्नेजनीमादायपात्यो॰ प्राणानव यमवसृजतियथा।पात्नेजनीजलमादायादायसुखेदक्षिणेतरनामिकेदक्षिणे

न्या ५ नुपादान २१

पलाशशाखायां पशुं निक्षुनक्ति। अथ प्रोक्षणीनादाय ब्रह्मन्नुद्देविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रोक्ष्य ततस्सक्षुपी दक्षिणोत्तमौ कर्णौ न निमेद्धं पाशपकीलक
त्यपादाननुक्रमेणाभ्युक्षति। शेषं पशोः पश्चान्निषिंचति। ततः पशुस्नानेन कथंना यूपे ध्दगपल्लणांनिधाय स्वसिधानयाहणमसि निधाय पाक्षिनत्ति। अथ हविर्वाहु
तसूपशाखायाः मूलमादाय अयतो लोहितेनाक्तो निनस्पवपान्तं खिदति। अननतनं वपाश्रपण्यावादाय प्रोर्णोति। ततश्छिनत्ति वपां। अभिघारयति। ततः प्लक्ष
त्यश्रयेनंत्रनन्तस्थितां वपां तत्पशाखायां तेनाहत्याने दक्षिणतः स्थितां वपां क्षपयति। श्रप्यमाणां वस्नुवेणाभ्यंनूद्धीत्वा वपायां प्राणदानं क्रिया
पलक्षशाखां घासादयति आलमनेत्र। ततः ब्रह्माणा वाक्वेनाज्यभागौ कृत्वा शालवसामिदति दशाङ्कनीमनो वध्ये कृत्वा स्वस्मिकावजुणाथां
ताष्टथिवी त्वादिका अनस्रोङ्ख्वावपहोमायवा महद्व स्थरस्नुवेनाज्यमुपस्तीर्य हिरण्यसकलमवधाय वदायद्हीवा पुनर्हिरण्यसकलमवधाय
द्विनिधार्य कृत्वा वपां जातवेद इदं पितृभ्यः। इदं जातवेदसमइति वा प्रांगं विधाय पत्नीति सूक्तोदकस्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यो विपर्यस्त श्रामो प्राश्य। पशुं विशास्ति
घाथा। हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यं बाहुं पार्श्वे यकृद्धनुकं गुदमध्यं दक्षिणाश्रोणिनिति। सर्वावदानपक्षे। दक्षिणं बाहुं गुदत्रितीयां निधं सव्यां श्रोणिनिति च
गाणि म्बिसकृदर्थानि। यत्रात्रीणि तदा हृदयं जिह्वां क्रोडमिति त्रीणि पंचावदानपक्षे हृदयं जिह्वा क्रोडं सव्यं बाहुं पार्श्वे इति पंचस्वेवघति खंडयति तामिन्यदं

कु २ न्या २

रोपाग्नये स्विष्टकृते त्र्यवदयति। ततः अपदानानि श्रद्धालत्यमूले हृदयं प्रतर्ध्य त्वा मन्नावधिश्रित्य त्र्यवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुदकं च ततः त्रिः प्रच्युते हृदयं

परिकृत्वा पृषदाज्येन हृदयमभिघार्य ततः अवदानानि त्र्यंगवर्जितानि आज्येनाभिघारयति। अथोखास्तुद्धास्य अवदानानुद्धृत्य कस्मिंश्चित्पात्रे हृदयादिक्रमे

109 ण उदकसंस्थानि निधाय स्रुवेनाज्यमादाय हृदयादीनां त्र्यंगवर्जितादीनां क्रमेण प्राणादानं कृत्वा शाखाग्नौ तेनैवाहृत्य प्लक्षशाखा पुनः हृदयादिक्रमेणावत्तं

स्थाल्यामासादयति। ततस्त्र्यङ्गवर्जितान्यालभते। अथ घृतानहोमार्थं स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य छिन्नपसकलमवधाय हृदयादिभ्यः क्रमेण द्विर्द्वि श्री

१०९ रवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदायोपरि क्षिप्त्वा तदुपरि छिन्नपसकलं दत्वा सकृदभिघार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् इदं वि

श्वेभ्यो देवेभ्यः। ततः स्विष्टकृदर्थं स्रुवे उपस्तीर्य छिन्नपसकले दत्वा त्र्यंगेभ्यो द्विर्द्विरवदाय स्रुवे कृत्वा वत्तद्वयाच्च सकृत्सकृदवदाय छिन्नपसक १०९

लमवधाय द्विरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात् इदमग्नये स्विष्टकृते इति त्यागः। असर्वावदानपक्षे प्रधानावदानशेषात् स्विष्टकृद्धोम इति वि

शेषः। ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यान्तान् नवाज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं कृत्वा मार्जनं सर्वं प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दक्षिणां दद्यात्। ततः स्मृत्यन्तरोक्तं पंचविंशतिब्रा

ह्मणान् भोजनं दद्यात्। अन्येद्युः पराह्णे सव्यापसव्याभ्यामपरेद्युरन्वष्टकाकर्म प्रवर्तते॥ ॥ माघमासे कृष्णपक्षे सप्तम्यां तृतीया प्राजापत्याष्टकाप्रथा।

वदेकवक्त्रं। वत्वा नो वटाः कृत इति वेद। ववलदृढ्यस्तंभशालायाः पश्चतुर्षु कोणेषु वत्वा स्थलस्तंभान् नवन्नितेन शिलासु तच्छ्रीयन्ते। शिलास्वत्र वटे ष्ठि
त्पतस्थलानः। यतश्चतुर्षु कोणेषु आग्नेयादिषु वत्वा नो वटान् अवन्नितेनैवाज्येन होमः। स्तंभस्तूर्ध्वपतीमास्तुच्छ्रयामीत्यादि। स्तंभं उच्छ्रयति उत्थापयति अ
वटमिनोमीत्यर्थः केन मंत्रेण इमामुच्छ्रयामीत्यादि | नास्येयो वसानइत्यनेन। वंशनः। ततो नैव मंत्रेण नैऋत्यां वटेच्यासथा वटे पेराचार्य व
त्सस्तमादुच्छ्रयति। इतरस्टदेषु चतुर्षु कोणेषु शिला | न्यासपवनवतिपश्चिमं नैः। प्रपद्ये। शालायां प्रविशति। अन्यत्वनतो निम्मुपसमाबापदाः
ताताब्रह्माणामुपवेश्यो नन्तउदपात्रं प्रतिष्ठाप्यस्था | लीपाकं श्रपयित्वा ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रविशामीति ब्रह्मानुज्ञातः प्रविश्य तं
प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति। अन्यत्वनतः अर्द्धनिषाद्यायाः | शालायामध्येऽग्निमाधस्यानुपसमाधायपश्चात् स्रुसंस्थानपूर्वकं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्र
ह्माणमुपवेश्य ततः अनेन उत्तरप्रदेशे उदपात्रं जलस्पर्शेनाप्रादक्षिण्येन प्रतिष्ठाप्य निधाय। अत्र पुनर्ब्रह्मणोपवेशनवचनं उदपात्रप्रतिष्ठापना
वसनज्ञापनार्थं स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधिपक्वं ब्रह्माणमानिःइत्यामंत्रयते संबोधयति। कथं। ब्रह्मन् प्रविशामीति आमंत्रितेन ब्रह्मणा प्र

विशाग्रे तयानुज्ञातः प्रह्वः तः प्रविशति शालां प्रपद्ये। ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति मंत्रेण॥ आज्य संस्कृत्य इन्द्रेति निर्तिजुहोति। अत्र धान्यमध्याज्यसंस्कारान्विधानं
११२ आघारावाघारौ आज्यभागौ इन्द्रेति निर्तिजुहोति आज्यहोम प्रभृती। आज्यसंस्कारानन्तरं पूर्णाहुत्या इन्द्रेति निर्हुतमध्यमिन्द्रस्तुति निर्हुत स्तुति स्वाहेत्येकां। उपसमाधाय ११२
दिक्षु दीर्घ तस्याहुति आहुतीर्यामाज्ञातिं जुहोति। वास्तोष्पत इति वनस्पते निर्ऋत्यै निपतः। पत्स्व वंवतस्माङ्मुखो आहुतीर्जुहोति। ततः आघारावाज्यभागौ। स्था
ली पाकस्य जुहोति। सोमत्रयमिमं इत्यादि मिः षड्भि मंत्रैः प्रति मन्त्रं षडाहुतीर्जुहोति। प्राशनान्ते। सोमसभा देवानामप्युदुम्बरपलाशा निसृष्टा
नाणि यथाह्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशांश्च वा आसनोप स्थानेषु प्रोक्षेत्। ततः शिष्टकृदादि संस्रव प्राशनान्ते सानेकास्यकं समयपात्रे मंत्रानात्र
वक्ष्यमाणान्यर्थपक्वान्नादि घृत पात्राणि सधुनानि सर्वाणि यथाह्वलां दूर्वां गोमयं मांसकं दधि मधु घृत यवाश्च निगद व्याख्याता उआसनानि वा उ
पस्थानानि वा आसनोपस्थानानि वा स्तुथा अग्निपदिष्टानि वा क्षेत्राणि निघं वेद्यः। तत्र आसनानि नागदन्तादि स्थानानि। उपस्थानानि देवतास्थानानि। पूर्वस
चामिमृशति स्थीयतेति। शालायाः पूर्वसंधौ अनिमृशति पूर्वसंधि प्रदेपंचालमतो श्रीयतेति मंत्रेण। एवं दक्षिणसंधौ यज्ञस्य त्वेति मंत्रेण। तथैव पश्चि

प्रथमाष्टकातत्रकालकशाकमन्त्रः सिद्धपक्वमासादापेत्रआसाधनकाले। प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत्। नमोः पूषपणगाथ्यानेप्रजापतयेष्वा इतिकालकशाकं जुहुया

त्स्थापनं समानं। कालशाकालानेवाप्तुकं। अथोद्धः पूर्ववदष्टकाकर्म। प्रोक्षपद्यानर्द्दक्ष्णाष्टम्याः कृष्णाचतुर्थी पित्र्याशाकाष्टकाप्रथमा शकोवत्। एतावद्विशेषः

मन्त्रस्थालीहृद्यंतंडुलानंतनं कालकशाकमामाहृपेत्। कालकशाकचरु समंवद्ध मासादिनादिहोमानन्तकर्म प्राचीनावीती दक्षिणामुखः कुर्यात्।

अथ ब्रह्मावीती पूर्वामुखः। कालकशाकचरु समंवद्ध कर्माद्धकवाउपदकमुपसूत्रोऽन्य पूषपत्नोमस्यानेपितृभ्यः स्वाहेतिशाकमनोनकामाज्ञ

तीजुहुयात्। प्रातरष्टकाकर्म पूर्ववत्।। अथातः शालाकर्म। अतस्त्वष्टकाकर्मानन्तरं यतः आवसथ्याधानादीनि शालाकर्माणि साध्यानि

अनुविहितानि। शालाकरणं तन्वाक्संग्रतोहितोः शालाकर्मशालायः गृहस्थक्रियाव्याख्यास्यते इति सूत्रार्थशेषः। पुण्याहे शालां कारयेत्।

पुण्यं पुनमंमलमासवालवृद्धास्तमितगुरुशुक्रगुर्वादित्यासिंहस्थागुरुजन्यमासयुक्तदिनच्युत्क्रूरयोगाकांतकुलनक्षत्रादिदोषरहितं प्रोक्तिः शा

स्त्रादिगृह्यारंभविहितमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणशुद्धं वेदितानालग्नादिगुणान्वितं अह्नः पुण्याहः तस्मिन्पुण्याहे शालां गृहं कारयेत्।

निवीती पयीत। पुनः पुण्याहस्यस्थाने दर्शपनः शुक्लपक्षयोर्न नियमार्थां शालाकानयेदित्युक्तं तत्र शालाकरणं देशमंतरेण न संभवति इति सामान्येनोद्देशो या
सपन्नास्मानं तत्र शाखायां पानक्रममविशेषियद्। विद्वद्भिस्तदनुभयमग्निहोत्रादिकर्मवदिति वचनात्। पारस्कराचार्येणोक्तमपि गोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशावि
शेषं विनाबाह्य। अपेक्षितत्वादत्र लिख्यामः। तद्यथा कीदृशे देशे विशेषाद्धि निष्पावाँ न प्रवणे उदक्प्रवणे वा यत्र दीनाः कंटकाः कडवो घृषिवति वे
विघ्नस्य गोनपांसोस्थिनाघातेप्रवर्णत्रि शुभ्रकेश्रद्धरवे श्रमत्रोमात्र निर्जलदेशे ब्रह्मवर्चसकामस्य दर्भप्रक्षेवलकामस्य बृहत्तृणाद्युतपशुकामस्य
११९ मृदुतृणे शाद्वलसम्मितमंडलद्वीपसम्मितवाप्रपंक्षा तद्वदप्रघातिवा पशुकामस्य बृहत्तृणाद्युतपशुकामस्य मृदुतृणे शाद्वलसम्मितमंडलद्वीपस ११९
(कोत्रे) बलकामस्य सप्ता द्वारां अन्नपद्यकामस्यादक्षा नां सर्वकामस्य दक्षिणा द्वारां न प्रत्यग्द्वारां पुरस्ताद्द्वारं सम्मुखान्तद्वारं सहितां पूर्वादितः पूद
क्षिणक्रमेणाश्वत्थ प्लक्षवटोडुम्बरवृक्षवर्जितां कारयेत्। तस्याश्च वटमनिष्टदोत्य प्लुताय नो मा यमाहेति। तस्याः शालायाः वटदंष्ट्रं नानोपलणार्थं
स्वातंत्र्य निश्चानिपुरवो नञ्जुहोति। अस्य प्लुताय नो मा यमाहेति अत्रावटमित्येकवचनं अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थं। संस्कार्यत्वाविशेषात्परं संमाप्ती ति

मेसंघोऽस्मिन्नंतर्वेति। तद्वद्भुजनेनऊर्ध्वस्थितेति। निष्क्राम्यदिशउपतिष्ठते। एवंशालायाः पूर्वादिसंधिषुनिमार्जनंकृत्वाबहिर्निष्क्रम्यदिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्रः केत
वमासुकेतवेत्यादिनिःस्वन्तुर्निमर्मोः कैः प्रदक्षिणक्रमेणउपतिष्ठते। उपतिष्ठतेस्मोति। निष्ठितांप्रपद्येवर्मास्थूणेति। निष्ठितांनिर्मितांप्रपद्येप्रविशाति। वर्मास्थू
णेत्यादिनासंनुसर्वतइति। नेनमंत्रेण। ततोब्राह्मण   भोजनमितिसूत्रार्थः॥ अथप्रयोगपद्धतिर्लिख्यते॥ अथशालाकर्माच्यते॥ तत्रपुण्याहेमातृ
पूजापूर्वकमाभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वापूर्णाहुतिवद्वा   ह्नींसंस्कृत्यस्थंनमध्यानवटेषुचतुर्षुपत्यवृष्टमाग्नेयकोणादारभ्यपश्चसुत्यायसोमायस्वाहेत्य
नेनमंत्रेणएकैकामाहुतिंजुहुयात्। इदंमस्युतायः   सोमायेतिपत्याहुतित्यागः। अथहोमकर्मणः अवटेषुतूष्णींशिलास्थापयित्वा। तदुपरि
इमामुच्छ्रयामीत्यादिनामंत्रेणस्तयोवसानइत्यंतेन। इमामुच्छ्रयामितिचनस्पूवसोर्द्धांवांप्रतरणींस्थूणां। इहैवध्रुवांनिमिनोमिशालांक्षेमेतिष्ठतुघृ
तमुक्षमाणा। अश्वावतीगोमतीसूनृतावत्युच्छ्रयस्वमहतेसौभगाय। आत्वाशिशुराक्रंदत्वागावोधेनवोवाश्यमानाः। आत्वाकुमारस्तरुणआवत्सोजगदैः

सह्रात्रावापरिस्नुतः कुंभश्चाग्नेः कलशैरुपाद्धोमघ्यपत्नी हदती सुवासा नडन्नोषेद्धि सुभगे सुवीर्यं। अथवा वस्तोमहूर्जस्वपसंवनस्पते स्विः। अमिनः सूर्यता
नपिनिदमनुष्टस्यावसानइत्यनेनमंत्रेण। होमकर्मणो वक्तृषुश्चवटेषु वडनक्षंतानुष्ठ्रपतिमिनोति। एतानेकैकं नेनैवमंत्रेण प्रत्यवटं शिन्यांस्थापयेत्।
112 ११२ अर्द्धनिष्पन्नायांशालायांतन्मध्यप्रवेशेभूसंस्कारान् वैकंवैश्वानस्मथ्याग्निंस्थापयित्वाब्रह्माणमुपवेश्यपञ्चगव्येनतदपात्रंप्रातिष्ठाप्यप्रणीता
प्रणयनंविधायकुशकंडिकापूर्वकंवस्त्रंस्थापयित्वा प्राक्रमणपुत्यवनान्तंवहिर्निष्क्रम्यद्वारसमीपस्थहोमान्तेमुखमृत्वाब्रह्मन्प्रविशामीतिब्र ११२
ह्माणमामंत्र्यप्रविशध्वेतिब्रह्मणानुज्ञातः अनं प्रपद्येशिवंप्रपद्यइतिमंत्रेणशालांप्रविशेत्। अथद्वासनेउपविश्यउपयमनकुशादान्
समिदानपर्युक्षणानिकृत्वाइहैवतिष्ठनिमितृत्वमिदंधृतिरिहपुष्टतिःस्वाहेतिआज्याहुतिंजुहुयात्। इदमग्नयेनित्यागंविधाय। उपस्थंचत्रुणं
मात्रेवचनोमातंचयप्र। नायस्पोषमम्मासुदीवनत्वाहेतिमंत्रेणपुनर्जुहुयात्। इदमग्नये। अपनाश्वतस्यआज्याहुतयः। वास्तोष्पतेप्रतिजानीह

स्मान्म्नावे शोऽम्नमीवा नवानष्ठ। यन्नेमहप्रतितन्नो जुषस्वसन्नो रेव द्विपद शं चतुष्पद स्वाहा। इदंवास्तोष्पतये। वास्तोष्पतेप्रत रणो न

एधिगयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्द्रो। अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रतिनो जुषस्व स्वाहेति द्वितीयो। इदंवास्तोष्पतये। वास्तोष्प

तेशग्मयाश ५ सदातेसक्षीमहिरण्मयागातु मत्या। पाहिक्षेम उत योगेवरन्नो यूयंपातस्वस्तिभिःसदानः स्वाहेति तृत। यो।

इदंवास्तोष्पतये। अमीवहावास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्। सखा सुशेवएधिनः स्वाहेत्यनेनचतुर्थी जुहुयात्। इदंवास्तो

ष्पतयइतिचतस्रृष्वुत्यागः। अंततस्राघारावाज्यभागौहुत्वातत्त्वेणा अग्निमीडइत्यादिभिःषड्भिर्मन्त्रैः षडाहुतीर्हुत्वा अग्निमिं

द्रंबृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये। सरस्वतीं च वारुणीं च। सर्पदेवजनान्सर्वान्वास्तुमदन्तवाजिनः स्वाहा। इदमग्नयइन्द्रायबृहस्पतयविश्वेभ्योदे

वेभ्यः सरस्वत्यैवारुण्यैसर्पदेवजनानांसर्वेभ्यो हिमवतः ५ सुदर्शनं वसुरंध्रं च जाह्नवी दित्यानी सानंजगदस्मह। एतान्सर्वान्प्रपद्येहंवास्तुमदन्तवाजि

१२

नः स्वाहा। इदं सर्व्येदेवजनेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्यो आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च पूर्वोक्तमयनाकं वा नामधेयं दिनासदाष्ट्र
दापसमुद्रे मात्रे वयुक्तादेवी महामर्थां एता सर्वान्प्रपद्य इदं वास्तु मदत्त वाजिनः स्वाहा। इदं पूर्वोक्तायापराक्ताय मघादिनाय प्रदोषायायाह्ने ना
त्रायबुक्षाये देवमहापथाय वा कर्त्तारं च विकर्त्ता रं विश्वकर्माणमोषधीश्च वनस्पतीन्। एतान्सर्वान्प्रपद्ये इदं वास्तु मदत्त वाजिनः
११३ स्वाहा। इदं कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मणे ओषधिभ्यो वनस्पतिभ्यश्च। धातारं च विधातारं निधीनां च पतिं सह एतान्सर्वान्प्रपद्ये इदं वा ११३
स्तु मदत्त वाजिनः स्वाहा। इदं धात्रे विधात्रे निधीनां प तये च। स्योनं शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजापती। सर्वाश्च देवताः स्वाहा। इदं ब्रह्मणे प्र
जापतये सर्वाभ्यो देवताभ्यः। स्थालीपाकेन शिष्टेन इमं विदध्यात्। ततो महाव्याहृति प्राजापत्या नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं कृत्वा
ब्रह्मणे दक्षिणां दत्वा कांस्यपात्रे पञ्चगव्यं उदुम्बरपात्राणि दूर्वा गोमय दधि मधु घृत कुश यवान् संगृह्य स्थानान्युक्त्वा सुमना नि
नागदन्तादि स्थानानि उपस्थानानि देवतास्थानानि प्रोक्षेत्। संस्कारः। अथ पूर्वसंध्या श्रीसत्वाय शम्भु पूर्व सर्वार्थ

गोपायेतामितिमंत्रेणाभिमर्शनंकरोति।ततोदक्षिणेसंधौयज्ञस्थलादक्षिणाश्चदक्षिणेसंधौगोपायेतामिति।अनंतरंपश्चिमेअन्नंबलाद्ब्राह्मणश्चपश्चिमेसंधौगोपायेतामि
ति।अथतन्तरंउत्तरेब्राह्मणाश्चउत्तरेसंधौगोपायेतामिति।अथगृहान्निष्क्राम्यवक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्यथालिंगंदिशउपतिष्ठते।केताःवताश्चकोतानवसुरक्षाङ्गोपायेतामित्यमि
त्वंकेतानित्यःसुकेतातौप्रपद्येताभ्यांनमोऽस्तुतौमापुरस्ताद्गोपायेतांतौतामितिमंत्रेणप्राचींदिशमुपस्थायाथगोपायमानेवमावक्ष्यमाणाद्दक्षिणतोगोपायेमित्य
द्दैवंगोपायमानाऽरात्रीवक्ष्यमाणोप्रपद्येताभ्यांनमोऽस्तुतेमा दक्षिणतोगोपायेतामितिदक्षिणांदिशमुपस्थायायपश्चिमांदिदिविश्वमाऽपष्टविश्वगो
पायेतामितिनैवेदिविःप्राणानागृविस्तोप्रपद्येताभ्यांनमो ऽस्तुतौमापश्चाद्गोपायेतामितिमंत्रेणोपस्थायअथोत्तरांप्रपश्यमानवक्ष्याणश्चावनतोपाय
नामितिवंद्रमावाअश्वस्नावाणुरनदक्षिणंप्राप्रपद्येताभ्यां नमोऽस्तुतौमानरतोगोपायेतामितिमंत्रेणोपतिष्ठते।ततःसमाप्त्यांशालायांऽभ्युति
डुपदिष्टेष्वपहतिप्रवेशेनववेश्मनइतिववनात्माठ्यनं।माभ्युदयिकेविधायब्राह्मणैःकृतस्वस्त्ययनोमंगलतूर्यगीतशांतिपाठेनसजलकलशब्राह्मणपुरःसरः
स्नानशक्त्यावरधरःशुक्लमाल्यानुलेपनस्नातशकलत्रपुत्रपौत्रादिशमेतःशुभशकुनसूचिताभ्युदयःतोरणोद्बद्धांशालांद्वारेणप्रविशति।धर्मोस्थूणाराज ॐ
श्रीस्तूपमहारात्रिद्वारफलको।इंद्रस्यसदावसुमंतोवेत्तथिनस्थानंहंप्रपद्येसहप्रजयासहप्रजयासहपशुभिः।यन्मेकिंविदस्थूपदक्तः।सर्वेगणःसखायःसाधु

११४

संवेत्संस्नातशालेरीक्षवीनारुद्दानः संत्वसर्वतद्वत्यंतेनृपविशेत्ततोब्राह्मणभोजनं। इतिशालाकर्म्म। अथामणिकावधानं। अथशलाकर्म्मानंतरं यतः शालायां मणिके
नमवितव्यमतः मणिकावधानं व्याख्यास्यते। गृहस्य पूर्वस्यांदिशि पूर्ववदवटं खात्वा ईशानाभिमुखो यजमानो निषेकाश्वास्या। नित्यानिनगला। नित्यत स्मिन्मिनो तिमणिक ७ स
मुद्रामीति। तत्रशालायाः गृहस्य पूर्वस्यां शान्त्यां दिशि। पूर्ववत् अग्न्यादान परिलेखपूर्वकमवटं मणिकन्तु धान्यावस्थानपर्याप्तंगर्तंखात्वा निखामततः प्राक्ः यामनपा
त्यावदस्थापरिस्थाग्राह्वीधान्तशानाभिमुखेकल्य अक्षतान् यवान् अक्षतकान् अनिष्टकान् फलानि अन्यानि वमंगलानि चदध्विद्विसिद्धार्थकादीनि
प्रकारः समुच्चयार्थः। तस्मिन् अवटे मणिकं दकधानी मिन् तिष्ठापयति। समुद्रोसि नभसा नार्ददानुसंभूमेयोभूतिस्थितावतामंत्रेण। अथ असिंचत्याय
मनतीः त्वयया द्विवधः कर्तुंवनुंद्विवित्ता मृतंवा रायस्वस्य धकापत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्धृणतेवयो वा इतितस्मिन्मणिके अपूदकं नद्याद्ः अर्थइ
इतं असिंचति। आपोरवती तिमंत्रेण। आपो हिष्ठेतिवतिसृभिः। अयोहिष्ठामयाभुवइति नादिभिस्त्रिभिः ऋग्भिः पुनर्मणिकसमुद्रदपअसिंचतिततो ब्राह्मणभोजनं। अथ
पद्धतिः। ततामणिकावधाननिमित्तमातृपूजापूर्वकं आभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अग्नेराशानप्रदेशेदुवथलासवित्तः प्रसवछ्रिनावाद्धर्म्यापूञ्जाहस्राभ्यां आददनायेमा
तिमंत्रेणाभिमादायदूमद ७ नदसांप्रावाअपिद्धितामित्यवमाडाद्भमानंपरिलिखयन्दकष्ठाशेहत्वा खात्वा प्राक्ः पामूनयाप्य ईशानाभिमुखे अक्षताननिषेकान्

११४

क्र द्धिवृद्धि रविज्ञाद्भवो दिमं मलङ्घ्ये निद्धिप्यत ड परिसमुद्देो सिनलखानार्थे द्वेदानुः संमूसित्येतावातामंत्रेण मणिकमणि कामवदेश्व घायश्चापोरेर्वांतिज्ञयथा द्धिवघः क्र
छेवनद्धं विन्द्रतास्ते तवा । नायुश्च घस्थ घपत्य स्थपत्नीः स्नरघती तद्गुणेनवयोधाङ्गत्यं तमंत्रेण आपो हिष्ठामयो भुवइत्यादि विवेनवामणिके अयश्चा सिंवति त्रलणेमकृव
नोजयेदिति मणिकावधानं । अथातः शीर्षरोगभेषजं । अथ मणिकावधानजलं शिरोरोगवान् किंचित्कर्म्मकर्त्तुमशक्नोति । अतः शीर्षणो मूर्द्धनि रोगः पीडा शीर्षरोगः तच्छने
घडेयतीकारः व्याख्यास्यते । पाणी प्रक्षाल्य मन्तुवो विमा हिवक्त्र म्यो ७ श्यात्राच्याणोदानाच्छुबुकाद धिायक्षम ७ शीर्षण्य ७ एप ७ ननादा द्विवृद्धामामभिति य
दिच्छ्यपरस्यवा शिरसि पीडा भवति तत्र पाणी च कायो हस्तौ प्रक्षाल्य द्विरवनेनिड्यमन्तुवो तामप्याययाणी प्याविमाहिंप्रोक्षति । अन्यस्य वा स्वयं करोति वक्त्रु
८१ भ्यो ७ श्यात्रास्या गोदाच्छुबुकादधि यक्ष्म ७ शीर्षण्य ७ नवा दा द्विवृद्धामी मभिति मिननमंत्रेण । अर्द्धं वेदवनदकं विउपाद्वाश्वनपक्षमहायशः । अथा विव
पक्षः शिरामाख्याजिता स्नीतेति । अर्द्धं वतशीर्षं यथतेनतदा पूर्ववत्पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणनयाणिनायदिरशोदद्विणनागभक्तनदादक्षिणां वामेवामांश्रनदकविउ
पाद्वाश्वतपक्षमहायशः । अथा विव्रपक्षाशिरामाजितस्नीत्यनेन मंत्रेण एकां मन्तु विमाहि हे स्याघवमवति । हिन्युटं एवकृते दोच्यः शिरोरोग रहित एव भवति ॥ ६ ॥
नलूलपरिभेदः । नलूलसंयोग्छड्गवीं तस्य दामस्थरिसमंतातभेदः भेदकर्म्म कथ्यते । यथा ॥ घपतोडावविषाणो संमूत्रमासिच्यापसलविः परिषिंचन्परीयान्यति

स्विन्नपरिददा

त्वागिरे रदंपरिमातुः परिघस्पपरिपत्राघस्रात्राश्वसंध्या विष्टज्ञोम्यहं । गत्रूलपरिट्ठा । सियनिर्मिष्टिः कुगामिध्यसानितत्रयदासदासस्यपि तितदागवादेः पशोः स्विष

णष्टगस्वमूत्रे श्रा सियहकलातस्घघयतः अपमलविश्रप्रा दहिणेपन विषाणस्थमूत्रंपरिसमंतातासिं७ वंनू७ द्वानत्रिः त्रीत्वानानूपणयात्वयनिम्रमत्वपसिल्वा । गि

हंपरिमातुः परिघाह्रुः परिपित्राश्वघात्राश्वेमरव्यन्ध्या विष्टज्ञोम्यहं । गत्रूलपपरिमिका । सिपरिमीढः कुगामिध्यसिल्पनेनमंत्रेण । सयदिग्रम्याद्दावग्निम्रुपस

११५ माध्ययघृताक्ता निजशंद्वा निजङ्कुयात्वपरिलाङ्कलेनाक्र लव्रि द्दूविम्र्दइद्दूपासनसिलामस्यमुल्का । थाल्पमानयेदितिद्दोम्यो । ह्योवमवैति । सदासः

यदियस्मिकर्म्मणिहृते पिकम्यात् रघेछाविवरेत्वतदातद्व घ्यार्थेमिदंकर्म्मकुर्यात् । यथाभूसंघातपूर्वकंदावपिंवनदहनस्यापयिलात्रलाएवश ११५

नादिपर्युक्षणात्रे आघानावाज्यनागोमहाव्याहृतिसर्वंय । घस्विन्नयाजापत्यस्विष्टकृदान्नोश्वत्वर्दशाकृतीर्कृत्वा । जशेएद्धानिजङ्कुयात् । जशानइद्ध ।

निक्कुंडलाकमणिघृताक्तानित्राणिपरिलाङ्कलन इत्यादिना अथाल्पमानयेदित्यंतेनमंत्रेणसकृदेवङ्कुंङ्कुयात् । इमिंद्रायेतित्यागः । ततः संस्रवप्राशनंब्रह्मणे

दक्षिणादानान्ते कुर्यात् । होम्याह्येवमवति । अस्मिकर्म्मणिहृते हिस्युद्दोम्यः वश्यदासएवमवतिसंपघतइत्युत्तूलदासश्यकर्म्म ॥ ७ ॥ शूलगवः घार्यः पश

व्यः पुत्रायघन्यायशाघ्यआयुष्यः अथघार्योनिकामध्यशूलगवालंवाकर्मविशेषमन्तविघायन्नाह । शूलगवइतिसर्वघार्यः घार्योयद्दितः पशुभ्योहितः पुत्रेभ्योदि

२

तः। यशसेहितः आयुष्यः आयुषेहितः अयमर्थः। यदायजमानः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्यमन्यतकामोभवतितदोननतदाशूलगवाख्येनंनयागेयजेनअने
कामानांयुगपत्तुत्यत्संभवात्। आयासनमनएप७ढुत्वावितान७साघइत्वारौद्रंपशुमालभते। आपासनंआवसथ्याग्निम्अरणिंप्रअटवींहत्वाद्वैतत्रविताने
वेतासिविन्यासंसाधयित्वासूत्रोक्तमार्गेणविश्वयारौद्रंरुद्रोदेवताअस्यतिरौद्रस्तंरौद्रंपशुंछागंआलभन्तेसंज्ञपयति। कथंभूतंपृषतिंडसदृशंसाण्डांध्या। वर्नेदु
तिसांडंस्थअनपुंसकमित्यर्थः। गौर्वाशब्दात्त्वाशब्दःप दथाह्यैनवछागः पशुरौद्रअपितुसांडोगोः। अतःशब्दात्शूलगवइत्यतस्मा छद्व
ता। वपा७ःश्रपयित्वास्थालीपाकमवदाना निवः। रुद्र यवपामंतरिद्धायवसा७ः स्थालीपाकमिश्रावदाना निरूहोति॥ स्थालीपाकंअव
दाना निवहृदयादानि सहैवश्रपयित्वा॥ नत्रपशुतत्रै विहत्यशाभिन्नवदना निवेतिसमसंदृस्वयानमुच्यतेरुद्रायवपामंतरिद्धायसातत्ररुद्र
यवपांजुहोति। अंतरिद्धायवसांजुहोति। तथाचाहुः। स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानिजुहोत्यसप्रपद्यपइत्यादि। अवदानहोमावसरेहृदयादीन्यवद
नानिस्थालीपाकेनवक्रणामिश्राणिसंयुतानिजुहोति। अग्नेघाद्यिपतिर्निवचः अग्नयेघाद्वत्यादिनिर्वदुर्हभौणोर्नवनिर्मंत्रैः। अग्नयेरुद्रापशाद्योयपशुपत
यज्ञायाशयजः वायमहादेवायेशानायेति। वनस्पतिघिप्रयंति कुदन्नेवयाघर्णणा। वनस्पतिस्यघिप्रहावनस्पंति घिप्रहतोतयोवनस्पतिघिप्रहतो।

नंतेष्वाघारणो दिशं वसयायभर्यो तौ। तत्र वयर्थेन स्थितिदेशमः। घृतवत्केद्धामादर्वोक्प्रस्तदाघेनयशोतथाहस्तत्वात्। याघारणांतेपत्नीं संयाजयंति द्वाप्यैन्द्राण्यैसा
वोप्येमवाय्याश्रग्निं गृहपतिमिति। याघारणस्यदिशामसिघारणस्य अंते अवशातिपत्नीः वक्ष्यमाणाः संयाजयंति जाघन्याः पश्चंगेन कथं इन्द्राण्यैइत्यादिलिः
पवलिमन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः लोहितं तंस्थैवपर्शोपालाशकुसुमवर्षेकेद्वापसनाम्याबलिंहारिति। ततोमहायाहत्यादिहामांतेलोहितंलोहितंतस्थैवपशोः
त्रयिणंपलाशश्रुपलाशयत्रस्रुक्त्वंस्रुवाआसनस्रुग्यास्कंघृ ह्वाद्धामस्त्वमवीवदानपत्नींत्र्यंगोन्यः अस्सर्वावदानपक्षेतत्यएवाविशिष्टेभ्यः अत्रस्वेच्या
घारणमवनिवहतत्वदवइह्यतापद्मायां सर्वपश्यप्रकृति मृतामीषामायादर्शनात् वशाइन्द्रदिशादेवताः ध्यायामंसप्रछन्दकंस्पृष्टस्रुवाद्रायद ११६
वतायेसेनाभ्यः नुद्रसेनाभ्यः कलिंहनातिगपह्वांददातिप स्प्रड्त्यादिलिंः षड्भिर्मन्त्रैः पद्धुपला मन्त्रवेष्ठप्रतिमंत्रेष्ठतवस्थलोहितलिपमन्त्रोपाय्य
तिश्रयावा। नवश्रांपुत्रागाघायानेपाठीतिग्रसिद्धलोहितनलिंगसंस्पृष्टंलोहितलिंगे अग्नोश्याहवनीयप्राघ्यतित्रहिपति। वायवः धूमोनिश्वनति। अनुवाते
पशुमवस्थाप्यत्रुईत्रपतिष्ठते। प्रथमान्त्रमाध्यांवादवाकाभ्यां। अनुवातेवातमनुलक्ष्मीकृत्यवाता निर्मुखामित्यर्थः पशुं अविशिष्टपशुशरीरं अवस्थाप्य नियं
त्रुइः नमस्तेइत्यध्यायेनाम्नातः उपतिष्ठते। यद्वाप्रथमान्त्रमान्यां अनुवाकाभ्यां मंत्रसमुदायाभ्यां। तत्रप्रथमानुवाकनमस्तइत्यादिनस्यषोडशर्च्चः। अंतिम
२

ज्ञाप॰ अघसङ्ख्यानघ्य विंशतिकण्डिकात्मकः। नैतस्य पशोर्योम७ द्रवति। एतस्य रौद्रस्य पशोर्मांसं यामं न हरन्ति यामं प्रति न नयन्ति। याज्ञिकाः किंतु अरण्य एवोत्सृजन्ति। ए
तेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः। एतेन च शूलगवेनैव यज्ञेन गोयज्ञ गोयज्ञनामधेयो यागः व्याख्यातः कथितः। तत्र द्रव्यविशेषमाह। पायसेनानर्थलुप्तः। पायसेन पयसा
संसिद्धेन चरुणा। अनर्थलुप्तः न अनर्थलुप्तः अनर्थलुप्तः शूलगवस्यैव नं देवता होमलोपवर्जितः तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा। तस्य पशोस्तुल्यवयः शूलगवपशोः वय
सा तुल्यं समं वयः जन्मातिक्रान्तकालः यस्य गोः सा तुल्यवयाः गोपुंगवः दक्षिणा परिक्रयद्रव्यं त्वस्य दक्षिणादेयमिति सूत्रार्थः। अथ प्रयोगः। स्वर्गपशु
पुत्रधनयशस्कामो सुधामा ना। शूलगवपशुवधो विहितः। तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादाय ग्रामादुत्तरां गच्छेत् तत्र शुचौ देशे
गार्हपत्यायतनं समन्ताद्विंशत्यङ्गुलं हस्तं विधाय तन्मध्ये निधा तसंकोः अक्षेण एकादश द्वादश वा धकायानि पदानि प्राचीं गत्वा दन्तेशंकुं निखायते याः शं
क्वोः गनयतः पाशी रज्जुं प्रसार्याह्वनीयायतनं चक्रयेत्। तथा। यावत्प्रमाणान रज्जुः घनाः वदेवागमानि वद्य। आगमाद्देवशं त्रः घनदक्षैव निरंघनो इति शुल्ववच ना
नुमारेण। अत्रैवं रचनाप्रकारः। पूर्वस्मात् शंकोः द्वादशं गृह्य पार्श्वपरिमितं दशं पूर्वतं पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शंकुद्वयं निधाय वृत्तं विंशत्यङ्गुलं रज्जुं परिभाव्य
यत्नावर्तितमिव अग्निं गृहीत्वा गनयतः पादौ कृत्वा रज्जोः रागमाद्ध्वंसां कृत्स्यानं प्रत्यादिनाक पिला अथ रागमाद्देनिरंथनं आकर्षेण सूत्रगुणमो यथपूर्वो द्वापर

द्वयोः संघौ। तस्माद्बद्धाः पाशद्वयं निक्षिप्य निरंथ्य नगुणेन दक्षिणत आहृत्य संकुस्थाने शंकुं निखनेत्। ततस्तामेव रज्जुं गृहीत्वा निखातथैवाहृत्य संकुस्थाने अप
रे शंकुं निखनेत्। अथ बद्धापाशौ परिवर्त्य पूर्ववत् निरंथ्य गुणेन दक्षिणत आहृत्य संकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुं गृहीत्वा निखातथैवाहृत्य संकुस्था
ने संकुं निदध्यात्। एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यंगुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं संपद्यते। ततो गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं रज्जुसमितां समधिकां रज्जुमागमयेत् तां षड्गुणां स
मगुणां वा विधाय पक्षद्वयं समं भवति तत्राधिकं निक्षिप्य सार्धं गुणीकृत्य अपरावर्त्तितायां शंकुस्थानज्ञानार्थं मकयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः
११३ संकौः पाशौ प्रतिमुच्य गार्हपत्यायतनाद्दक्षिणत आहृत्य अपरविवृत्तायां शंकुं निखाय तस्मिन् शंकौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशांगुलानि परिमाय ११३
द्वितीयं मंडलं विरचयेत् तन्मध्यमशंकोः षट्चत्वार्यंगुलान्युत्तरतः परितः प्रतत्र पूर्वोपरायतं मंडलसम्मितां रज्जुं निधाय ततशेषौ वा मुलेखनं। एवं चन्द्राद्ध
कृति दक्षिणाग्न्यायतनं संपद्यते। अथ तामेव रज्जुं परिवर्त्य आहवनीयादुत्तरतः विस्तारेणाहृत्य विवृत्तायां स्थाने एकं शंकुं यायात्। एवं वितानं साधयित्वा तत्पूर्वं वृत्तं संस्कारं
कृत्वा गार्हपत्यायतने तूपासनाग्निं स्थापयित्वा मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादाय आहवनीयायतने आहवनीयं प्रणयेत्। तत एवमेव दक्षिणाग्निं आहवनी
यस्य दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य मूलगवेन नादरणापश्यना इदं यद्यत्र मत्संस्कारमवति ब्रह्माणं प्रार्थनया। इति ते नोक्तः आसनेषु प्रवेश्य गृहीत्वा ततः प्रणीताः प्रणेय

पवित्रछेदनानि पवित्रे प्राक्षणीपात्रं वज्रं अन्तर्द्धानतृणानि। इत्येतानि पवित्रासादयेत्। ततसङ्कुं शंकुशम्याश्च अभ्रिपुरीषाहरणान्युदकं सिकताः आच्छादनवस्त्रं इत्यपो

उपकल्पयेत्। ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमन्तर्द्धानतृणानि च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीर्निधाय वज्रमादाय मे दिंमिमाते। पश्चादाहवनीयस्य दक्षिणतः प्राचीं च

तनिं पश्चिमतश्चतुस्त्रिंशन्तनतान्निरत्निपूर्वतश्च त्रिरत्निं एवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमूह्य अनन्तरं वज्रेणाकारं परिलिख्य तदन्तिके वज्रं निधाय तदुपरित्

दितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्यपाणि। नाघाय दक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृश्य संवत्सरमुदगग्रं त्रिणानि धाय

तदुपरितृणं प्रहृत्य मदस्य पुरीषमादाय वेदिं प्राक्पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहृत्य पुरीषमादि प्रदद्य पुरीषमुत्करे वा सदृशं उत्करोति। अ

रीषकरणं तदक्षिणेन राश्यापाणिभ्यामुत्करे निखनेत्सकरेति। ततसूता पृथक् करादितथैव चतुर्थं कृत्वा वस्त्रेण पूर्वं परिगृह्य परिगृहीतां सर्वां त्रितन

वस्त्रेण परिगृह्णीयात् अनुज्ञातः स्फ्योढनवेदिं दक्षिणेन प्राचीं परिगृह्य पश्चिमतः उदीचीं उत्तरतः प्राचीं परिगृह्णाति। अथ यज्वं प्राचीन्निरथालेखां लिखत्र

नामिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणप्रभृति स्फ्यालेखान्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादाय उत्करे न्यस्य क्रमेण लेखाः संमृशति। ततो वेदिमानादिपदार्थाः स्वयं कर्तव्याः। अ

[illegible]हिता[illegible] लिंगतानानावा समानमाया नावा वा। अथ आहवनीयस्य अग्न्यागारे वेदिस्थाने पञ्चसंख्यान्वा कृत्वा पूर्वोद्धृंशंकून्निधाय द्वाविंशत्संख्याता। शम्या

मादायवत्स्वरश्रांउत्तरवेदिंसम्यागर्विमिमीते। ततश्चैयेवशम्याशम्यायाउत्तरवेदेरुत्तरतश्चयावलीमिमीते। तद्यथाउत्तरस्माद्ददंशम्यानिपातश्चोनतावर्त्तलेख।
मुलिख्यातथैवदक्षिणतःप्राचीपश्चिमतश्चदीवीमुत्तरतःप्राचीसम्य। निपातान्निपात्यलेखामुल्लिखेत्। एवंवत्सरस्तंसयाप्रमाणेनवालांसंयच्छेत्। ततश्चाल।
118 लमध्येप्राग्येणप्रहत्यपुरीषमादायउत्तरवेदौशंउशम्यापिप्राक्शिष्य अग्निमंत्रसंविधायउत्तरवेदिप्रयंस्तुरा। पादानानुत्तरवेदौपुरीषप्रक्षेपानिन्यासाक्षत्वाव।
तथ्येवलायां। श्रुत्यावालालेखालायावत्तापुरीषेणस म्यामात्रीउत्तरवेदिर्द्विद्वयते। तावत्पुरीषंयुक्तपादेनैवनवालालादायादायप्रक्षि।
पेत्। एवमुत्तरवेदिंप्रपिलामध्येप्रादेशमात्रांवत्सरस्य नाभिक्रालाप्राक्षाणाभिःप्रोक्ष्यसिकताभुपक्षार्यवाससाछादयति। अथगार्हपत्यपु
र्णोऽङ्गतिवदाज्यंसंस्कृत्यपंचगृहीतंगृहीत्वाऽग्नेरुप्र रुणाहवनीयसायपयमणिकाप्रतिष्ठते। ६ अस्थानीत्युपच्छउत्तरवेदिसमीपंगत्वाउत्त
स्यात्पश्चाद्दक्षिणतउत्तरस्याउत्तरवेदिंप्रोक्षणीभिःप्रोदप्रोक्षणीः। शमसुत्तरवेदेराग्नेयकोणेसमाप्यवेदिंवेदी। निनायंपंचगृहीतेननानिंप्राधारय
तिकोणे। दक्षिणपश्चिमेयथापूर्वंदक्षिणप्रांस्त्रक्ष्पंआधार्येतिरापनवृत्यां। ततोदक्षिणापरस्यां। ततःपूर्वोत्तरस्यामध्येवाघोर्यशेषमाज्यंस्रुवस्तुघ्नपश्चार्द्धेउ
क्षिपतिनतानानियेत्तदानवेःप्यानघिःपत्निदधातियथा। प्रथमंउदगग्रेणपश्चिमतःअनंतरंप्रागग्रेणदक्षिणतः दक्षिणतःप्रागग्रेणोत्तरतः नतानि।

नजिमध्येयुग्मलुंठुंगंघितेनडंदृष्ट्वा स्त्रुकाः शीर्षेणाग्नावेन्या निदधाति नडुपरिग्ययमनीयमनीगतमग्निं स्थापयति। ग्ययमनीयस्थतसमीपेनीवपतिवालाले
श्रणीयमानमार्गंवृक्षागच्छति। ततापडमानः प्रणीताग्नेरणाकुशानासनेप्रणीयवनीयंपरिस्तीर्यगार्हपत्यंवपत्राणपातयति। आज्यस्थाली समार्गकुशाः
सनद्दनावक्षादनानि परिधयः ग्ययमनक्कुशाः समिधः स्त्रुवः आज्यंवयाथयाणेपावतुस्थाली शूलंस्वानंडुला दक्षिणार्थेउल्यवयागोष्वेति। ग्यकलानी
नीयान्युपकलायति। वर्हिः प्लक्षसाखा। त्युणनशना। ग्पाकरणाट्टणं। द्विगुणानसना। गोपशुः आसिः पान्नेजनीः दर्घिर्हिरणपसकला। निषद्ह।
पलाशयत्री णिवेति। ततआसानक्रमेणपात्राणिप्रा। दाति। ग्रह्णायपत्ताग्रोक्षामिति तंडुलान्प्रोक्षयति। आज्यस्थाली मध्ये संग्रहीता मध्यास्वाल्य
वृत्सनुत्तरं परिग्रहंपरिग्रहीष्यामीति वृक्षाणामामंत्र्य परिग्रहाणेति वृक्षानुज्ञातः पूर्वं वक्ष्यानदक्षिणपश्चिमपूर्वान्तोवेदिंपरिग्रह्यानुमार्ष्टि।
आहवनीयमपरेणयोद्धाणीनासाद्य प्रणीतोदकेनपात्राणि अवनीज्य प्रणीतानां पश्चिमतः प्रागग्रेष्वानि निधाय नडुपरिदध्मावर्हिषी आसादयति। ततः स्त्रु
त्रुवंघृतस्य संपृड्याम्नुक्षयपुनः घृतस्य निदध्यात्। आघाभुद्वाग्ध्यायोद्धाणीनामपरेणहृत्वा ग्रस्यूपाग्रे वेद्यां प्रदक्षिणं लूपवेदिंप्रोक्ष्य वर्हिः स्त्रवप्रोक्ष्य प्रोक्ष्य
णोकदेशेनवद्दिमूर्लानि सिक्त्वा वर्हिर्विस्रंस्य संनहनंववि स्रंस्य दक्षिणाग्र्यां वदिश्यातौ निधाय संनहनावस्थादनेस्वक्षौ ह्लाघवेदिंसृणाति तद्यथावर्हिः

मूलं कंतथा विसृज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनात्याध्याके कृत्वा द्वितीयं भागं दक्षिणेनो दक्षिणेनात्या । पितं सव्येन संगृह्य अंके स्थितं प्रथमभागं दक्षिणेनादायैवं धा मूल ।
णात्पुदक्संस्थं तथैव तृतीयं भागं गृहीत्वा अंके कृत्वा सव्यस्थितं दक्षिणेनादाय अंकगतं सव्येन संगृह्य पूर्ववत्स्तृतवर्हिर्मूलानि द्वितीयवर्हिर्भागाग्रैः श्छादय
११९ न् । कृत्वा तृतीयं भागमादाय प्राणाग्रे दृणाग्रं तथैव स्तृणाति पश्चादपवर्गी ततउपरिष्टाद्रसाखा स्तृणाति । अथाहवनीयं कल्पयति । ततो दक्षिणमध्यमदक्षिणे
त्रयान्यसिधाय आहवनीयं परिधाय आहवनीयमवद्य अग्नेनाहवनीये परित्य पलाशरवा निखनति । नात्रिगुणेन शनया त्रिः परिव्ययति ।
तेशाकलमुपगूहनि तृडायत्वा पाके नामीत्युपाकरणाय णेन पशुमुपाकरोति । ततो द्विगुणेन शनया तनाशंगं पशुं वध्वा उद्धार्यति पुनर्यज्ञीतिशा
खायां पुनः । अथ तृडायत्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पृथंप्या । द्वागणि निः प्रोक्षय शेषं पत्नाध्युपगृह्य अवस्नाडुपादति । ततउपगमनकुशानादाय समि ११४
मन्याघायि प्राक्तानि निः पर्युक्ष्य पूर्ववाघारमाघाय तत्राघानांतमनुवायेण ललाटं ०ं सथ्याणि श्रुपशंसमनक्ति तत सर्वेस्मिन्पशोललाटमुपस्पृशति । स्वकस
वमसि । असिं कृत्वा घृतेनाभ्यज्य निदध्यात् । अथाहवनीयस्थां ततः ष्योनसामित्रायपरितिलिख्य आहवनीयस्था लमुकेन पश्चाद्यसामित्रदेशाद्खावल
हवनीयात् पर्यग्निकृत्या त्रिः पुनरुल्मुकमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् । पुनराहवनीयादुल्मुकमादाय पशुं कोष्ठवद्धावपाश्रयणीश्यामित्वा ते नय्यउद
९

गाछेत्‌। तत्र वेदिं दृष्टा हृदयमादाय सामित्रं कल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चात्‌ एकं तृणं आस्तीर्य तत्र पशुं धारा शिरसं उदकु शिरसं वा उदक्पादं निपात्य अवशयमानं मुखं संगृ
ह्णतमेनेन शामित्रेण संज्ञपयति। सत्यन्नस्मिन्मुत्तुषे शमितति। यजमानश्चाहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहुतिं वदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन जुहुयात्‌ हुत्वामप
राः पं वञ्ज्ञाद्दाति। अथ वपा श्रपणीभ्यां नियाजनी वल्वालेषु पश्य पत्नीजनानि पशोः प्राणाना घनं चयमेदकोनेति पयामुखनासिक वक्षुषाद्दावाणैर्द्विना जिमेद्व पायुं स।
हृत्यपादान्‌ एकैकं पात्नी जनीजलेन स्पृशति। शेषसा शिरः प्रभृतिः। मुखनासिकप्रभृतिकर्णपर्यन्तं पुनः स्नथेवार्थ्यत योगा निनिषि यस्येषं पशो। ४
पश्वाद्वागेनिषिंचति ततः तानपशुना स्येत्रृणं निधाय प्रज्ञातया सिधानयानि निधाय सतृणां तवं छित्वा तृणं मूलं कनयेताला हितेनाङ्क्ता तृणं मूले
निरस्य ततद्दुपरिस्थयं पादाहृत्वा पुनरागत्य पविशयवया मुखिवधवपा श्रपणीभ्यां प्राणेयस्थित्वाज्येनाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशस्त्रि हृदयादी
निसर्वाणित्री णिवापं ववायथा कामिश्रवदानान्यवधाज्जाघनीवापपश्चत्रेडवध्यमवधायशामित्रे पृतस्य अन्नरआहवनीयेवसा स्वाग्नांतरेणाहृत्य दक्षिणत
स्थित्वा श्रुवेनाज्येनाभिघारयति। अथ त्रिः प्रस्युतस्थालीपाकं सामित्रे हृदयादीनि। तत्र हृदयं शूले नं पर्ये ग्निं कृत्वा वपामभिघारयति। हृदयं उपरिष्टात्‌ कृत्वा पृषदाज्येन
हृदयामभिघार्येडतरान्यवदानान्याज्येन सर्वाणि वंशगवजमभिघार्य स्थालीपाकं मुद्वास्य अनंतरं पशुं वावपायायाअग्नेगानाम्याणदानं कृत्वा वपादीनि क्रमेणास।

घश्रंगानिशारवाग्ध्यारंततेनाहृत्यवेधामृसाधवपागमानिवालभ्यवह्लणान्वारब्धेआज्यभागौक्लावघाहोमायस्रुवेआज्यमुपस्तीर्यहविरेपसकलमवधायवषयाग्रही
त्वाश्रुनर्हविरेपसकलंदत्वा।हविर्निधार्यउद्दायस्वाहेतिवपांजुहोति।वपाश्रपण्यैवाभिघार्यसाति।ततञ्चानावसांग्रहीत्वाअंतनिधायस्वाहेतिजुहुयात्।अथावदा
नहोमार्थेस्रुवञ्चपस्तीर्यहविरेपसकलमवधायहृदयाग्रंगस्यप्रत्येकंद्विर्द्विरवयातदायस्रुवेद्विरञ्चाग्यपर्यैरिहविरेपसकालंदत्वासकृदभिघार्येअग्नयेणिवेद्रुतास्या
गहत्वाअग्नयेस्वाहेतिजुहोति।एवंउनःस्रुवंउन्नपहन्नरण ।। हविरेपसकलावधानद्विर्द्विरवदानयदृणासकृत्स्थालीपाकावदातहविरेपसकलावधानद्विर्द्वि
१२० रवधानयदृणासकृत्स्थालीपाकावदातशकलहविरेपस कलावधानिधारणानिष्कलाउद्दायसर्वाययस्तुपतयेञ्चाग्नयेञ्चशनयेनवायमहादेवाय १२०
इशानायेत्यतेनोमंत्रस्वाहाकारांतः एकैकस्मैजुहोतिएवं नमघानहोमाःसंपद्यंते।ततः छषदाउपनवनस्यतयेस्वाहेतिहोमं विधायस्विष्टकृद्धोमार्थेस्रु
वञ्चपस्तीर्यहविरेपसकलंदत्वासर्वावदानपद्वात्यंगेभ्यो द्विर्द्विरवदायअसकृद्वावदानयतस्यएवस्वघानार्थेद्विर्द्विरवदायसकृद्वेत्राषदायपत्तएपसकलमवधायद्वि
निधार्योग्नयस्विष्टकृतेस्वाहेत्यग्नेउत्तरपूर्वदेशेजुहुयात्ततास्रुवेणावसांग्रहीत्वाआहवनीयस्यपुरस्तात्दिशःस्वाहाइदंदिग्भ्यःदक्षिणतःप्रदिशःस्वाहाइदंद्र
दिग्भ्यःपश्चिमतःआदिशःस्वाहाइदमादिग्भ्यः।उत्तरतःविदिशःस्वाहाइदंविदिग्भ्यः।मध्यतउदिशःस्वाहाइदमुदिग्भ्यः।तत्रैवदिग्भ्यःस्वाहाइदंदिग्भ्यःततःआ
२

यत्नीयं गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जायान्याः मृडवे वदाय वृदाय इंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै। रुद्राण्यै स्वाहा इदं रुद्राण्यै। सर्वाण्यै स्वाहा इदं ७ सर्वाण्यै। भवान्यै स्वाहा इदं न भवान्यै।
अग्नये गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये। एताः पंच पत्नीसंयाजाः कृत्वा इंडं कुर्यात्। ततः आहवनीयसमीपं गत्वा कुल्यादि प्रजापत्यहोमांतं समाप्य प्रथनानंतरं शूलगवप
शुनालल्यवपसंगोप्य हुत्वा दक्षिणादग्नेः ततः पलाशमंत्रेषु षट्सु पात्रेषु संस्थाप्य पशुलो हितं यावत् सेनाभ्यां आम्य एकवलिः साध्यः सेनमस्ते रुद्राय सेनान्यः
इति सर्वो वलिप्रत्यागः। एवं याम्ये रुद्रदक्षिणतः सेनाभ्यां आम्येन नमः इदं रुद्र। पसेनान्यः याम्ये रुद्रपश्चात् सेनाभ्यां आम्य एष वलिः स्वाम्येन नमः इदं रुद्राय सेनान्यः
याम्ये रुद्रोत्तरतः सेनाभ्यां आम्य एष वलिः स्वाम्येन नमः इदं रुद्राय सेनान्यः याम्ये रुद्रापरिष्टात् सेनाभ्यां आम्य एष वलिः स्वाम्येन नमः इदं रुद्राय सेन्यः। याम्येकरुद्राध
स्तात् सेनाभ्यां आम्य एष वलिः स्वाम्येन नमः इदं रुद्राय सेनान्यः। एवं स्थपले हि नलिप्तः ख्यातो मापत्ततः पश्चात् निषन्नेन वा हृत्वा अनुवाति पशुमवस्थाय रुद्राध्या
येन नमस्ते रुद्रेत्यादिना प्रथमेन मंत्रेण अन्वाकाम्य रुद्रान् स्थाय उदकमुपस्पृशेत्। एतत्पयसोर्मांसेन शाखामंतं अनयेत् समाप्तः शूलगवः। अथ गोयज्ञपद्धतिः। तत्र वि
हितमाहरणोज्ञाप्युदयिकः स्वर्गयशुष्टघनपशुआजुधीफलानामन्यतमकामः काम आपास्तनमनत्पत्नी वा वारयनिसमूहनादिभिः संस्कृतायां भूमौ स्थापयेत्।
तत्र वस्त्राभवेशनादि प्रासनं नानविशेषः सर्वाग्निप्रयणं पत्न्या लोपायसंश्रयपित्वा आज्यभागी विष्णुः शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रसर्वपशुपत्युग्राशनिभवमह

श्री

देवेशानेभ्यः स्वाहाकानीत्रिर्नामनिश्चयार्थौ तैर्नवभिर्मंत्रैः पायसेन प्रत्येकं कृत्वा क्र्यानाततः स्विष्टकृदादि प्राजापत्यहोमान्ते संस्रवं प्राश्य पूर्णां यात्रवरयोर्नस्थतं ब्रह्मणे दद्।
यात्। इति गोयज्ञपद्धतिः। ॐ अथ वृषोत्सर्गः। अथ शूलगवानंतरं वृषोत्सर्गः वृषस्य वद्धमृ(ग)णलक्षणस्य उत्सर्गः उत्सर्गं नंत्या ख्यायते गोमयज्ञेन व्याख्यातः। सव(क)का।
मा विकानात् फलस्य वानभिधानात्। किं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलं कल्प्यते। उत्तरपूर्वोक्त शूलगवानंतरमभिधानात् तत्फलं इति संदेहः। तत्र विश्वजिन्न्यायेन स्व।
१२। स्य सर्वथा श्रुतफलकर्मविषयत्वात् नात्र प्रवृत्तिः। कुतः सन्निधिश्रुत ॥ ००१० ००५० ॥ स्य शूलगवफलस्य स्वर्गादेरत्रापि व्ययपाङ्गत्वात् तस्मात् श्रयमविधिर्गोपशुपुत्र।
धनयशआयुस्कामस्यैवेत्यभिप्रेत्याह गोयज्ञेन। कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां ॐ रेवत्यां वाश्वयुज्यां सकदा कार्त्तिक्यां इत्यपेक्षायामाह। कार्त्तिक्यां पौर्णमा। १२०
स्यां आश्विनस्य वा रेवत्यां। रेवती नक्षत्रे वाकर्तव्यः। शाखांतरात्तद्येवत्रामा स्य पूर्ण्याव। मघा गवा ॐ षुमसिद्धमग्निं कृत्वाज्य ॐ संस्कृत्य हुनति रितिषड्डु।
ति स्वतिमंत्रं। गोयज्ञेन व्याख्यातः गवांरोङ्गणपशुनाय यज्ञः गोयज्ञः तेन गोयज्ञेन व्याख्यातः गोयज्ञसाध्यफलेति कर्त्तव्यता वा नित्यर्थः। ततश्च श्रस्मन्नपि स्वर्गेपशु।
पुत्र धनयशआयुः इ (?) मघाभिकारः मध्ये गवां गोष्ठे पं वनूं संस्कारपूर्वकं आवसथ्याग्निं सुसमिद्धं प्रज्वलितं कृत्वा आज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांतेऽहुह्वनति नित्य। १२१
दिभिः षड्भिर्मंत्रैः प्रतीमंत्रं षडाघाकृताऽहुहीति। अत्र मध्ये गवामिति देशविशेषनियमस्तु विधानात् देशान्तरस्य यागानंगत्वं। पूषागा अन्वेतुनः पूषानस्तव

जीववत्सानस्याः गोः। तथापयः दानं विधेतयस्याः सापयस्विनी तस्याः वत्कृद्दीनाया इत्यर्थः। तथाप्यूथेवत्रे विषयेन्तु पमस्याः स्ना नित्रूपस्वी अतिशयेन रूपस्वी रूपस्वि का॰

तमः एषः स्यात्तेन त्वगणविशिष्टं अलंकृत्य वस्त्रमाल्यानुरूपदेमपट्टिकाग्रैवेयकघंटादिनिर्दूषविदूषणोर्भूषयित्वा नकेवलं वृषमलंकृत्य तास्ववत्सतरीः धे॰

अलंकृत्यताः काः याघूथेयवर्गेनमुख्याः गुणैः श्रेष्ठा वत्सतर्यः कतिवत्सः चतुः संख्यापेताः। एतं युवानमित्यृचा यद्वोजरन्त्। त्वेनप्युः। नन्यस्थमनिमंत्रयते

मयाप्यूत्रिस्यनुवाकशेषेण। नन्यस्यं वत्सतरीणामन्येतितच्चे तं अनिमंत्रयते आभिमुखेन मंत्रयते ते नमंत्रेः आ। केनमयाप्यूत्रजिमावाहिस्यादेत्यस्याः १। १२०

घूर्णोसूर्यः स्यादृत्यपत्तदंतेन। अनुवाकशेषेण ॥ ४॥ अथप यसपायसंननामकर्म्मोक्तं। सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्। य

यावत्यो गावः दोग्ध्र्यः शान्तिमः तासां सर्वासां पयसि दुग्धे पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् त्रिप्रभृतीन्यथाशक्तिं भोजयेन्नतर्पयेत्। पशुमप्येके

कुर्वन्ति। तथा शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः। एकेवाचार्याः पशुमपिच्छागं वा कुर्वन्ति आलभन्ते गन्धादिविधिना पायसश्रपणापूर्वकं ब्राह्मणान्भोजयन्ति। तथा १२१

यशोः शूलगवेन शूलगवाद्येन कर्म्मणा कल्पः इति कर्तव्यता व्याख्यातः कथितः॥ ४॥ इति सूत्रार्थः। अथ प्रयोगः तत्र स्वर्गादीनामन्यतमफलकामः कार्त्तिक्यां

पौर्णमास्यां आश्वयुज्यां वा पौर्णमास्यां वा यस्य कस्यचिन्मासस्य नवत्यां वा सप्तत्यां तयोर्वेद्यां वा ब्राह्मणपूजापूर्वकम्। स्मुदयिकं कृत्वा गोगणं वा मध्येयं वत्सं संस्कार

गा॰

ष्येतः पूषा वा ग्रावासनेनात्वन इति पौष्णस्य ऋग्दुदोति। पौष्णस्य पूषा देवता यस्येति पौष्णः चरुः तस्य पूषा गा इत्यादिमंत्रेण ऋग्वेदोति। होमसंख्यान निधानासद्वातः श्रवणान्नुपदे
शात् सिद्ध एवोपायनो अयं पौष्णचरुः विष्टमयामवर्तिकृतः तस्मात् पूष्णचरुं ऋग्वेदीति च विधानामेवकुर्वीती तिसूत्रोनुक्ता अपि एकवर्णं द्विवर्णं द्विवर्णं वाय सिवत्तिकृत ४
तस्मात् पूष्णचरुं वा पूर्थं छादयति। यं वा पूर्थं छादयेद् इति। वैवस्थोद्या सर्वं गोत्रपतेजा ववसायः पयश्विन्याः पूत्रा पूथव पश्चितमथ्यानमलंकृत पूथं पूर्वा श्वतस्माव
सतर्येता श्वालं कृत्वैतं युवानं पतिं वाददामि तृन क्रीडंती श्वर थ क्रियेणमानः साध्यजनुषा मुनगानायथ्या षणसमिषामदमेत्येतपेवा सूजेनन्नद्रान्
नमस्त्र इत्यध्यायान्माता त्रा जपित्वा जपधर्म्मेण पञ्चिवाञ् त्रशूलगवातिदेश यो प्रा पिंड ज जप विधिः अथ मात्रमान्तुवाकजप विकल्प निवृत्त्यर्थः। ज
पावसनजापनार्थो वा। न स्त्र पूर्वं एवायं जपत्वेन अधीमल। वा पृक्तौ ति हि तु ज्ञाणोपपथू पस्थानेकनणत्वेन विहितत्वात्॥ एक एव स्युक्ता दिर्वर्णः रूपय २६
ध्यस एकवर्णः। तत्र अथवा द्विवर्णो यस्य स द्विवर्णः तं दृषं वर्णो विवर्णो शेष नियममनिधाय। अथ दृषस्य परिमाणविशेष नियममाह। योदृषः पूर्थं कल्पं वर्गं छादय
ति स्वपरिमाणेन अधः करोति। वा यं दृषं पूर्थं वर्गः छादयेत्। अधः करोति। तं वा पूर्थादधिकपरिमाणं वेत्यर्थः। नोहितः लोहितो वा एव स्यात्। रक्तवर्णो लोहि
तः स्यात् एकवर्णः द्विवर्णो न्या या राशस्य मुच्यते। पुनः कीदृक् सर्वैः अंगैरुपेतः समन्वितः। न पुनः हीनांगः अधिकांगो वा तथा। जीवा प्रज्ञा वसाः प्रहृतिर्यस्याः स १

आवसथ्याग्निं स्थापयेत्। प्रणीताः प्रणयेत्। प्रणीतापात्रं च मध्ये पित्र्यादिनां अतर्द्धानं विधाय मूले देशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य स्थापयेत्। तंडुलानंतरं पौष्णं पिष्टावलं सिंद्ध
मासादयेत्। प्रणीतेन पयसा पायसं श्रपयेत्। पर्युक्षणान्तं कृत्वा निदध्यात् अग्नौ इदं नतिस्वाहा। इयमग्नये। इदं नमः स्वाहा। इदमग्नये। इदं घृतिस्वाहा। इदमग्नये। इदं घृतिः
स्वाहा। इदमग्नये। जयच्छंदः ब्रह्मणो मात्रेष ब्रह्मणो मातरं स्वयं स्वाहा। इदमग्नये। नाजस्थ्या षमस्मा सुदाघरस्वाहा। इदमग्नये। इति त्यागसहिताः षडाद्याहुतीर्जुहोति। ततः श्रा
द्धाङ्गभागान्नियायसेन शूलगवदेवताभ्यः स्वाहादिभ्यः हु शानांतेभ्यः पायसेन नवाहुतीर्हुत्वा पिसवेः पूष्णागाः अवेत्त्वन इत्यादिनमंत्रेण। एकमाहु
तिं कृत्वा इदं पूष्णे इति त्यागं विधाय पापोक्षां प्यो घिष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादि होमं संस्रवप्राशनांते पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्या
त्। अथ नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यनुवाकं समाप्य रुद्रपित्राय कवर्णादिगुणविशिष्टं वृषं संवत्सं निर्बन्धसंतरीसहितवस्त्रमाल्यहेमालंकारादिभिरलंकृ
त्य एनं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडंतीश्चरथ प्रियेण मा नः साप्त जनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेम इत्यनया ऋचा वा सृजेत्। ततो वत्सतरीमध्यस्थं वृषं मम
याहूर्वनिमावा हि स्वाहेत्यानुवाकं स्वर्णं सूर्यस्वाहेत्यंतेन अनुवाकशेषेण अभिमंत्रयेत् इति वृषोत्सर्गः॥ ०॥ यत्र प्रेतकार्यं तदन्यत्र प्राक्तं लिख्यते। तत्र प्रेतपित्रादिगतमा
नाविधसमुच्चितषण्णादिफलकामस्य प्रगतगुणातिशयाशाकमोहमतिकामस्य वाधिकारः। तत्र प्रथमसंवत्सरादर्वाक् कृतसपिंडीकरणस्याकृतसपिंडीकरण

१२३

घ्यवमातृस्थापनपूजनश्राद्धानिनजवंति। मृतकांता द्वितीयमासेवापर्यंतस्थवृषोत्सर्गः कालः। नकार्त्तिकादिः। अथसंवत्सरेकाम्यकर्म्मोभ्युदयिकयोननधिकारात्तत्

थैवकाम्यंयत्कर्म्मवत्सरात्प्रथमादूतइतिवचनात्मृतकांतद्वितीयपक्षीतिवचनंतथैवकाम्यंयत्कर्मेति। वचनंवाधित्वैवप्रवर्त्तते। अनन्यविषयत्वात्। कार्त्तिक्यादिस्तुसंवत्स

रात्ततकालीनकार्त्तिक्यादिस्तुसंकाम्यअन्यथावाद्ययद्व लानपद्मदल स्यावैषम्यापत्तेः। ततश्चसंवत्सरानंतरंकार्त्तिक्यादौपत्रादिगततनाविवत्तृत्र्यादिकामेनक्रिय

माणेवृषोत्सर्गेमातृस्थापनपूजनश्राद्धपूर्वकएवकर्त्तव्यः तथ्यवकार्त्तिकोचैत्री वाश्वयुजीचैवतः कालः। अथकालश्रुतिः। उक्तंब्रह्मवृषेनायस्मिपित्र

त्यथजलाशये। हंटेंगेण्णा लिखंतभूमिंयत्रद्धकवनदर्प्पितः। पि वृषण। मनुपानंतत्प्रभृतिमुपतिष्ठते। वृषोत्सर्गादिति। नान्यत्सुण्यमस्मिमहीतले। तथा। वृषन् १२३

घ्यत्तुशद्वेनपितरःसपितामहाः। आवर्त्तमानादृश्यंतेमार्गे लोकेनसंशयः। जलंलक्ष्मिद्विपृथ्लोमूलेंतायंवाहेरेवृषः। दशवर्षसहस्राणिपितरस्तेनतर्प्पिताः।

कुलमन्तुद्धतायाहेगेतिष्ठतिमृत्तिका। निंदार्नेड्यमयाःशैलाःपितरस्तेनतर्प्पिताः। गवांमघायदाविषवृषमः क्रीडतेतुयत्। अप्सरोघसहस्रेणक्रीडंतेपितरस्ततः।

लोमूलमुघम्यायावन्तोयसुक्रीडतेतुसः। अप्सरोगणसंघैश्चक्रीडंतिपितरःसदा। सहस्रवत्तपात्रेणकनकेनयथाविधि। दम्निमुयापितृणांवैः साहषेणसमोय

ता। एतानिवार्थवादकफलानिसमुचितानीव। कामनाविषयः। अथवृषघट्टपंजाववत्सापाः पयस्विन्याः पुत्रः सुखमुक्तयादस्तुसर्वशुक्लः। नासर्वशुक्लः

श्र१ १

लोलोहितोवाष्टमः। तथान्नतमध्यकंकु [illegible] लांगूलभूषणः। महाकटितकस्कंधो यो वैडूर्यमणिलोचनः। प्रवालगर्भशृंगाग्रो लघुदीर्घैकवालधिः। नवाष्टदश
रोमयस्तु नीलाग्रदृशनेष्वसौ नः। मल्लिकाक्षश्च माक्षयः। तथावर्णोस्तु ताम्रकः। कपिलो वृषभः। श्वेतावालाणश्च पशस्यते। श्वेतरक्तश्च कृष्णस्य श्वगो नु कृष्णास्थलएव वो न
थाप्युकर्णो महाघोषः सूक्ष्मरामा वयामवत्। नकाख्यः कपिलाय श्वेतरक्तशृंगगलाजिवत्। श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो वालाणश्च वशस्यते। स्निग्धवर्णेन रक्तेन रक्तत्रियः।
छायवरतो। कांचनाजिनवेश्यच्छकाक्षः शृंङ्गश्च शृंतो यथा प्रागयते शृंगश्च मुखा निम्नुखे सदा। सर्वेषामेव वर्णानां सव सर्वार्थसाधकः। तथा। मार्जा
रपादकपिलः। तथा कपिलपिंगलः। श्वेतमार्जारपाद श्वेतथा मणिनिभः दृशः। तथा। गौरातिन्निसिक्तश्चेति त्रिसनिनेत्रः। तथा। आकर्णमूला।
श्वेतं यस्य मुखं समंतादास्य खेः विशेषतो रक्तवर्णः। तथाय स्यांगस्य श्वेतः दृष्टः सव ससमुद्रनाम। अतसीवर्णो यश्च। तथा। धूम्रो कर्षनिलांगूलो पुनश्च
स्थूलवालधिः। पुरस्माद्दुन्नतानिलः श्यात्रा। तथा रक्तशृंगाग्रनयनः श्वेतदंतप्रवालसदृशस्त्रुरैर्वेश्यते। एते सर्वे धनधान्यविवर्द्धना। तथाक्षरणनिम्नुखंवयस्य।
श्वेता निगायतेः। लोदोरामसवर्णश्वेतन्नीला मिति निर्दिशेत्। तथा लोलोहितोयस्तु वर्णो न [illegible]खपुच्छवंमोडुनः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां सदृपो नीलकव्यते।
नाला धिकानि। एवंद्विषलक्षणसंयथयुक्तं गृहेऽङ्कितंकानमथा। पिताजनेमृच्छानिशाविस्मरणं महात्मापादोमतिंवा हमता विघाया। तदर्थमेव गाथेयं। एतद्य

मस्तकः पुत्रा यद्येको ऽपि गयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्। तथा अथर्ववर्जनीयाह वृषा। कृष्णता लोम्नि दशनाः कृष्णं शृंगशकाश्च येत्। अशन्नां दंताङ्घ्राश्च वृषा
धूम्रसमं निजाश्च यो घ्रं वृषं वृषसवर्णो श्व तथा मूषकसन्निभः। तुंगः काणाश्च खंजाश्च केकरा द्वाम्रथैव वा। अंत्यतश्चेतपादाश्च खंडितनयनस्तथा। नैते वृषा यग्रमोद्वार्या ग्र
हे दृघायो कथंचन। उपादेयस्त्वद्वृषस्त्रिहायनमः। तथा वसतयो पितृहा पितृहा। अथ स्नानमाचांतः पुत्रं पुत्रादिनित्या वा। होवलाचतवायपदो। ॐ अघोर कामा सा प
मुकतिथौ पित्रादिगत स्वर्गकामाद्वृषोत्सर्गमहं करिष्ये इति प्र तिज्ञाय अघवान्ते वृषोत्सर्गेन होमकर्म निमंत्रयानि मंत्रितः। तथैव होमकर्मणि कृता
कातावेद्धाकलेन मया संवा निमंत्रतद्इति वस्त्रं वंदनं ता मूला दिना होतृ होतृ ब्राह्मणो वृणुयात्। ततः स्वयं गवां गोष्ठे पंचभूसंस्कारान्होमार्थमग्निस्थापनं कार्य
त्। होतृब्राह्मणो नाना मसनं वस्त्रोपवेशनादि प्रणीता सोदकप्रणयनं। उदकमात्रप्रणयनमिति केचित्। आज्यं तंडुलाः पौष्णः पिष्टमयः सिद्ध एव
स्य न होतुर्वेष्टयुग सुवर्णा कास्यादि दक्षिणा ब्रह्मणे पूर्णपात्रं वा वायो ब्रह्मण्युदकेनेन पर्युक्षणं। पवित्रस्य वश्यणीता पानि धानं। उपयमन कुशानादाय तिष्ठ स
मिधस्त्रिर्दधतूष्णीमग्नौ निक्षिपेत्। आज्येन होमः। इत्युप्रतिनित्याहावाः षडाकृतयः आघारवाज्यभागौ। ततः पायसेन अग्नय इत्याद्याहुत्यादि। ततः पिष्टकः पूषागाव
स्यादि ततः पायस पिष्टक स्विष्टकृद्धोमः ततो भूर्भुवः स्वरित्यादिन वाहुतयः। संस्रवप्राशनादिदक्षिणांते उद्वासपिलाए एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेण परस्मिन्त्रिशूलेन वृष म

भंभकयित्वावसनतनीहृषश्वद्दिनएपवर्गोतिवनस्तुर्लिःशन्नोदेवीतितिवस्नायपयित्वालाद्दंघटिकाद्गुप्तकनकपर्ध्यदर्लिःपंवाप्यलंकृत्यहृषष्यदद्दिणेजयेत्॥ हृषोद्दिस
गवाद्यमेश्वतुष्पादःप्रकीर्तितः॥ हृणोमितमहंमन्नयासमानद्वतुसर्वतद्वृतिनतन्नस्नर्थीः॥ तंअ्धाम्तुकमासियाम्तुकतिथौ॥ एतंद्गुवानमित्या॥ दिसमिषामदेभेत्या
त्रेना॥ पानघोनेर्णएतएवोम्नुडेनन्तितिएवाकाना॥ निषेध्यात्॥ तथाहि अगार्थः॥ देवस्नतर्यो वाद्गुम्बाकंएवंध्रुवानपतिंवादद॥ मित्यडनीत्यर्थः॥ देवस्नतर्यो॥ सूयमपि
नमयापयेत्काद्याःकिंतुमयात्युक्ताःसत्यावनेस्त्रअनेनपिये … णयत्वानवनयघ्रछंदंमयाववएहनानिखाद्यथेतिवा॥ तडक्तं॥ ततःप्रमुदितामेनहृषेण स
मिद्वितो॥ वनेषुगावःक्रीडंतीहृषोस्मर्गप्रसिद्धिम्॥ नतेवस … तरीनद्यस्थअमिभन…भयपूर्तिथवाकशोषेणनतापवतिलम्ततडलंपित्रा॥ दिव्यःपितृतीर्थेन
दधादनेममंत्रेण॥ घधापितृभ्यामातृभ्या॥ वधुभ्यश्च॥ पितृभ्यो॥ … मातृपद्वाश्वएकवित्यवाच्येपितृपद्ददाःगुरुश्वशुरवधूनापक्रुलसम्बद्धाःपूर्वतनावमा॥
पन्नायवाच्येस्यादवर्जिताः॥ हृषोत्सर्गमेतत्सर्वेलमतांहृषितमुत्रमा॥ दधादनेनमंत्रेण तिलाढ्यन्तर्गतजलं॥ यथावापीकूपतडागादौउत्सर्गंहतेपरस्मिंश्चाशीकोत्तेननिर्दिष्टाक
तज्जल॥ गावनतयासर्वेषामापादानिकंफलंभवति॥ तथेदानीमुपक्रान्तहृषादीनांकेनविदयघहृतानांनिसृष्टकानानोपादानिकंफलंकृतानभवतिप्रदानवाडपानवतन्क्री
तंयातंधकेनविक्रकाविद्॥ ननस्थपयश्चविनियोगनिषेधमानेषाकेनविदष्युदनंकार्यं॥ अपादानिकफलन्तंतंविक्रीयकपर्दकादानमेवाध्निनिवेद्य॥ नानवाघ्यइत्यस्यविनि

योगमात्रोपलक्षणत्वात् विक्रयस्यापि यथेष्टविनियोगरूपत्वात् विक्रयस्यापि यथेष्टविनियोगरूपत्वात् किं च गोपशुविक्रयस्य निषेधश्रुतेः । कथं तदर्थमुपादानं उल्लंघितम
यो दर्विक्रयं केनाविनिवृत्तः । तस्याहं स्वलक्षणदृष्टत्वात् । शास्त्रस्थानुष्ठितत्वशास्त्रप्रदृष्टैः संकल्यविरोधाद्वा । तदेनेन प्रियेणावनेधनवच्छिन्नकालं वरयति संकल्यः । न तु परा
125 पतानगावलीवर्द्धानुपसंवत्स मितिसंकल्यः । वापीकूपोद्रोहसर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादीनि यथेष्टमुपद्रकुर्वन्तित्यनेन संकल्यः परित्यक्तानां । अपत्यानि
केन विड्वपादायदोहयेत वाहयेत वा तदानदोषः । तत्पर्यन्तं दो हनवाहननिषेधवाक्यस्यानात्पर्यत्वात् । यावद्भवनमिति न्यायात् । अथ पायसप्राशनं नाम कर्म
तत्र चक्रवर्णिक्या धर्मोधन्यतमकामस्य विधीयते । तत्र काल विशेषानभिधानात् प्रकृते सर्गकालपर्वकस्यैव तत्र श्वस्तृषो सर्गो विहितः कार्त्तिक्याधन्यतमे १२५
मिरवमयमातृपूजाभ्युदयिकापूर्वकमावसथ्यास्याग्निः । यानां सर्वेषां मादेवानां गवां पयस आदाय तस्मिन् पयसि तण्डुलाग्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा
क्षिप्रमत्रतां यथाशक्तिययाशमंवं ब्राह्मणान्भोजयेत् । अथवा शूलगवविधानान्तरूपेण पशुं कुर्यात् ॥ ० ॥ इति पायसश्रपणं ॥ ० ॥ एष इदृशो सर्गविधिः धर्मादिका
मस्य अपासनाधीनाग्निर्भवति । यद्वा पुनः स्वतन्त्रत्वधर्माहिफलसाधनभूत ब्राह्मणादीनां पौर्णमास्यामेकादशत्रयोदशषोडशएकविंशतमे षु दृष्टृषो सर्गः स्मृतं तत्र
विहितः । तत्रापि द्विजातीनां साग्निनिरग्नीनां काम्यमाध्यंदिनीयशाखानुसारिणां लौकिकाग्निनावनेनेव विधिना मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धेन हितः कर्मानवति ।
१३

अतः संवत्सरे सपिंडानां प्रथमेह्नि काम्याभ्युदयिकयो निषेधात्। शूद्रस्य तु मंत्रवर्जं क्रियामंत्री। नित्यानां नाशुचर्गो दिकामानां कार्निषेधाद्यनतमकाले लौकिकास्मार्त्तकर्त्तव्यानवत्।
तिविशेषः। अत्र केचिद्विदांकुः एकादशेह्नि संप्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः। प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि। त्यादिस्मृतिवचनात्तद्वत्क्रियावश्यवृषोत्सर्गः पिण्डकादशेह्नि एवा[illegible]
वमध्ये नीयतकालीनत्वाद्वृषोत्सर्गः कर्त्तव्य इति तदयुक्तं। अत्र प्रकरणे एकादशाहद्वादशाहादि शब्दाः आशौचसूतकानन्तकालोपलक्षकाः। अन्यथा अदृष्टैका
दशेनाम। आनंत्यात्कुलधर्माणामाद्युषस्य परिज्ञयात्। अ स्थितस्वशानस्य द्वादशाहः प्रशस्यते। इत्यादि निर्वचनेन मासे सपिंडनादि क्रियाद्या वियादा
नात्र शुद्धावेव आपद्यते। न तदिष्यते। शुद्धिं विना कर्म्म कर्त्तव्यमि तिकर्माधिकारशुद्धेरपि द्वितत्वात्। सावद्यवियादीनां त्रयोदशषोडशएकत्रिंशतम दिने
भवति। तस्मादेकादशाहइत्यादि शब्दाः सूतकानन्तरोपलक्षकाः ति॥ ॥ अथोदककर्म्म॥ ॥ अथ पुत्रपुंसंस्कारकर्मक्रमप्राप्तमुदककर्म्मोदकेन जलेनक
र्म्म क्रिया जलिदानमित्यर्थः व्याख्यायते। उपलक्षणमेतत्। येन आशौचादियमनियमा अपि वक्ष्यन्ते। द्विवर्षप्रेत मातापित्रोराशौच शौचमेव तेषामेकरात्रं त्रि
रात्रं वा। द्विवर्षेवयायस्य सद्विवर्षः न द्विवर्षः अद्विवर्षः तस्मिन्प्रेते प्रकर्षेण इतो गतः प्रेतो मृतः तस्मिन्निमित्ते। माता च पिता च मातापितरौ तयोः मातापित्रोः आशौचं अशु
द्धिः वर्णाश्रमविहितकर्म्मानुष्ठानसंकोचावस्था। इतरेषां मातापितृव्यतिरिक्तानामन्येषां आशौचमेव वचनात् शुद्धिः। कियन्तं कालं एकरात्रं एकमहोरात्रं वा अथा दिवा...

ं विकल्पः प्रियतस्य अकृतचूडत्वहा तच्चूडत्वेन व्यवस्थितः। कृतचौषां सद्यः शौचमिति। ग्रंथकारस्यैवमतं। स्मृत्यंतरवचनतया मध्याशौचस्य विहितत्वात्। अत्र तजननास्त्रिघन्न्या
दिना एतस्यैव पुंसवनउपनयनात्प्राक्। स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् यद्ययस्य विशेषेण सद्य एकरात्रत्रिरात्रादिकमासो वस्त्रक्रांतसर्वे वर्णसाधारणं। विशेषावगमस्य शक्त्यालो
त्राशनान्नमष्या निखनंति। अनंतरवर्षेषु पितस्य शरीरं कृणायंश अदष्वा अग्निदाहमष्वाला निखनंति। भूमौ गत्वैव दहंति। अतः सूतकेवेदात्यनादासेवि सूतकवत्। वर्षादिकं तत्र
द्यसूतकेजननमिति। नाशौचमस्ति। अथानावृत्यात्यानष्ट तकान्नमावत्। आशौचजनननिमित्तं आशौचमापततितदा सूतकवत्। पूर्वसूतकशेषेणैव शुद्धि
शुद्धिः। एवं मरणाशौचमध्ये यदा मरणाशौचमवापतति ०१० ०५० तदापि पूर्वशेषेणैवतत्रस्य शुद्धिः। यदा पुनः जननाशौचे शावाशौचमापतति तदाशावाशौचका
लेन शुद्धिः। यदाशावाशौचे जननाशौचमापतति। तदा पूर्वशावशेषेण शुद्धिः। एतच्च सपिंडविषयं। मातापित्रोस्तु विशेषः। मातरि पूर्वं मृतायां अशौ
चमध्ये यदि पिता म्रियते तदा पितृमरणनिमित्ताशौचात् शुद्धिः। यदा पुनः पितरि मृते आशौचमध्ये माता म्रियते तदा पितृमरणनिमित्ताशौचात् पक्षिणी एव तद्दशाहे ऽन्ते शुद्धिः
प्रतिसूतके रात्रिमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शावे वा त्रिमात्रावशिष्टे सावान्तरमापद्यते तदा द्व्यहमधिकं वर्द्धते। तथा च स्मृतिः। मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते
त पिता। न पूर्वशेषाच्छुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्त्र्यहं द्विजः। रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुद्धिः सूतकवच्च वेति। विज्ञ्यहाद् इति। अन्येऽत्र दृष्टं सूतं अन्यथा व्याख्यातं। अतः सूतके

वर्षादिबालस्य मरणे मासमघेतदा आउपत्यानात्। आशैवं अशुद्धिः। तकवद्भवति नाशौचं न स्त्रितिः। बालमरणनिमित्तं आशौचं बृहद्याल्यकाः लीनत्वेन बहुकालीन जननमित्तिं आशौच
शौघनासमर्थत्वात्। यतः समानजातीयस्य समानकालीनस्यैव पूर्वे सिन्नस्य अन्नरापतितस्य तनाशौचं घर्कत्वेना वादवा कर्म्म। अत्र जन्मघिवर्षिकेपत्ते तन्नदकं कर्म्मोदकांजलिदानं
न भवति। द्विवर्षपर्यन्तपतमासम्मशानान्तासर्वेन्त्वगच्छे यूर्यमगाथां। गायंतायमस्तुतं वडपैवंतद्वुत्पकौ। द्विवर्षद्विवर्षवयोयस्य सद्विवर्षैः तत्पश्चात्तिनन दादियत्तोतःतं। अथश्मशान
तु श्मशानाविघिसर्वेसपिंडाः अग्निमच्छेयुः पश्चाद्भजयुःश्मा। शाननयनविधानात्तद्विद्वाहृज्ययलद्दातो श्मशानशब्देन हि यतदादभूमिउच्यते। तस्माद्वादमपि
पूर्वः दाहसन्नियोगाशिष्टं उदकंवदद्युः। एके आचार्याः यमगाथां। यमदेवत्यापाथांविगीतिसामगायंतः पंतः। तथा यमसूक्तं यमदेवत्यानां सर्वासमुदायस्य कलशब्द
वाच्यं जपन्नाइनुगच्छेयुरित्याहुः। यद्युपनीतो भूमिजोषणादिसम। नमाहितान्नेरादकांतस्यगमनात्। यदिउपदेशः उपनीतः प्रेतः स्यात् गृह्योक्तसंस्कारेषुतस्य वि
कानात्वेतानिकस्य वमंत्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु पृथक्संघातानानात्। तदाभूमिजोषणादिकर्मसमानं तुल्यकेनयथा आहिताग्नेः अयासन्निकार्य्यकिंपर्यंतं आउदकांत
स्य उदकसमीपस्य गमनात्। एतदुक्तं भवति। यद्युपनीतः प्रेतो भवति तदा यथाहिताग्नेर्भूमिजोषणादिउदकांजलिदानपर्यंतं कर्म्म तथैव कार्य्यं। वा शालाग्निना दहनं त्येन
माहितस्य तत्र वर्षादिअशौचंतः। आदिहः कृतावसथ्याघानस्यात तदा एतं यंतशालाग्निना अपासनदहनं नदहंति। पुत्रादयः गृह्योक्तामासीनेन तत्र तत्र मंत्रवर्जं आमाग्निना।

लौकिकेनयावकेनइतरमहतावसथ्याधानंददातीत्यनुषंगः संयुक्तंमैथुनंवा उदकंयावेनउदकंदास्यामहइति। संयुक्तंकेनविवाहयौनसंबंधेनसंबंधोमैथुनः एकदेशलक्ष
णयमैथुनशब्दवाच्यायाभार्यायाः स्वातावालइत्यर्थः तेवा उदकंउलंयावेनन्वयार्थयेनन्।उदकंकरिष्यामहइत्यनेनमंत्रेण। कन्तःसंमावैवंकुनसित्याशतवर्षप्रेत। एवंपृष्टाः
संयुक्ताः सालावाप्रतिब्रूयात्।किंकृतः संयुनःश्वंवज्ञशतवर्षप्रेतशतवर्षेण्याविकृतमाकृतःसंइति।वर्षशतादर्वागूरुषुधन्कुलकस्यापिमरणंमनुष्यादित्यर्थः।
127 कृतःसंमित्यवतनस्मिन्।इतरस्मिंशतवर्षप्रेतिप्रेतकृत ॥ संइत्यवएतावदेवप्रतिब्रूयात्।नमावैवंकुनसित्यादि।मर्वेज्ञातयाद्यवयंत्यासप्तपुरुषादश
माद्वा।ज्ञातयःसपिंडाःसमानोदकाश्चसर्वएवअपाव्य वयंतिस्नानार्थनद्यादेर्जलंप्रविशंति।किंयावत्।आसप्तमात्पुरुषात्।सप्तमंपुरुषमभिव्या
प्ययावंतःसपिंडाःसंदशमद्वादशमाद्वापुरुषात्।आदशं पुरुषामभिव्याप्ययावंतःसमानोदकाश्चतावतःसमानोदकाश्चतावन्नइत्यर्थः।समानग्रामवा
सेवावसंबंधमनुस्मरेयुः।समानएकस्मिन्ग्रामेवसः अवस्थानंसमानग्रामेग्रामवासःतस्मिन्यावत्।यदाप्रसंबंधंसा।पिंडंसमानोदकत्वंसगोत्रत्वंवा।अनुस्मरेयुः।
अस्मिन्पुरुषेवयंसंबंधास्महेइतिजानीयुः।तावतःअपाव्यवयंति।एकवस्त्राप्रावीनावीतिनःसव्यधाना।मिकयापना।धापनःशोशुचदघमिति।दक्षिणाभिमुखा
मज्जति।ततःकिमित्याह। एकंमयपरिधानीयमेववस्त्रंएषांतेएकवस्त्राः।प्राचीना।वीतिनःकृतापसव्यप्राचीनावीतंविघतेयेषांतेप्राचीनावीतिनःप्रतिसव्यहस्त
२४

मध्यापरेणः अनामिकयाऽग्यकानिष्ठिकयाऽदकमपनोद्य अपनः शोशुचदघमित्येतावता मंत्रेणापसार्य। दक्षिणामुखाः दक्षिणदिवासिमुखाः निमज्ज्य त्रिप्रपुगपस्न्द्य
स्नान्ति। प्रेतायोदकं ७ सकृत्प्रसिंचंत्यञ्जलिना। शाखिनं तदुदकमिति। प्रेताय प्रेताय उदकं जलं सकृदुदकं वा नं अञ्जलिना प्रसिंचति। शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपंति। कथं असा। अमु
कप्रेतनाम एतत्ते उदकं जलं इत्यनेन मंत्रप्रयोगेन। मन्त्रेण। उत्तुंवा देशे शाद्वलवत्युपविष्टांस्तुवेनानपदेयुः। मन्त्रेणोनजलाद्द्विर्निर्गतान् शुचावुद्वस्तुरीषनस्मागता। स्थाप
शुचिविद्वद्यवहितेदेशे मूलागस्तुनः कोहदेशे शाद्वलवति। शाद्व लं हरितरणं तदस्मिन्नस्तीति शाद्वलवान् तस्मिन् शाद्वलवति। गपुरस्तान्स्थानश्च आशानूतवक्रअन्ये
लोकयाज्ञिकाः सुहृदः एनानुप्रेतस्याङ्गुत्रो दिनशोकमदि तान्कुर्युः अनपेक्षमाणाः ग्राममायांसीति। मृताः कनिष्ठपूर्वाः अनपेक्षमाणाः पश्चादं
नावलोकयंतः। नातिमृताः अणामृताः यक्रामृताः कनिष्ठ पूर्वाः कनीयः लघीयान् पूर्वः अग्निमाय येषां ते कनिष्ठपूर्वाः घग्यकनिष्ठान्तुसारेणाकृतार्थः।
ग्रामं आयांति आगच्छंति। निवेशनद्वारे पिचुमंदपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गोनसर्षपांश्च लमालभ्याथ्मानमाक्रम्य नैप्रतिशन्ति। निवेशनस्य गृहस्य पतिवि
हितस्य गृहस्य द्वारे पिचुमंदस्य निंबस्य पत्राणि छदना निविंदंघ्यं दंतैः खंडयित्वाचम्य स्मार्तेमवमनं विधाय उदकं जलं अग्निं द्वानिष्टं तत्थागोमय मार्द्रसर्षपान् तैलं तिल
संनवं एता निपत्यकमालभ्य स्पृष्ट्वा अश्मानं प्रस्तरं आक्रम्य पादेनालभ्य प्रविशंति गृहं। त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनोऽल किंचन कर्म कुर्युर्न प्रक्रीणीयुर्न विक्रीणीयुः

नाद्यादिग्रयान्तवत्समवायिपः प्रकृतत्यागी असंगाः अघः स्वद्वाद्यतिरेके पाशरतद्भत्यवशीलाः अघः शायिनः किंवनकिमपि कर्म गृहस्थायानादिला किंकर्तव्युः नयनकर्नाद्दीरनून
वस्त्रकुरननश्रेष्ठीरनन्नेकारयेयुः। हत्वा लब्धावादिवादिवस्त्रीप्रम ॥ सप्रेताय पिंडं दत्वाचनेजनदानप्रत्यवनेजननामग्राहं क्रीत्वा मूल्येनग्टहीत्वा लब्ध्वा वा अन्यतः अ
यदिवादिवा दिवसं दिवसनरात्रावश्नीयुः ग्टहीत्वा कस्युअवनेजनप्रत्यवनेजनस्यअवनेजनं दानंप्रत्यवनेजनंवस्यअवनेजनदानप्रत्यवनेजनानितिस्युः। घृत्मयतां ॥ रा
१२८ त्रिंद्विनादके विहायसिनदधुः। प्रतात्रसलादीति। मृन्मयशरा वादौ पात्रेकलातौ यास्मिन्दिने प्रेतोमृतस्तं संवग्नि नाविंहीनादकेदानं वक्त्रदकं वहानादक
पानीययात्रिकव वनसामर्थ्ये दको हात विहायशिआकाशा निदधुस्थाययेयुः। प्रेतात्रस्नादीत्यनेनमंत्रेण। विज्ञातश्चेवावार्यस्युइन्द्यद्ययति घानसाम १२
थ्योदाद्वयाः पात्रयाः भेदेन निधानं मन्यते। मंत्रं वादहिति। प्रेता त्रस्नादिपिववदंदाति। त्रिरात्रं ॥ शावमाशौचं दशरात्रमेके। एवं ज्ञातप्रसूत्वादीनां मरणादिन
नद्वावयमभिप्रायमाववकालनिर्णयार्थमाह त्रिरात्रं त्रीण्यहानि। कालाद्यनात्यंतसंयोगइत्युपपदविनक्ति द्वितीयातेन संततं। अशौचं शचंकिं। एकेआच
॥ मन्वादयः उपनयनप्रभृति दशाहं मन्यते। दशाहं दशाहानि। अत्र प्रकरणे अहः शब्दात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षकः। एकत्रिरात्रं तद्व्यवस्थितं नघ
यापिन्नपा। यथाह एकाहाच्छुध्यते विप्रोयाग्निवदसमन्वितः। त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैरिति। एतदपि द्वित्रिसंकोवव्यवस्थायकं। तद्यथा। पथ १५

…नितिदात… संपादनायसद्यः शौचं भवति। यदा तु ब्रह्मसूत्रलक्षणो जीघात्वः केवलस्वाध्यायसंपन्नश्च तदा त्रिरात्रं यदा दशरात्रं तु कुर्व।
आहिकोऽश्वस्य निकोवाद्याध्याया… दादशरात्रं ब्रह्मस्वाध्यायवर्जितस्य त्रिहीनस्य वापि सर्वदा दशरात्रमेव। अयं वृत्तिसंकोचात ब्रह्मस्वाध्यायापन्नप्रायश्चित्तं च आ
त्रयपर्याप्ताति विप्रधान्याद्ब्रह्मस्वाध्या… स्यानयस्याशौचविनः ध्यात्रापद्यवति तदयाकवणार्थं ब्रह्मस्वाध्यायसंपन्नस्य आशौचसंकोचः। ज
शौचकालसंकोचः सद्यस्त्रिसंपादनविषय एव। न पुनः कर्मान्त्राग्निसंपादक यीनस्नू। न पचेयुः। न वाध्यायपेयस्तुः। येषां यावदाशौचं नित्यानि निवर्तन्ते तानि वर्ज्य। नित्यान्य
ननाशौचवर्ज्यं। न स्वाध्यायमधीयीत। स्वाध्यायं वेदं न त्वधी न्ते। कथं। वैतानवर्ज्यं। वैतानः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां। विस्तारवस्त्रसाध्यं अग्निहोत्रादि
वस्यकाशीनी संध्यावंदनादीनि निवर्तन्ते न तु यिकानामपि गृणता निकुर्युः। शालाग्निः आवसथ्यः तत्र शालाग्निसाध्यानि स्थाप्यं पात होमस्थालीपाकादि
कर्मवैतानं न तद्वर्जयित्वा तत्र निवर्तन्त इत्यर्थः। शालाग्नौ वैके यं कुर्यात्। किं त्वन्येन कारयेयुः। गृह्यकारपद्धेन कार्यं। न व कारयेत्। यथाह कात्यायनः। सूत
निनित्यानि निवर्तन्ते तत्र वर्जयित्वा इत्येके आचार्याः मतं तत्। तस्मिन्नन्यदेन स्वयं कुर्यात् स्मार्तं कर्म यनित्यागो नाहो नन्यत्र सूतके। श्रौतकर्मणि तत्कालस्नातः
वैतानिकं तु स्वयं कार्यात् स्मार्तकर्म। पिंडयज्ञं चरुं होमं असगोत्रेण कारयेत्। …दिस्मार्तं कर्म कुर्यात्॥
कस्मृत के चैव स्मार्तं कर्म निवर्तते। पिंडयज्ञं चरुं होमं मम सगोत्रेण कारयेत्। वैतानिकं तु स्वयं कार्यात् स्मार्तकर्म यनित्यागो नाहो नन्यत्र सूतके। श्रौतकर्मणि तत्कालस्नातः
कस्मृतके चैव स्मार्तं कर्म निवर्तते। पिंडयज्ञं चरुं होमं असगोत्रेण कारयेत्। वैतानिकं तु स्वयं कार्यात्। स्मार्तकर्मणि त्यागो नाहो नन्यत्र सूतके। यावद्राङ्कदर्शनं तावद्राङ्कदर्शननिमित्तसंस्नानतर्पणदेवतार्चनजपहोमदानश्राद्धादिस्मार्तं कर्म कुर्यात्॥
इतिस्मरणात् राङ्कदर्शनि वराहोरान्यत्र सूतक इति वचनात् यावद्राङ्कदर्शनं तावद्राङ्कदर्शननिमित्तसंस्नान

अतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयु रानक्षत्र दर्शनात् । ये तत्स्पर्शो विघ्नते येषां ते ये तत्स्पर्शिनः सपिंडाः ग्रामं न विशेयुः नागच्छेयुः । किं यावत् आनक्षत्र दर्शनात् । नक्षत्राणां दर्शनं नक्षत्र दर्शनं

न स्मात् तथाश्च विघेरात्रौ वेदादितस्य वेत्रादि रात्रौ निशि प्रेतस्पर्शे तदाश्रादित्य स्पर्श्य दर्शनात् प्राक् न प्रविशेयु रित्यनुषंगः । प्रवेशनादि समानमितरैः प्रवेशनमादाय स्था

निं वपत्राणि दश न स्थात तत्प्रवेशनादिकर्म इतरैः सपिंडैः समानं तुल्यं सपिंडानामयं नियमः । असपिंडानां तु प्रवेशनादिकं कर्मप्रेतस्पर्शिनामपि । इत्थं तेन त्वाणां बुद्धिः न

परेषां स्नान संयमात् । इति याज्ञवल्क्येनोक्तं विकल्पः संय … मः प्राणायामः । एवं ब्राह्मणस्य आशौचमभिधाय । इतरवर्णानामाशौचकालं निर्णयत्यमा

दापदं द्वौवाशंव । यद्वा पंचदशाहानारात्राणि वैश्यस्याशौचं भव … ति । द्वाय अत्रिंशद् अहोरात्राणि शूद्रस्य । वा शब्दात् द्वादशाहोरात्राणि क्षत्रियस्य । तथा च स्मृत्यंतरे ।

शुद्ध्येद् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पंचदशाहेन शू … द्रो मासेन शुद्ध्यतीति । आचार्ये वेवं । आचार्य उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापयेत् कवद्दंदकदानादिक १२५

र्तव्यं । मातामह्यां च मातामहे च मातामहस्य मातामहे तत्यां … मातामह्योः चकारात् । एवमेवोदकदानादिकं कर्तव्यं । श्रीणां चापत्नानां । अथ पत्नीनामपत्नीनां नापत्नीनां च

अनेनावकारात् एष वनिषन्नदद्देनादकदानपस्तुतीति कार्य्यता आशौचपि विशायाम्यष्ट कानामत नाम्ननिधानात् । घृतं तत रयुन दृश्यते । अदंस्त्वदन्नकाया स्त्विति तच्च

डाकरणानंतरं दानाक्षैत्यं … इति यादानाक्षयाराद्य यः क्रमात् । सद्यः शौचमथैकाहस्त्र्यहः पिंत्र्वं षष्ठीति स्मृतौ । तदोदस्मादपत्नीनां नांस्त्री

चूडाकरणात्प्राक्त्र्यहः शावे। चूडाकरणादुपनिदानात्प्राक्एकाहं। ततः उपनिविवाहात्प्राक्त्र्यहमिति निर्णयः। प्रातानामितरे कुर्युः स्नात्वा तेषां। पत्नीनां प्रतिणीतानां ब्रा
णाद्भूतनयनोदयादाहादिकर्मकृद्दौहित्रानपित्रादयः। ताश्चस्नात्वा स्त्रियः तेषां सप्तोदीनीयथा। पिकानस्नुदकदानादिकर्मकर्तृः पित्रादीनां। अत्र विशेषः। दत्तानारी पितृगृ
हस्थूयतमृयत पिवा। यद्वं सुवर्गस्त्वे केनशुद्ध्यतडनको विनिरितिवचनात्स्वतानामपितृवंधूनां च आशौचापतिमात्रं। प्रोषितस्य त्वस्थियां कुर्वणप्रभृतिहतादकाः कालं
शेषमाशिरात्रं सूत्रे। प्रोषितः प्रवासंगतः। वेद्यदिश्रयात्र॥
केयः तत्कृतदकाः सतः कालप्राप्तमाच्छीरात्रं। आशौचशमय
समयशेषं आशिरात्रं आशौचविधर्मेणवर्त्तेरन्नित्यर्थः४ अ
स्त्रियेत तदा तत्पुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्य तद्दत्तं स्नानपूर्वकमुदकविधिनाउद
शेषं आसीरात्रं आशौचविधर्मेण वर्नेरन्नित्यर्थः४। अतीतस्यदकरात्रं त्रिरात्रं वा। वेद्यादि आशौचं
तीतस्योदकं कालाद् इतीतः प्रोषितमरणं श्रुत्वा तदा एकरात्रम् अशौचं त्रिरात्रं वा। अत्र यद्यपि
सम्मात्वेनोक्तं तथापि स्मृत्यंतरात्तद्विशेषो वशान्त्यः। कथं। मृसंत्रयत्रिरात्रं स्यात्वषण्मासे पक्षिणीलवेत्। अहस्तु नवमादर्वाक् ऊर्ध्वं स्नानेन शुध्यति। तथा पित्रो व। ७३
मृतो स्याता दूरस्थो पि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवे॥ दिति। अथ कामोदकं सखि प्रत्त स्वस्रीय श्वशुर सविसं बंधिमातुलजामी नयांत। अथ नियमेनकृत्य
मभिधाय कामोदकानि काम नडुह्याद्दकानि उदकानां निमवंतितषां। करेऽविक्रयाजकाः श्वशुरो जाया यामाताने पितेरा सखा मित्रं संबंधिनश्चचवाद्याः मातुलामातृस्व्रात्रः
स

भागिनेयाः नप्तीपुत्राः एवं तेषां। पतितानां वा पतितानां न ढानां नाडस्थितिमणिन्यादीनां वस्त्रीणां इढयादेः उदकदानं। आदाने प्रत्या वा या नापि। एकादशश्यामयुग्मान्त्वा लणानाऽ
यित्वा मश्र सवयेनायोदितयुगमथ केर्घ्नन्ति। एकादश्यां एकादशेऽहनि ब्राह्मणाः अन्नो अयुग्मान् त्रिप्रभृतीन् विषमसंख्याकान् ब्राह्मणान् द्विजोत्तमान् भोजयित्वा नाऽ
नेकारयित्वा श्राद्धविधिना मांसवर्ज्यं मांसेन सहितं पायसोदनादि। एके आचार्याः प्रेतमुद्दिश्य गामपि विघ्नन्ति शाखापशुविधानेन तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वन्ति। तद्युक्तमयव
द्यति। नघंतरनावं कारयेत वैवंति। पिंडप्रश्नकरणे प्रथमः पि | इत्पाप्रेतः प्रात्पुत्रवंशश्च। पिंडानां करणं निर्वापनं पिंडकरणं अमावास्यायां साग्नेः पु
त्रस्य पिंडपितृयज्ञात्तत्र पितृणां प्रथमः आद्यः प्रेतः स्यात्। तत्प्रभृति श्राद्धं पिंडदानमित्यर्थः। वर्षादिसप्रेतः पुत्रवान् अग्निहोत्तनसाग्निना पुत्रेण पुत्रा
भवति अयमर्थः। साग्नेः पुत्रस्य यदि पिता म्रियते तदा पिंडपि | तृयज्ञे पिंडदाने पिंडान्वाहार्यानुष्ठानानुरोधेन द्वादशेऽहनि सपिंडीकरणं विधाय अमावास्या
यां तत्प्रभृति पिंडपितृयज्ञ पिंडदानं पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं च तत्प्रभृति पार्वणमेव श्राद्धं भवतीति। एकोद्दिष्टं तु निरग्निविषयं। निवर्तनं वस्त्वर्थः। सपिंडनात् तत पि
त्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिंडादिदानं वस्त्वर्थः पिंडो निवर्तते पिंडात्। त्रिषु त्रिषु पिंडः प्रवर्तते इति स्मृतेश्च। संवत्सरं पृथगेकोद्दि। एके आचार्याः साग्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं या
वत्पृथगेकोद्दिष्टवत् पितुः पिंडदानमिच्छन्ति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मरणात्। नवश्रमपिंडीकरणस्य इतरैः सहदानं प्रयुज्यते। सपिंडीकरणमिति शब्दः सहार्थे दोः

समंसपिंडीकरणंमलनमिति। यावदर्द्धातिथ्युल्लंघ्यतामित्यर्थः। तेनसंवत्सरंयावत्तत्र सपिंडीकरणात्पितुःप्रत्यब्दंपृथक्‌दानमिच्छन्त्येके। तथासतिसंवत्सरेसपिंडीकरणमितिस्मृ
युग्मः कृतंभवति। एवंप्राप्तम्यते। न्याय्यं। द्वादशाहेनपूर्वपक्षस्यासिद्धिः। तेनदेवंस्मृत्यनुग्रहन्यायेनइदंपरिकल्प्यते। नः श्रुतिविरोधात्कालो श्रुतिः। नवतत्वर्थे पिं
डोनर्हतीतिहिश्रुतिः। कथंश्रुतिविरोधः। इहपुत्रविहितस्यसोमान्वःपृथक्‌पृथक्‌क्रियमाणत्वात्तेषामपिपिंडनिर्वपणाधिकारोभवति। अमावास्यायांपृथक्‌क्रियतत्र
पावणत्वात्रयाणामितिनवश्रुतिविरोधः। तेनाविहितत्वात्तु त्रयस्यसोमान्वःसपिंडीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंकर्तव्यंनभवति। सपिंडीकरणंतद्वाद्दशाहएवक्ति।
यंतत्रनविहितत्वात्तन्निरग्नेस्तुवैसंवत्सरादिषुसपिंडीकरणे कालस्थैर्येकृतसपिंडनस्यापिपितुःसंवत्सरादूर्ध्वमपिप्रतिसंवत्सरमेकोद्दिष्टमेव। अहरहरुद
नमसमेब्राह्मणायोदकुंभंवदद्यात्। अहरहःप्रतिदिनंअसमय तायादिश्यब्राह्मणायसंप्रदानत्वेनायअन्नंभोजनपर्याप्तंउदकुंभंवदद्यात्। जलपूर्णंवघटंसं
वत्सरंयावत्‌दद्यात्प्रयच्छेत्। पिंडमप्यकेनिच्छन्तीति। एकआचार्योअहरहःपिंडनिर्वपणमपीच्छन्ति। तचातविहितमित्यस्मिन्विषये। अविहितत्वाद्दिपार्वणमेवनभवति। नेकपिंडः।
नवतत्प्रतिदिनमन्नादकुंभदानंसंवत्सरंसपिंडीकरणादपदर्शेणव। प्रागपिसंवत्सरात्‌यद्यवाद्दिनापद्यतइत्यादिस्मृतिविहितकालात्सपिंडीकरणपिठूर्ध्वंसंवत्सरंयावत्तत्व
त्वाव। यत्तस्मरंति। अर्वाक्‌प्रागपिसंवत्सरात्यस्यसपिंडीकरणंभवत्। तस्याप्यन्नंसोदकुंभंदद्यात्संवत्सरंद्विजइतितस्मात्साग्निना। निरग्निनावपत्रणाहरहरन्नादकुंभदानंक

नयेपद्दायत्पिंडदानंततनिनमेवकद्दुतरच्छविन्ध्यः पिंडदानंयसद्यतएकापिंडनिर्वपणनिषेधात्। तद्दिविन्ध्यापिददात्तुनप्रेतच्छद्दित्तसमर्पयेत। मृताहनिन्तकर्त्तव्यंप्रतिमासंतुवत्सरं।
प्रतिसंवत्सरंचैवमाद्यमेकादशेद्दनित्यतदेकोद्दिष्टसाग्नेःसपिंडीकरणात्प्राक्तद्देवयार्वणामवयथाहमन्वुः। असपिंडक्रियाकर्म्मद्विजातेःसंस्थितस्यतु। अदैवंभोजयेच्छ्राद्धं।
पिंडमेकंतुनिर्वपेत्। तथा। सपिंडक्रियायांतुकृतायामस्यधर्मतःअनयैवावृताकार्यंपिंडनिर्वपणंसुतैरिति। स्मृत्यंतरंच। यःसपिंडीकृतंप्रेतंपृथक्पिंडेनियोजयेत्॥
विधिघ्नस्तेनभवतिपितृहावापजायते। एतच्चअरसद्दात्रजम।   १९० ८५०   निमुत्रविषयंयतःस्मरंति। असद्दात्रजोस्तुत्रोविधिनापार्वतेनतुदद्यात्। निनरकार्थुरेकोति
द्दिष्टंस्यादशतेदिति। अत्राशौनयसंगात्स्मृत्यंतरात्कअशा   वापवादालिख्यते। अपिंडादीद्दितानांवयज्ञियंकर्म्मकुर्वंति। सत्त्रिव्रतिवसलवासिदा। त्रिव्रा
तविदंतथा। कारवःशिल्पिनोविद्यादासीदासास्तथैवच।   राजानाराजभृत्याश्चसद्यःशौचाःप्रकीर्तिताः। एतच्चयज्ञादौआरब्धेकृतेथ। आरब्धेसूतकेन
ननद्युतक्नूतकमितिवनाव्यअंनमव्रंवंआरंनावरणंयज्ञसंकल्पावृतसत्रयाः। नांदीश्राद्धंविवाहादेश्चाद्ध्यपाकपरिक्रियतिः॥ ॥ इतिसूत्रार्थेः॥ ॥ कू॥
यपद्धतिः। तत्रकनाद्विवर्षिकंप्रेतंअराणपेनी। लाभूमानिखनत्। द्विवर्षप्रभृतिरयनयनादद्वीक्रुप्रेतंस्मशानेनियमानंसर्वेसपिंडाःयथाद्दाधंपुरस्सरंपकीमृ
अनुगच्छन्ति। घद्दायमगाथागायंतायमसूक्तंवाजयेतःतनस्नात्रतंप्रेतंभूमिजोषनादिनदिंतंस्वावद्यमाणविधाना। स्नात्वाव्रदकांजलिंवदत्ता। गृहमागत्ययथाक्तश्वा

१३१

८

वमावेनेडुः। उपनयनादूर्द्ध्वं भिन्नोषणादि। उदकं तोत गमनपर्यंतं यथाहितानि कर्मांतरे वयया सम्भवं न वति। तत्र अपास निकं पत्र दारिषिकानी डुर्बलं ज्ञात्वा स्नापयित्वा शुद्धव
णानि छायदक्षिणा शिरसं दर्भेव त्या भूमौ निवेशयेत्। तत्र वृतनरणीगां यथाशक्ति। श्राद्धं हिरण्यभूम्यादिकं सर्वेयापदद्यात्। यथेदापयित्वा यगतसुं द्धतेना उद्धा उदकेना
स्नाप्य शुचवस्त्र शुमवी। तिनं चंदनोहित सर्वांग पुष्पमालाविभूषितां सुवर्णा शिकलतु श्वात्रं पत्र निद्दिप्स सप्तहिरण्यपसकलेव स्त्रोणाच्छाय धपुत्रादयो तिलदर्भसुः एतद्यानसा
थ्या। मिश्रं निधाय उदमरणपद्मायदाचुगंगोदितीर्थं इमिश निधा अर्द्धजलमरणं ततस्तत्र वंदे स्नापना हिरण्यसकल निधानां तं कुर्यात्। निमदनरणपदाश्राभय
त्रइग्निमादाय। अग्निपुरः सरं यतं यमगाथायमशून्नेवाजयंतः पुत्रादयः श्मशानं नयंति। तत्र अग्निका नीपत्रादिना। चितामभि हिजोपसरणं कृत्वा कं दक्षिणान्तरायनं
तं दायुवयं विधायतत्रो अग्निं दक्षिणा शिरसमनं निपात्य द क्षिणनासाने भ्रमाउरपुर्णा ग्रुवं निधाय पादयोर घवामरणिं पाद्या गश्रामुर सुनंतापार्श्वयोः स
सव्यदक्षिणयोः सूर्पथं वमसो मुसलसहित सूलल्लूखलं लझझमुर्द्धो। तं तराले तं त्रं चत्वात्रमो वक्षतिं अत्र उदतूलयवलहितानि दद्यात्। अपसव्येन वाग्यतो दक्षिणाभिमुखः सन्तृति
सगू अध्यायविधासव्यजावाच्योपासना अग्निं दद्यात्। अस्मात्त्वमधिजातासी त्वनयद्धा याहातयादक्षिणतः शनैरग्निं दद्यात्। अनावसथिकेनु एवं मध्याभा अग्निना श्रमंत्र
कं दहंतातेतादा दातेन यायुकस्तमीपं गत्वा मीपस्थं च्यालकंठावदकं क तिष्ठा मद्धत्यनमंत्रेणोदकं यामेरतस पिंडादयः एवं यान्ति ॥ सत्तवयोदवोकृपतानवतितद

बुतंग्रमावेवंपुनरित्येवंयतिवनंदघात्। अथशतवर्षोर्ध्वंप्रेतोनभवतितदाकुत्वइत्येतावदेवा ततःसप्तपुरुषसंबंधिनःसपिंडाःदशपुरुषसंबंधाःसमानोदकाश्चैकगो
मवाशेयावस्मृतसंबंधाःपूर्वपुरुषगोत्राविस्मृतिशंकाप्रिदोत्रिणः। सापिंड्यातदेवाथडुडुपात्प्रातराकृतिंयदिवपरपदेष्या स्मृतिसंकाप्रिदोत्रिणःकृत्वावाशिष्वा॥
पत्नीमिन्दुङ्क्यात्सकल्याकृतिः। दर्शोक्तिंवनदाकुर्यो दिक्षियेदिनसंभवेत्। देवतानांयघानानामेकेकस्यपृथक्पृथक्॥ सगोत्राश्चसर्वेदकंविशन्तिएकावस्त्राः॥
दत्तावात्तिनःसतःततस्स्पृश्यस्प्रष्टुनामिकायमुल्यान् दकमयनोधापनःशाखुवदघमित्येतावतामंत्रेणदक्षिणमुखात्हत्वानिमज्ज्यतितनेस्यतत्
द्विश्यअमुकगोत्रामुकशर्मन्नूपतएतन्नुदकमित्युक्त्वार्पये। केकमंडलिसहकसहकावपूर्णसोयद्दिंपंतितितंदेन्दकाद्भूतीपाशुवोदशशाद्वालवत्पुपविश्यात्। १३२
सपिंड। दानुअयेषुददःइतिहासपुराणादिविदृकथाभिः संसाराःनित्यनादर्शयंत। पवदशुःकेतादकाससमुन्नवर्णा मृशाद्वलसंस्थितानाद्यानाननपवदसु
श्वानिनिहासःपुनातनैःमानुष्यकदलीसंनिःसारसारमार्गोणावसानातियःससंमूलोडलबुद्बुदसन्निभःयिवधूर्यास्ततःकायार्यदयंवलमागतकर्मभिःपसनानाथे।
घ्नकापिदिवना। गंत्रावसुमतीनाशपृदधिर्देवतानिनायतनपस्यःकथनाशंमर्त्यलोकेनयास्यति। ह्राभ्रातृवाधवैर्युक्तौप्रेतोमुञ्चोयितावशःश्चैतानना दितव्यंदिनि
ःकार्योःप्रशाक्तितः। इतिमंत्रपुरगछुग्गृहंबालपुनःसराःविदध्यानिमूपवाणिनियतमद्वासिवेशमनः॥ ॥स्मृत्यावपपदोपित्रोःश्वापिनघतथा। स्थितिःपरोशेना।
न
१९

वोप्रतिकृतिं कृत्वा दहेत्तुः तथा। पलाशवृन्तमानी प्रशिरश्चत्वारिंशति ॥४०॥ शिरसि १० ग्रीवायां २० नसि २० उदरे १०० भुजद्वये १० हस्तांगुलीषु १० वृषणयोः ६ शि
श्ने १०० ऊरुद्वये ३० जानुद्वये १० पादांगुलीषु १० एवं ३६० ॥०॥ प्रथममूर्ध्नि संहृत्य। तृतीये गुडहृदयवक्षो वासं संहृत्येन। स्थानगुदलिंगं संहृत्ये। पंचमरूपे दि
दिवसे नसं। षष्ठे सर्वेमम्मो रिपिसं। सप्तमे सर्वेनामाणि शिरसि वसं। अष्टमे पाद द्वायसे। नवमे वीर्यं वन्हक्षयं यतिः सदम ज्ञातिपाशया। ततपरं दनवलोकयन्तः कानि क्षा नम्र
तः कृत्वायं निःसृता। ग्राममार्यात्यागम्य वपुरुदद्वारे स्थित्वा तिं यद्वाणिदं तेन वरवद्या। तस्मादकस्मिन्ग्रामयं गोनसर्षपोः सेलमि त्येताक्रमेणालभ्ययादेमासम
नमात्राम्यपदं दग्धविशेतितः प्रभृतिदशरात्रयावज्ज्ञातिनायन यमाकृत्य नेव लवर्यमधः शयनं लौकिककर्माकरणमध्यापी कृत्वाद्ये मिमित्यधे शंपाकवाल
ब्राह्मणादि वेदमाजनं मांसवर्ज्यं रात्रव नियमाः ज्ञातीनां सूत्र दानं कुर्यादासां। अथ यस्मिषामद्यप्रेतक्रियाधिकारी स्त्रा दिसदशरात्रं यावत्प्रत्यह
मेकैकं पिंडं प्रेताय दद्यात्। आशौचदिनदशानां द्वादशो वा पिंडान्दिनं निर्विभज्य दद्यात्। अथ अमुकगोत्रअमुकशर्मन्प्रेत अवनेनिक्ष्व ततो दर्भेनास्तीर्य अमुकगोत्र
अमुकशर्मन्प्रेत एतत्ते कं पिंडं मया दीयत इति पिंडं दद्यात् पूर्ववत्। पुनरवनेजनं ततो वस्त्रं तैलयन पुष्पधूपदीपशीतलतोयं नवगं तत्र दानं पिंडे समुत्पत्तनाक्रमपिंड
योत्। अथ यस्मिन्न हानी तत्र सम्मुच्यत तस्थानात्रेम्यमृक्षयपात्रेदानादकं कृत्वाय वृद्धादिकमवलंब्य काशाकरयस्त्वतानत्र प्राहिपिवदानमित्यनेन मंत्रेण। ततो द्वितीय।

दिष्णुनवमुधत्यं दं अनेनैव विधिना एकैकं पिंडमवयववपूरकं दद्यात् । आलणः त्रियस्वन्नवमे दतिनवमं पिंडं दत्वा दशमं द्वा दशाहानि दद्यात् । विश्यश्चैकं दशोदनिशूद्रश्च त्रिं
शतम । तथैव एकैक कुलं जलिं एकैकं जलपात्रं वृद्धिपादेशेतु अंजलीनां पात्राणां दिनसंख्यया एकैकं वर्द्धयेत तत्र वाक्यं । अमुकगोत्र अमुकप्रेत एष ते तिलतोयांजलिः मया
दत्तः तवोपतिष्ठतां । अमुकगोत्र प्रेत एतत्ते तिलतोयपात्रं मया दत्तं तवोपतिष्ठतां । सघः शौचपक्षेतु एकस्मिन्नेव दिने क्रमेण दशाहं कार्य पिंडान् पंचपंचाशन्नोयां
लीन् पंचपंचाशतो यपात्राणि दद्यात् त्र्यहाशौचे तु नः प्रथम | दिनत्रीनु समं विंशत्यंजलिन् समविंशद् पात्राणि । द्वितीयदिने चतुरः पिंडान् द्वाविंशामंजलीनु | श्रा
द्वाविंशति पात्राणि तृतीयदिने त्रीपिंडान् समविंशत्यंजलि | नूशाद्य विंशति पात्राणि दद्यात् । पतः स्मरंति । प्रथमे दिवसे देया त्रयः पिंडाः समाहितैः द्वितीय | १२८
चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा । त्रीस्तु दद्यात्तृतीये ह्नि वस्त्रादि | क्षालयेत्ततः कविंद्रप्रथमदिने । एकं पिंडं एकमंजलिं एकं पात्रं द्वितीयदिने चतुरः पिंडान् चतुर्दश
जलीन् चतुर्दशपात्राणि तृतीयदिने पंचपिंडान् चत्वारिंशदंजलीन् चत्वारिंशपात्राणि दद्यादित्याहुः । एतत् प्रेतकायानां तन्नैयुनः क्षायत स्मरणात् आवात् पिंडेनवयववपू
रणं पथा । शिरः प्रथमेन । कर्णौ हिना सिका द्वितीयेन गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन । नाभि लिंगगुदानि चतुर्थेन । जानुजंघापदानि पंचमेन । सर्वे कर्म्माणि षष्ठेन । ना
डिका । सप्तमेन । लोमान्यष्टमेन । वीर्यं नवमेन दशमेन तृप्तिः दशमेन । एतत् प्रेतकर्त्रिं दह्यते दिकं पतिर्यतिनिका नित्रयाणां श्राश्रमीणां कार्यं । यतस्तु न किं विवानय
२०

स्मृति। त्रयाणामाश्रमाणां वक्तव्योद्वादशिकाः क्रियाः। यतः किंचिन्नकर्तव्यं सर्वेषामेवनीति सद्धति। तथा एको द्दिष्टं जलं पिंडमाशौचं यत्तस त्रीयानक्तयो स्तर्पणास्थत
ब्रह्मभूताय निह्नवा अहन्यकाशयाम्नपार्वणं तद्विचियतहंतिनमवात्वेव्याचार्यो पाध्यायपितृर्यतिसिन्नाने घ्रतानां निरहरणादिकेन कर्तव्यं। यथा याज्ञवल्क्यः।
आदिदहीनादर्वाक् कार्य इतनात्सनायमावसमाश्र कूपके शवे विनाग्नमम्बुविनेवत्र तथा। अग्नार्थे पितृपाश्यायान्निर्हृत्य पिबन्व्रती। मकटादौ सर्वाश्रमायासवत स
हसं विशेषतः। इति। यदिमादकारातितदाग्नलवर्य... वातो धुनन्तु पनयनेन शुद्ध्यति। तथा। स्थिसंचयनं त्रालणाश्चक्षयेहनि। पंचमेद्वासि यथा। नवम
वक्षणस्था।, एकादशाशूद्रस्याच्यहा। शवद्वितीयद्वातिपि... सर्वेषां। सद्यः शावदाहानंतरमेवा तत्रास्थिसंचयननिमित्तं एकोद्दिष्टं श्राद्धं विधायपुष
धूपनवद्यांनि संहृत्य। ॐ क्रव्यादमुख्याद्देवव्यानमइति मंत्रेण अर्घ्यं विधुंडा। कार्योवा। श्मशाने। ततः नमक्रव्यादमुखक्रव्यादेवव्यइति सर्वदा। यस्मि
श्मशानस्वास्मुत्ते गवंतः सनातनाः। तस्मात् सकाशाद्भूता पुर्वेलि महात्गमह्यं यतस्था यद्दशुनकाय। ददप्रच्छत्व पिशाच्यतान्न अस्माकमायुर्गानंपपुर्सवदद ता
स्वयं। एवं वलिं दत्वा निमज्ज्य पितुः। ततापशाच्यु पलाशादंतेन स्थानं विदत्यं। पुष्पकनिक्षाम्यां आदाय प्रक्षालन पति। ततः सर्वौषधीभिः श्राताय संध्यौ। निदध्यात् पूर्वो यतं
कार्पूर्वं स्वाला अक्शानायार्यं दत्वा पितृपितव ब्रह्मरंड नियात्य वक्ष्यमाणं मंत्रं ह्रीं निक्षिपेत्। ॐ वावामनसोऽग्नौ नवत्सलाणानथ्या विधया दधिद्यामा। ततयानस्मन्निवपामयं

ना० मौ० पा० पा०

इतिततः ॐमेनीयायत्स्त्रीतं ॐमेत्र्यपनाणेहृदन्मूलवान्नुमोस्वालाबानयेत्। अस्माद्विना स्थितं तासवेमेव तोयेद्दिपेत् चितान्भूमिं वगोमयेन विलिप्य तत्र तेन वस्नपूर्वोक्तवलिं मंत्रा
वलिंदद्यात्। तं ववलीं हासरणाख्यउदेवतां विसर्जयेत्। चिताभूमिछादनार्थं वत्तस्य दृष्टपट्टकं वाकारयेत् तस्मा विश्रामार्थं काष्ठपाषाणविन्यासविशेषः पट्टकः पट्ट इति कथ्यते
ऽपसिद्धः। लोकांनिदेवकुंडीवा ततः कदाचित् अस्थिं ॐमेत्र्याघादायतीर्थं गंछेत्। अस्थीनिमातापितृवंशजानां नयेत् गंगामध्ये कदाचित्। सर्वासंवास्थापिद्यानिमूतास्त
वतीर्थो निफलप्रदावि। ततस्वगंगांगत्वा स्नात्वा पंचगव्येन स्थीनिसिक्त्वादिदिक्षिणेमधाय्यतिलमिश्रितानिकृत्वा मृत्पिंडेनाधायदक्षिणां दिशं पश्यन्नमोस्तु
धर्मायेतिवदन्जलंप्रविश्यसमेप्रीतइत्यभिधायगंगायांनिक्षिप्यजलादुत्थायसूर्यमवेक्ष्यविप्रमुख्याययथाशक्तिदक्षिणांदद्यात्। एवंकृतेप्रेतस्यस्थितस्य
यथेगा...ख्याद्वमनुष्यस्यतुल्याः यावदस्थिमनुष्याणांगंगातोये तिष्ठति तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकेमहीयते। यमः। गंगातोयेषु यस्यास्थि प्लवते शुभकर्म १२४
णः। न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन। मातृकुलेपितृकुलेवर्जयित्वा नराधमः। अस्थीन्यन्यकुलोत्थस्य नीत्वा चान्द्रायणं चरेत्। स्मृतिः। एतवद्याविलोमेन नयतः न श्रेयोऽस्थिनः।
प्रेतायादिश्यगामध्येक्षिपतीति प्रवृत्ताएकादशाहे क्षिपन्मुदिश्यगापश्वालंभो विहितः स्मृतिसंग्रहादन्येपि यावंतो गोपशवः कर्मोनिषिद्धमिदमानच्युतौ पशवश्चदाहाद्याग
मग्नाम्नीत्यनित्यपलाशशाखाभिर्दहति विधिर्दिस्मार्त्तः पशुः क्रियते। तदातंपशुंगोपशुवर्ज्यं श्राद्धाद्यमापिपिलानिसृजेत्। गोपशोर्न श्राद्धावनामावः। पशुर्नियात्

२१

नद्युपेष्वयुतेष्वग्नौ त्रेतायां पत्न्यायामाद्य। अनेन प्रसवाश्वश्रीन्वितानपक्षे गार्हपत्ये स्वं। आवसथ्यपक्षे एकस्मिन्निपत्नीयूपास्कन्नौ एषिनगत्वा पलाशस्थवन्वालवद्ध्यश्वशाखां तां निर्दृतिनि
खनंति आसादतां नंतरं यूपकार्यं बाल्हीखायाः पनिद्ध्ययणेपाकरणे नियोजनप्राद्दृष्णो त्यान्याद्वताकपो बर्वोन्यत्र। पनिद्ध्ययणेन्निरुग्णनशनाया। शाखयाः। उपाकरणेन्निणेनय
शाः। नियोजनं द्विगुणारशनया श्वेतराः शृङ्गवद्धयपाशाः। पल शाशाखयांवंधनं। प्राक्षणं प्रोक्षणं। निरङ्गिः पशोः सेवनं। एता नि पनिद्ध्ययणोपाकरणनियो
जनप्राद्वानानि अच्छीष्टतापशुप्रकरणे विहितयामंत्रवर्जितया क्रियया कार्याणि विदधितासकेवलमतान्थवा। अच्छपिपशुसंस्कारकंपश्वसमंडनयर्यग्निकृत्वण
दकतथैव कुर्यात्परिपशाध्वेड्डालात्हलीमपाः पवा। पशुशं ज्ञपयंनपरिगमयतं ष्ठूयते पनपनियसथ्य घासादाद्याः द्वाहाड्ढत्येवं तद्दृत्वालहलीमंत्र पर्यङ्गम्य
णः अपाः अन्यापवश्राडड्डनिड्डेति। वपाढ्यरणबाजि घासयेत्। पशोर्विपायागद्वरणांवनियोजनंवप्राद्दृणां वज्ञयाकरणं नियोजनप्राद्दृणं निनष्ठ।
वंतायदेवतः पशुर्भवतितं तां देवतां आदिशेत्। अमुष्मैत्वाजुपाकरोमि अमुष्मैत्वा नियुनज्मि। अमुष्मैत्वाजुष्टं प्रोक्षामि एवं। स्थालीपाकेष्वेवं। स्थालीपाकेवैरावण
देवतामादिशेत्। वेत्तानुपाकरणनियोजनाभावात्। प्रोक्षणे अमुष्मैत्वाजुष्टं प्रोक्षामि तिनं ड्डलप्रोक्षणे देवादेशः। वयाष्ठुकूलावदानान्यवद्यति सर्वो। त्रि। एवं

वा॥ वैपाययथोक्तविधिनाकृत्वा अवदानानि पशोः हृदयादीनि अवद्यति छिनत्ति कतिसर्वाणि। हृदयं जिह्वा क्रोडं शव्यवाक्षं पार्श्वे हृदयं यकृत्कृत्स्न हृक्वोदमध्यं दक्षिणा।
श्रोणिरित्येकादशप्रधानार्था। दक्षिणवाह्वं गुदस्तृतीया निधेसव्यश्रोणिर्द्धं तित्री णिसौ विष्टकृता नि। यद्वा विणी हृदयजीह्वा क्रोडा नि। अथवापिवा हृदय
जिह्वा क्रोडशव्यवाङ्कुदक्षिणायाश्वेनि। अत्रपंचयहृत्री णिपद्दवाअसर्वोवदानपदतेतत्पएव स्विष्टकृद्घागः दत्ताच्छगस्व वपा अ चैङ्कलावद
नात्ववद्यतीति वदतात्स्वकृतापशुपुरोडाशा निस्मः॥ स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति। स्थालीपाकेनवजुणा मिश्राणि संयुक्तानि त्यवद
ना। निहृदयादिनि जुहोति स्थालीपाकस्य वस्यपणिवन सदेवा यस्वांगं दक्षिणा। पशोः अंगं पश्वंगं दक्षिणा। अस्यपशुर्वेवध्या तदेवततदेवतं यद्वेत 134
मेवनागेन्कुर्यात्तन्नंवषड्व्रूयादिमम। नुद्यापयति। एतदर्थं पशून्यदकत्यकर्म्मो निर्दितत्तत्रयघेध्यायोध्याश्रावायोदः याद्देवतातद्देवतःस पशुयागः।
तस्मिंस्तदेवतयागेतदेवतां अघ्योदेवतं तद्दृस्यना दिकं वषड्कत्वा। तस्मैवच्छधोययानार्योदयेमागं पशोः किं विदंगं कुर्यात्। तत्तंवषडघं श्रावाय्यादिकं इममंजुआपयद
ति यद्वृपात्वा। नवंतत्तेनावकारयेत्वोन्नवा। इदानीं व्रतादेशनमामध्यकेध्नाती तिय डकं तस्य देशाविध्यनार्थमाह। नधेततेनघाः श्रुतेवद्दीपनाविएकादशाद्धश्र
22

दैवतदर्थेनावकारयेत् अनुस्थितत्वात्। कोऽर्थः अतो ह्युद्देशेन गोपशुं एकादशेऽह्नि नयेत तेन आलभेत न वा आलभेत॥ ५॥ इति सूत्रार्थः॥ ६॥ अथातो वकीर्णि
प्रायश्चित्तं नयेत तेनावकारयेदित्य नन वक्ष्याद्धप्रयोजन पशुब्रह्मः स्वत्प्रसंगात्त्वमिति किं प्रथमं तत् व्याख्यास्यामहे। अथ इदानीं यतः पशुरमितिह्नितः अ
तस्तत्प्रसंगात् अवकीर्णिनः स्वालितब्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तं शुद्धिसंपादकं कर्म व्याख्यास्यते। अमावास्यायां चतुष्प
थगर्दभं पशुमालभेत। यो ब्रह्मचारी सन् अवकीर्णि वति स्त्रीगमनात् सः अमावास्यायां कृष्णचतुर्दश्यां वा चतुष्पथे चत्वारः पंथा
नः यत्र शे अशो चतुष्पथः तस्मिन् चतुष्पथे दशगार्दभं तं शंभं पशुमालभते सिद्धयति। निर्ऋत्यै पाकयज्ञेन यजेत। निर्ऋतिं देवतां पाकयज्ञ
विधानेन पशुना यजेत। तत्रावकीर्णिनः अन्यापि हविर्यज्ञरूपः पशुरग्निततन्दतुना पाकयज्ञेन यजेत दैवतुक्तं। अप्स्ववदानहोमः अ
अप्सु जले अवदानानां होमः पक्षोपादेवता दशेन भवति नाग्नौ अवदानग्रहणात्। आघारादीनां लौकिकाग्नावेव होमः। भूमौ पशुपुरोडाशश्रप
णं। भूमौ न कपालेषु पशुपुरोडाशस्य श्रपणं पाकोनवति। शाखापशोः पुरोडाशाभावत्। इहापूर्वैः पुरोडाशार्थैः विधीयते तस्यव संस्कारः अश्मन

मह क्रियन्ते। तान्छ विंपसिदधीतार्ध्वं वालामित्येके संवत्सरं निरुह्यावयर्यं वरस्त्वकर्म्मोपरी कीर्निर्यित्वा। ताआलभ्युपगदेनथ्याच्छ विंहके निंपसिदृधीतयो।
रुवात आच्छादयातेतियावत्। एके। आचार्याः तानूर्ध्ववालान् उपरिष्टाद् उपसिदधीतेति वर्णयन्ति। अपरे तिर्यग्वालान् ततश्च विकल्पः। गर्दभपशु
नेमालंतरं तच्छ विंपसिदधानः संवत्सरं यावत्। निरुह्या वर्यं वरेत्। किं कार्यं गर्दभस्त्वकर्म्म अवकीर्णी लिंकथयन्न अरुद्धवकीर्णी भवति निर्दोऽदद
136 त्वंवो ह्यकर्म्मे यरिख्यापनं कतइतिवत्। निरुक्तवा एनः कनीयो भवतीतिश्रुतेः। अथापरमाज्याहुतीर्जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यव
कीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा। कामाभिदुग्धोऽस्म्यभि दुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति। अथ इदानीं अपरं अन्यत् प्रायश्चित्तं अवकीर्णिनो 124
विधीयते। कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिदुग्धोऽस्मीत्येता भ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिमन्त्रमाज्याहुती जुहोतीदं कामायेति त्यागः। आगंतुकात्वाद्ब्रतुर्दशाहु
त्येते। आगंतूनामंतेन विशेष इति न्यायात्। अथापतिचातस्मात् सिंचंतु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः समायमग्निः सिंचतु प्रजया च धनेन चेत्येतदृचा प्राशि
ते। अथ होमानंतरमुपतिष्ठते त्वेद्धोपसमार्वि लित्वा दिस्रोत्र मंत्रेण लिंगोक्ता देवता। प्रार्थ्यते। संवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्तते। अतः प्रतिदिनं एवमुपस्था
23

मप्सूर्वेकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा आघारादि स्विष्टकृदन्ताश्चद्देशाङ्कताङ्कलोकामावकार्णो स्मिकामा निडुग्धास्मीत्यताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिमंत्रं आज्याहुतिद्वयं जु
वासमालिबंविवतिमंत्रेण ग्यतिष्ठन संवसंनयावत्। एतदेवयज्ञेनेगर्दनवस्थालिन्नदयं आज्याहुतिहोमात्मकं वध्रतकार्णिनिःश्वापथिन्नद्वयं विज्ञेयं॥ ब्रू॥ इ
तिसूत्रार्थः॥ १००॥ अथातः सभाप्रवेशनं अथश्चाव सभ्याग्निसाध्यकर्मविधानानंतरं साधारणानिकर्माणि अनुविधानद्य। नियतः श्रोताहूताः
सभाप्रवेशनं कर्मेत्याख्यायते। सभामभ्येति सभ्यागिर मिनादिनो मासि त्विषिनामासि तस्यै ते नम इति यदा द्विजः सभां गच्छति तदा सभां अभिप्र
तिमुखं नइ एतिकेन मंत्रेण सभानागीरसीत्यादिना। अथ प्रविशति शना थ सभा संवमासमितिवा न प्रजायते इ हीनौ नो सवतसोयामान विद्याङ्गुयमा
सतिष्ठस्सवतनानवतिसश्च सथजनइति अथमेअलिम खं एत्य सभा विमासमित्यादिना मंत्रेण सभां प्रविशति परिषदमत्यन्तपत्। परिषदं सभां प
त्यप्रविश्य अभिनृहमागमा विराडप्रतिवाच्याः श्रप्याः परिषदः इशानः प्रासद्दुस्मनघ्यां मुं मंत्रं कं डयेत्। सयदि मन्यत क्रुद्धोयमिति तमभिमंत्रयेत। सः सभां प्रवि
शः परिदेवनम्भ्यनडानीयातः अयं समा प्रापतिः क्रुद्ध इति क्रोद्धं अभिलक्षीकृत्य मंत्रयेत क्रोधाय नर्यिनो यं यात एषान सघातक्रमं ध्याः क्रोधमघ्नाशनी। तां देवा ब्रह्मवानि
तोविनयंतु समेधसः यो स इंद्रघयवीर्यं दंतानि अधनयामसि गर्जमस्वतर्यसदसावापावः। सदृद्दव ग्रवावितननमंत्रेण। अथ यदि मन्यत दुग्धायमिति तमाभिमंत्रयेत।

मा २ पे १०

ड्ग्वाङ्गादस्यकर्न्नो। अयंयदिद्भूतिमव्येत। तं। तांतेवावमाथ्याआदक्केहृदयआदद्यो। यत्रयत्रनिद्दितावाक्कांताननतस्मृतस्आददो। यदंदंव्ववीमित
समघरामत्यघस्वेत्यनेननमंत्रेण। एतदेववशीकरणं। तांतवावमाथ्याइत्यादिआददद्दुत्यतेननमंत्रेण। अनुमंत्रणं। अक्रशाद्यवशीकार
णं॥ कू॥ अथातारथारोहणं। अथकार्यो॥ र्थेऽजिगमिषोद्विजघ्याद्यान्ववारोहणंयुञ्ज्यात। अतोहृतः। यानानारथस्या।
मुखत्वात्रिरथस्यारोहणंतावदद्याख्यायते। तत्रसारथिनायुक्तारथइतिप्राक्तिसतितिसवितुःप्रसवइत्यनेननमंत्रेण। एतान
थसमापमागत्यवक्रसर्पाग। अभिमृशति। क थां रथंतरंसामसिद्धत्यनेनदक्षिणंदृढदसीत्यनेनानंतरंवक्रो। वामदव्यमसा।
कूबरी। इषादंडाग्रेअभिमृशती त्यनुवर्त्तते। गप। स्थरथस्यमध्यंगपवेशनस्थानं। अभिमृशतिआलभते। हस्तेनेतिसर्वत्रतत्रमंत्रः। अं
कन्धिंवादजितानथष्ठ्स्वात्त्वानायमजिसंवरंतंइन्द्रस्ततिसिंद्दियाव। र्धेतत्रिंस्रनास्मयःपत्रयःपत्तयंविंतिनमामाणिवरायेत्यनेननमंत्रेण। दक्षिणाङ्गु
र्ष्ठदक्षिणाङ्गुरायांयुक्तोअर्थ्यंवृषभंवायेतादनयन्त्रयति। गवांमध्येस्थापयति। अथाप्यदेव(थथथथथथथथथथथथथथथथथ

योवानं नपा त्रि २८

नाः प्रत्यवरोहेत्। अप्राप्य अनासाद्य दूरत एव देवतां दृष्ट्वा ब्रह्मादिकाः प्रत्यवरोहेत्। यथा देवतमेतु। संप्रति ब्राह्मणानु
ब्राह्मणानुसंप्रति निकटे प्रत्यवरोहेत्। मध्ये गाः सुवर्णं प्राप्य मध्ये प्रत्यवरोहेत्। अभिक्रम्य पितॄन् अभिमुखमेत्य पितॄन्न
वादीन्मान्यात्। प्रत्यवरोहेत्। न स्त्री ब्रह्मचारिणी सा रथी स्यात्। स्त्री नारी ब्रह्मचारिणी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च स्त्रीयब्रह्मचारिणी स्त्री
ब्रह्मचारिणी सा रथी यं तां नो न स्यातां न भवे
ती। मुहूर्तमभिधायं जपेदिहर्वतिति विहर्म मामा मा विहर्वतितिरिति मुहूर्त
दृ। तं अनीयाय अत्येत्य जपेत् इहर्वतिति
दिकं मंत्रं। स यदि दुर्बले रथः स्यात्तमारुह्याय जपेत्। सः रथी यदि बेत
आ चानं गच्छन् दुर्बलः क्षीणो रथो स्येति दुर्ब
ल रथः स्यात्। न वेत् तं रथं आरुह्य आरुह्य वक्ष्यमाणं मंत्रं जपेत्। अयं वा
मश्विना रथो मा दुर्गे मा सुगे विषदूतीति। स यदि भ्रमः स्यात् मनमु पृष्ठ शय भूमिं वा उपे दवेवा मश्विना रथो मा दुर्गे मा सुगे निषतदिति। र
थः स यदि भ्रमः स्यात्। वलनकुटिलो भवेत्। तदा मे भंन रथ वज्रा मे मंत्र उपस्पृश्य भूमिं वा उपस्पृश्य जपेत्। एव वा मश्विना रथ इति मंत्रो। तस्य न
का व नार्ति मे भवंति। तस्य रथिनः का वन आर्तिः पीडा भवति। य एवं दुर्बल रथः उङ्क्तीतं रथो वा जपति। यात्वा यानं विमुच्य रथीयं वसोदके यदा

न प्रं ३ ना ३

पयेद् षडवाहनस्यापक्रवक्ष इतिश्रुतेः। यात्वा गत्वा अश्वानं मार्गं विमुच्य मुक्त्वाकं रथं यवसोदके यवसं च उदकं च यवसोदके घासपानीये
दापयेत् यवसोदके दीयेतामिति हि त्यानूत्तरयन् कृतः। षडवाहनस्यापक्रव एव वाहनस्य अश्वादेः अपक्रवत्कमापनं इति श्रुतेः एवं न
नूणम् कः तस्मात् यनवाहनं नधावयेत् नाह्नि मुक्त्वा पृयात् पाययेत् नैनत् मुदितं कुर्वतेति॥ ॥अथातो हस्त्यारोहणी। अथाप्रथा रोहणानन्तरं
हस्त्यारोहणं व्याख्यायते। एत्य हस्तिनमभिमृ शति। एत्य हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनं गजं अभिमृशति आलभते। वक्ष्यमाणेन
138 मंत्रेण हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति हस्त्यारोहणवक्त्रेणामीति द्वाभिमृश्य हस्तिमासंपारयति। एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातं।
पतन हस्त्यारोहणेनैव अश्वारोहणं व्याख्यातं कथितं। अतत्त्व अश्वसमीपमेत्य अश्वमभिमृशति अश्वयशसमस्य अश्ववर्चसम १३८
सीतीद्वियमध्ववक्त्रेणामीति द्वाभिमृश्य हस्तिमासंपारयेत्यनेन मंत्रेण। कृष्णमानान्नभिमंत्रयते वृषासि त्वष्टा देवनायः हस्तिमासंपारयति। उ
ष्ट्र क्रामेलकमारोढुमिच्छन्नभिमंत्रयते त्वष्टासीत्यादिना मंत्रेण। नासभ मारोढुमिच्छन्नभिमंत्रयते शूद्रासि शूद्रजन्मा मयो वेदितव्या:। हस्ति
मासंपारयेति नासमनं गर्दभं आरोढुमिच्छन् शूद्रासीत्यादिना मंत्रेण भिमंत्रयते। अभिमुखः मनू मंत्रं पठति। पंथानमभिमंत्रयते नमो रुद्र

यपथिषदेवस्वस्ति मा संपारयेति। अश्मानं गंतुमिच्छन् पंथानं मार्गमेत्यत्र अभिमंत्रयते नमो रुद्राय पथ्यादिना मंत्रेण। नदीमुत्तरीद्धन्ते पथिष
देवस्वस्ति मा संपारयेति। अश्मानं गंतुमिच्छन् पंथानं मार्गमेत्यत्र अभिमंत्रयते नमो रुद्राय पथ्यादिना मंत्रेण। वनुष्यथमभिमंत्रयते। वनुष्यथं व
त्रभ्यार्गे निस्सरणप्रदेशे एत्य नमो रुद्राय वनुष्यथसदा स्वस्ति मा संपारयेत्यनेन मंत्रेण। नदीमुत्तरीष्यन्नभिमंत्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्व
स्ति मा संपारयेति। नदीं प्रवर्तीं उत्तरीष्यन् पारं गंतुमिच्छन् नमो रुद्रायाप्सुषदद्दृत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयेत्। नावमारोढुन्नभि
मंत्रयते सुनावमिति। नावं तरीमारोढुमिच्छन् सुनावमारुहेयमित्यनया ऋचा अभिमंत्रयते। उत्तरीष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाण
मित्यनया ऋचा। उत्तरीष्यन् उत्तरीं त्वं प्रत्यवनाद्रूढुमिच्छन् वनमभिमंत्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति। वनं काननं
प्रदेष्टुकामः नमो रुद्राय वनसदद्दृत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते। गिरिमभिमंत्रयते। गिरिं पर्वतं आरोढुमिच्छन् कामः नमो रुद्राय गिरिस
दद्दृत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते। श्मशानमभिमंत्रयते। वेतदहन् भूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय पितृषदद्दृत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते।
गोष्ठमभिमंत्रयते। गोष्ठं गवाटं नमो रुद्राय सकृत्पिंडसदेत्यादिना मंत्रेण। यत्र वान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयात्। पश्चात् तत्कार्यं कुर्यात्

नाकुरुतः हियस्मा वाद्भुद सर्वंतु दएवद्भुतिपदेदेववनना।सिवावद्भूतोभि मंत्रयते।सिवामभ्रपांतेनत्रवद्भूतःवाताद्भुतःसिव मभिमंत्रयते।सिगसिना।
यद्धोसिनमत्तेत्रस्तुमामाहिंसीरित्यनेनमंत्रेण।स्तनयित्नुमभिमंत्रयते।स्तनयित्नुमेघगर्जितंशिवानोवर्षाःसन्तुशिवानःसंतुविद्युतःशिवा
नस्ताःसन्तुयाश्वयि ४ः स्त्रडसिद्धतन्दन्त्रि।त्यनेनमंत्रेण।शिवांदाश्यामानामभिमंत्रयतेशिवांस्तुगालीवाश्यामानीशब्दायमानीशिवानामा
139 सीत्यादि [illegible] मीरित्यनेनमंत्रेणाभि मंत्रयते।शकुनंवाश्यामानमभिमंत्रयतेशकुनिंपक्षिणंशब्दायमानंकृडंतंहि
एवपर्णीशकुनदेवानांप्रहितंममायमद्भुतनमस्ते स्तु।कैत्वाकार्किणोब्रवीदित्यनेनमंत्रेणाभिमंत्रयते।लक्षणंद्भुतमभिमंत्रय
ते।लक्षणंद्भुतैशानमंत्र[illegible]मात्रादिकंआस द्यमात्वाशनिर्म्मापरग्रुम्मीवातोमादंडोनाऽजप्रक्षितःश्रीकुमाम्नघवार्द्धकुनि। १३९
वातेत्वाभिवर्षन्तु।अभिसे[illegible]माहिंसीरिव क्षितेसुवनस्यतेवस्तिमेस्तुवनस्यतइत्यनेनमंत्रेणाभिमंत्रयते।स्यदिकिंचिलमतत
तितिरश्चाति घोस्वादद [illegible] यदिकिंचित्गोभूहिरण्यादिकंलमेतप्राप्नुयात्।तत्द्योस्वाददावृपृथिवीवाप्रतिरश्चा।वित्यनेनमं
त्रेणप्रतिरश्चाति।अथय [illegible] नेतनप्रतिरश्चद्योस्वाददावृपृथिवीवाप्रतिरश्चावितित।अथकदाचित्यदिकुंदनेनमंत्रंप्राप्नुयात्तद

...प्रतिगृह्यादाय द्यौस्त्वेति मंत्रं पठेत् । तस्य द्विः प्राश्नाति । तस्य लब्धस्यौदनस्य द्विः द्वावासं प्राश्नाति । अतिकथं । ब्रह्मा त्वाश्नात्विति प्रथमं मात्र
स्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयं । यदिमं यौलमेतत्तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति । सः द्विजः यदिमं थं दयि मंथं प्राश्नुय
रान दद्यौ [illegible] त्वनेन प्रतिगृह्य तस्य मंत्रस्य त्रिः जीन्वा नानु प्राश्नाति ब्रह्मा त्वाश्नात्विति प्रथमं ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयं ब्रह्मा त्वा पिव
त्विति तृतीयं [illegible] इति [illegible] मंत्रे [illegible] प्राता धीत्याची त्यानि राकरणं प्रतीकर्म विवद्धणं । अथ दूदानीयतो द्विजानीं प्रतिदिनमध्याय
नं निहितौ श्रृतं [illegible] त्याधीला [illegible] ठिल पठित्वा निराकरणं अपवित्यागः कर्त्तव्यश्च वद्धमालेन निगदेन प्रतिकर्म
विच [illegible] डि [illegible] वचश्च कर्णी [illegible] नूवि शुश्रुवेमात्वं दधीः श्रुतं मयि ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि
ब्रह्मकोशोसि [illegible] ोतिरस्य निराकरणमसि ब्रह्मकोशमेमे विशवावा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामीत्यस्यैतेति क्षप्रतिष्ठेत्यु
[illegible] प्रवरणं [illegible] दं त्वो प्रग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भर्वत्विति । आप्यायंतु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलोयं
[illegible] म [illegible] तं नमो ममनासि [illegible] तिक्षनु निक्षवि [illegible] सुखमेमममविवद्धणं धारणसमर्थो मे [illegible] यद्वा ममश्रुनमवतानद्ध

मा

कर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां भूरि व्यश्रुवं श्रुश्रुवे स्म ण[illegible] मा वैहार्षीः श्रुतं श्रुतं प्रतिष्ठितं तत् मा हार्षीः मा पनयेः। मयि विषये ब्रह्मणो वेदस्य प्रव
र्त्तते अस्वरूपतं व्याख्यानेन। असि न वसि। न [illegible] वेदस्य प्रतिष्ठानं वा निक्षा असि। मयीत्यनुवर्त्तते। ब्रह्मकोशासि ब्रह्मणः शब्द[illegible] पस्य को
शः गोपाय श्रुतं मे [illegible] तस्थानैव असि तथा [illegible] जीर्वते असि। शीतिर स्मि शीतिः अनिष्टस्य अनिष्टहतो स्य शमनी। निराकरणी निरा
[illegible] नित्याग्रथ निराकरणी [illegible] राकर[illegible] असि। ब्रह्मकोशस्य विशम मम मम ब्रह्मकोशं त्वं विश अविश मम मम ब्रह्म[illegible] कोशं
[illegible] यांविशस्व सर्वेषां वेदानां ॐ [illegible] श्रुतं वा वानि राकृत्वा त्वां त्वां अपिदध्यामि। छादयामि। [illegible] द १४०
स्थानि [illegible] करणानि शब्दोत्पत्तेः श[illegible] नान्ति माञ्चनानि। उरः कंठः शिरो जिह्वामूलं दंत नासिकोष्ठ तालूनि। [illegible]
वर्ग[illegible] सकाराः अल्पाः उवर्ण प्रथमी या [illegible] वाः कंठ्या अवर्ण हकारा [illegible] अन्नो माः हकार संहिताः वर्गपंचमा [illegible]
[illegible] करणानि [illegible] अल्पा [illegible] मा [illegible] दंत्या अल्पा एते षष्ठि [illegible] उपादानीया वर्णा [illegible] करणैः [illegible] वर्णाः [illegible]
[illegible] णानि [illegible] मयि श[illegible] मम मम अंगानि गात्राणि आप्यायंतु इदं तानि केवलम् अंगानि। वाक् रागी[illegible] प्राणः

निरुक्तनु २

[illegible]न्द्रियं । चक्षुर्नेयनेन्द्रियं । सो[illegible]न्द्रियं श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं । यशः कीर्तिः । बलं शनीर मोजः । एतान्[illegible] दिवा[illegible]ग्रा

[illegible]मित्यनु[illegible]ह । यन्मश्रुत[illegible] [illegible]मनामिति[illegible] यन्मेश्रुम मश्रुतं मीमांसा[illegible]दि[illegible] तं[illegible]गादि । तत्सर्वं मममन[illegible]तु[illegible]त

[illegible]नी[illegible]नी जयचन्द्र[illegible] [illegible] प्रतिपादनार्थो ग्रंथः समाप्ति[illegible]ज्ञापनार्थो वा[illegible] [illegible]नाणां

[illegible]यी ॥ [illegible]दिविधि[illegible] [illegible]शेषाके[illegible]श्रादिविधिविधानं वक्ष्यामि केशान्ता[illegible] सपत्नीक[illegible]तनगि

[illegible]श्रा[illegible]मी[illegible]नी[illegible]मा[illegible] [illegible]के[illegible]कृत्वा[illegible]त्यनयर्चा[illegible]माहृत्य[illegible] ॥

[illegible]त्वात्र[illegible]घिया[illegible]मित्य[illegible] [illegible]तत्मा[illegible]विधानि देव[illegible]वि तन्नित्य मा[illegible]

[illegible]तनम[illegible]थनमि[illegible] [illegible]पिंडपितृयज्ञपद्धत्याश्रयणानि कार्यो[illegible]वत्कृत्वा[illegible]दिविधियो[illegible]

[illegible]विश्रिता[illegible]वा[illegible] [illegible]पञ्चकार्यो[illegible]ग्रयागपद्धतौ तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पद्धति बह्ला: २

प्रयोगपद्धति

हरिहर भाष्य

७७१४

४७..

पद्धति